

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ДІГТЯР РОМАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 340.1-340.13

ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ XVII -
ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ : ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Галузь знань 08 – Право
Спеціальність 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Р. В. Дігтяр

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Іванов В'ячеслав Миколайович

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Дігтяр Р. В. Становлення і розвиток державотворення в Україні XVII - початку XX століття: історико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з права за спеціальністю 081 – Право. – Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, 2024.

У дисертації здійснено комплексне та спеціальне науково-історичне дослідження проблем українського національного державотворення на теренах сучасної України та інших, значно віддалених від України територіях Євразійського континенту в період XVII – початку XX століття. Послідовно і логічно висвітлено закономірності та особливості осмислення феномену оновлених підходів до розуміння історичної ролі самопроголошених українських держав.

У ході дослідження було встановлено, що висвітлення процесів українського державотворення в період XVII – початку XX століття насамперед пов'язаний із тими тенденціями й підходами, котрі застосовувалися дослідниками в різні часи. Відповідним чином, стан наукової розробки даної теми доцільно розглядати за хронологічно-проблемним принципом, поділивши цей процес на три періоди. І лише розкриття тематики українського державотворення в період XVII – початку XX століття після проголошення незалежності України привнесло нові, якісні зміни. Найперше, це стало можливим завдяки відкриттю архівних документів і матеріалів, застосуванню нових методологічних підходів тощо.

Виявлено, що теоретико-методологічною основою даного дослідження є ціла низка науково-методологічних принципів, підходів, засобів і методів, завдання яких полягає в якомого всебічному та ґрунтовному висвітленні всіх аспектів українського державотворення в період XVII – початку XX століття.

Було акцентовано увагу на актуальності практичної реалізації волі Українського народу щодо входження до Європейського Союзу. Це, своєю чергою, покладає завдання щодо необхідності збалансування основ державної політики на напрямках підвищення рівня національної самосвідомості, виховання громадян в дусі дотримання положень Конституції і законів України, укріплення обороноздатності держави в часи протидії повномасштабному російському вторгненню 24 лютого 2022 року. Особливої уваги з боку держави потребує системна і послідовна діяльність, спрямована на формування європейського типу мислення.

З'ясовано, що активна національна українська позиція окремих, прогресивно налаштованих представників української інтелігенції та народних мас сприяла формуванню організованих політично орієнтованих осередків протистояння існуючим державним режимам, сповідуючи постулати соборності й неподільності, а також повного визволення українського народу і формування справжньої незалежної держави.

Згідно з передбаченими завданнями один з основних напрямів дослідницької роботи спрямований на поглиблене вивчення державотворчих процесів з побудови українських держав поза межами континентальної України, а також вивчення національних і політико-економічних зв'язків між урядами новопроголошених держав. Історико-правовому аналізу піддано українську державотворчу діяльність в Україні, на звільнених з-під австро-угорської та польської окупації західноукраїнських землях, а також українських держав на Далекому Сході, Західному Сибіру, Північному Казахстані, Криму й Кубані.

Одним із результатів дослідження є висновок про те, що українська державність виникла і розвивалася в руслі цілісного цивілізаційного процесу тогочасних правових систем. Відзначається, що загалом формування первинних ознак становлення державності та правовідносин на ранніх етапах розвитку Київської Русі здійснено Візантійським канонічним правом, яке знайшло своє відображення в нормах тогочасного звичаєвого права, а в подальшому

імплементовано в закони Руської Правди. Увібравши в себе надбання римських правників, такі процеси мали значний вплив на формування правових основ державотворення Галицько-Волинської держави, Козацько-Гетьманської держави та більш пізніх державних утворень.

З метою виведення авторських висновків і узагальнень щодо окремих аспектів українського державотворення в різні історичні періоди сформовано методологічну основу та обрано наукові інструменти, що сприяли досягненню покладених завдань. Саме вони забезпечили достатній науковий рівень опрацювання емпіричного матеріалу, визначення обсягу наукового доробку й нормативної бази задля здійснення історико-правового аналізу як в Україні, так і поза її межами в обраний дослідженням часовий період.

Наукові погляди щодо визначення періодизації українського державотворення XVII – початку XX ст. забезпечили можливість проаналізувати роль і значення національно орієнтованих організацій (товариств, братств, союзів), а також оцінити з позицій державницького значення вплив знаних історичних постатей на формування державотворення на теренах сучасної України. Подається ґрунтовне дослідження національно-визвольної діяльності прогресивної інтелігенції та молодіжного середовища, зокрема студентських рухів, які переростали в осередки формування української національної ідеї з залученням широких верств населення до повалення деспотичних режимів і створення незалежних держав. Особливу увагу приділено аналітичному дослідженню законодавчої діяльності новоутворених українських держав, а також заходів щодо поєднання їх дій з процесами державотворення на території України.

З'ясовано, що застосування методологічного інструментарію для виконання завдання дослідження забезпечило можливість проведення теоретико-правового аналізу концептуальних засад українського державотворення в XVII – на початку XX ст. У цьому зв'язку проаналізовано відомі наукові підходи і концепції щодо значення спільних зусиль керманичів українських держав поза

межами України та очільників Української держави в різні історичні періоди (Козацько-Гетьманська держава, УНР, Гетьманат Павла Скоропадського, пізня УНР за часів Симона Петлюри). Висновки та положення надали можливість обґрунтувати періодизацію національного державотворення з урахуванням особливостей їх територіального розповсюдження.

Виявлено, що порушена проблематика має міждисциплінарний характер через закладену в ній правову і структурну природу: історичну, правову, економічну, політологічну й морально-психологічну складові. За таких умов пріоритетного значення надається філософсько-діалектичному підходу з огляду на його складну гносеологічну природу, що сприяло виведенню авторських висновків і суджень, які мають системний характер для розуміння комплексного процесу формування української національної ідеї, а також її матеріалізації в конкретних проєктах.

Автором аргументовано положення про те, що обрання та використання загальнонаукових методів дослідження забезпечило реалізацію завдань щодо найбільш повного і структурованого узагальнення наукового доробку й нормативної бази у сфері дослідження основ українського державотворення на етапах значного піднесення рівня національного самоусвідомлення українців себе як самодостатньої нації. Зазначене сприяло виведенню нових постійно діючих зв'язків між територіально віддаленими осередками компактного поселення українців-переселенців з континентальною Україною, а також розробленню авторських висновків щодо історико-правового та державотворчого значення проєктів незалежних національних держав на ранніх етапах українського державотворення.

Доведено, що поєднання у ході дисертаційного дослідження можливостей спеціально-наукових методів дослідження забезпечило досягнення мети і завдань щодо розуміння внутрішніх процесів, які формували матеріальне та морально-психологічне підґрунтя для винесення національної ідеї українства на

рівень публічної відмови від будь-якого зовнішнього втручання чи управлінського впливу.

Досліджуючи державотворчу діяльність урядів на територіях, значно віддалених від континентальної України, приділено увагу історико-правовій характеристиці глобальних національно-визвольних рухів, які, утворившись хаотично, переростали в організовані центри національного супротиву і відродження української національної ідеї, звільнення від будь-якого поневолення й створення власних держав на основі самостійності та самовизначення. У контексті визвольної діяльності щодо встановлення демократичних основ у новостворених українських державах Далекого Сходу, Західного Сибіру, Північного Казахстану, Кубані й інших земель, у тому числі тих, що до розвалу належали Австро-Угорській імперії чи Речі Посполитій, здійснено порівняльний аналіз конституцій УНР та Зеленого Клину. Проаналізовано державотворчі документи, створені під час проголошення національних українських держав.

Ключові слова: державотворення, доба Середньовіччя, Українська держава, Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, конституція, законодавство, закон, держава, Гетьманська Україна, Радянські республіки, Україна, генеза, невизнані держави, закон, правові норми.

SUMMARY

Digtyar R. Vr. Formation and development of state formation in Ukraine in the 17th and early 20th centuries: a historical and legal study. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in Law, specialty 081 - Law. – State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, 2024.

In the dissertation, a complex and special scientific-historical study of the problems of Ukrainian national state-building in the territory of modern Ukraine and other territories of the Eurasian continent, which are significantly distant from Ukraine, was carried out in the period of the 17th - early 20th centuries. The regularities and peculiarities of understanding the phenomenon of updated approaches to understanding the historical role of the self-proclaimed Ukrainian states are consistently and logically highlighted.

In the course of the research, it was established that the coverage of the processes of Ukrainian state formation in the period of the 17th - early 20th centuries is primarily related to the trends and approaches used by different researchers at different times. Accordingly, it is advisable to consider the state of scientific development of this topic according to the chronological-problematic principle, dividing this process into three periods. And only the disclosure of the topic of Ukrainian state formation in the period of the 17th - early 20th centuries after the declaration of Ukraine's independence brought new, qualitative changes. First of all, this became possible thanks to the opening of archival documents and materials, the use of new methodological approaches, etc.

It was revealed that the theoretical-methodological basis of this study is a whole series of scientific-methodological principles, means, methods and techniques, the purpose of which is to cover as comprehensively and thoroughly as possible all aspects of Ukrainian state formation in the period of the 17th - early 20th centuries.

Attention was focused on the urgency of the practical implementation of the will of the Ukrainian people regarding joining the European Union. This, in turn, poses the

task of balancing the foundations of state policy in the directions of raising the level of national self-awareness, educating citizens in the spirit of compliance with the provisions of the Constitution and laws of Ukraine, strengthening the state's defense capabilities in times of countering a full-scale Russian invasion on February 24, 2022. Systematic and consistent activities aimed at the formation of a European type of thinking require special attention from the state.

It was found that the active national Ukrainian position of individual, progressive-minded representatives of the Ukrainian intelligentsia and popular masses contributed to the formation of organized politically oriented centers of opposition to the existing state regimes, professing the postulates of confraternity and indivisibility, as well as the complete liberation of the Ukrainian people and the formation of a truly independent state.

According to the envisaged tasks, one of the main directions of the research work is aimed at an in-depth study of the state-building processes of the construction of Ukrainian states outside the borders of continental Ukraine, as well as the study of national and political-economic relations between the governments of the newly proclaimed states. Ukrainian state-building activities in Ukraine, in the Western Ukrainian lands liberated from Austro-Hungarian and Polish occupation, as well as Ukrainian states in the Far East, Western Siberia, Northern Kazakhstan, Crimea and the Kuban are subjected to historical and legal analysis.

One of the results of the research is the conclusion that Ukrainian statehood arose and developed in the course of the integral civilizational process of the legal systems of that time. It is noted that, in general, the formation of the primary signs of the formation of statehood and legal relations at the early stages of the development of Kyivan Rus was carried out by Byzantine canon law, which was reflected in the norms of the customary law of that time, and was later implemented in the laws of Russian Truth. Having absorbed the heritage of Roman jurists, such processes had a significant impact on the formation of the legal foundations of the Galician-Volyn state, the Cossack-Hetman state and later state formations.

In order to draw the author's conclusions and generalizations regarding certain aspects of Ukrainian state formation in different historical periods, a methodological basis was formed and scientific tools were chosen that contributed to the achievement of the assigned tasks. It was they who ensured a sufficient scientific level of processing empirical material, determining the scope of scientific work and the regulatory framework for the purpose of carrying out historical and legal analysis both in Ukraine and outside of Ukraine in the time period chosen by the study.

Scientific views on determining the periodization of Ukrainian state formation in the 17th - early 20th centuries. provided an opportunity to analyze the role and significance of nationally oriented organizations (societies, brotherhoods, unions), as well as to evaluate from the standpoint of state significance the influence of well-known historical figures on the formation of statehood in the territory of modern Ukraine. A thorough study of the national liberation activities of the progressive intelligentsia and the youth environment, in particular student movements, which grew into centers of the formation of the Ukrainian national idea with the involvement of broad sections of the population in the overthrow of despotic regimes and the creation of independent states, is presented. Particular attention is paid to the analytical study of the legislative activity of the newly formed Ukrainian states, as well as measures to combine their actions with the processes of state formation on the territory of Ukraine.

It was found that the use of methodological tools for the fulfillment of the research task provided the possibility of conducting a theoretical and legal analysis of the conceptual foundations of Ukrainian state formation in the 17th - early 20th centuries. In this connection, well-known scientific approaches and concepts regarding the significance of the joint efforts of the helmsmen of Ukrainian states outside of Ukraine and the leaders of the Ukrainian state in different historical periods (Cossack-Hetman State, UNR, Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, late UNR during the time of Simon Petlyura) are analyzed. The conclusions and provisions provided an opportunity to justify the periodization of national state formation, taking into account the peculiarities of their territorial distribution.

It was revealed that the raised issue has an interdisciplinary nature due to its inherent legal and structural nature: historical, legal, economic, political and moral-psychological components. Under such conditions, priority is given to the philosophical-dialectical approach in view of its complex epistemological nature, which contributed to the derivation of the author's conclusions and judgments, which are of a systemic nature for understanding the complex process of the formation of the Ukrainian national idea, as well as its materialization in specific projects.

The author argues that the selection and use of generally scientific methods of research ensured the realization of tasks related to the most complete and structured generalization of scientific work and the normative framework in the field of research into the foundations of Ukrainian state formation at the stages of a significant increase in the level of national self-awareness of Ukrainians as a self-sufficient nation. This contributed to the establishment of new permanent connections between territorially distant centers of compact settlement of Ukrainian settlers with continental Ukraine, as well as to the development of the author's conclusions regarding the historical-legal and state-building significance of the projects of independent national states at the early stages of Ukrainian state formation.

It has been proven that the combination of the possibilities of special scientific research methods in the course of the dissertation study ensured the achievement of the goal and tasks of understanding internal processes, which formed the material and moral and psychological basis for bringing the national idea of Ukrainianness to the level of public rejection of any external intervention or managerial influence .

Investigating the state-building activities of governments in territories far distant from continental Ukraine, attention is paid to the historical and legal characteristics of global national liberation movements, which, having formed chaotically, grew into organized centers of national resistance and the revival of the Ukrainian national idea, liberation from any enslavement and the creation of their own states on the basis of independence and self-determination. In the context of liberation activities to establish democratic foundations in the newly created Ukrainian states of the Far East, Western

Siberia, Northern Kazakhstan, the Kuban and other lands, including those that belonged to the Austro-Hungarian Empire or the Polish-Lithuanian Commonwealth before its collapse, a comparative analysis of the constitutions of the Ukrainian People's Republic and Green Wedge. State-making documents created during the proclamation of national Ukrainian states were analyzed.

Key words: state formation, Middle Ages, Ukrainian state, Ukrainian People's Republic, Western Ukrainian People's Republic, constitution, legislation, law, state, Hetman's Ukraine, Soviet republics, Ukraine, genesis, unrecognized states, law, legal norms.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Дігтяр Р. В. Вплив римського права на формування української державності періоду IX – XV століття. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. № 2 (16). 2021. С. 168 – 174.

2. Дігтяр Р. В. Історико-правові аспекти українського державотворення на Далекому Сході (1917–1920 рр.). *Часопис Київського університету права*. № 1. 2022. С. 27-32.

3. Дігтяр Р. В. Історико-правові аспекти державотворення в Україні (XVII–XIX століття). Збірник «Науковий вісник УжНУ». 2024. С. 324-329.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри конституційного та адміністративного права Державного університету інфраструктури та технологій. Результати дослідження були оприлюднені на: всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, а саме:

1. Дігтяр Р. В. Становлення національної ідеї та основоположні засади націотворення та як складова процесу українського державного будівництва в XVII – XX ст. (X Міжнародна науково-практична конференція «European scientific congress», 29-31.10.2023 року, Мадрид, Іспанія).

2. Дігтяр Р. В. Роль і значення історіографії у дослідженні процесів українського державотворення XVII – початку XX ст. (V Міжнародна науково-практична конференція «Innovative development of science, technology and education», 15-17.02.2024 року, Ванкувер, Канада).

3. Дігтяр Р. В. Наукові підходи до розуміння етапів становлення української нації (III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Importance of Soft skills for Life and Scientific Success». 7-8.04.2024 року, Дніпро, Україна).

4. Дігтяр Р. В. Роль молоді у розбудові української державності (Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічна безпека:

організаційно-правові, інформаційно-аналітичні та оперативно-розшукові заходи». 16.05.2024 року, Ірпінь, Україна).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ.....	
1.1. Огляд наукових та літературних джерел.....	
1.2. Історичні умови генези правової природи поняття «українське державотворення»	
1.3. Методологія дослідження.....	
Висновки до розділу 1.....	
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ОСНОВА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В XVII - XX СТ.	
2.1. Наукові погляди до визначення проблеми українське державотворення у XVII - XX ст.	
2.2. Вплив історичних постатей та громадських організацій на формування правових засад національного відродження в Україні.....	
2.3. Становлення національної ідеї як основи українського національного відродження в XVII – на початку XX ст.	
Висновки до розділу 2.....	
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХ ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ....	
3.1. Особливості українського державотворення в період 1917-1920 років	
3.2. Вплив Української Народної Республіки та ЗУНР на процеси формування українського державотворення.....	
3.3. Становлення та законодавче закріплення українських державних утворень на початку XX століття.	
Висновки до розділу 3.....	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У процесах становлення в Україні правової держави необхідно всебічно, комплексно, науково обґрунтовано дослідити проблеми Українського державотворення в період XVII - початку XX ст. як етапу, що заклав підвалини сьогоденній державності. Прагнення до свободи та незалежності українських поколінь залишило в історії глибокий слід, що кожен раз викристалізовувався у непохитності до створення своєї незалежної держави.

Починаючи від першої Конституції Пилипа Орлика, який поставив собі за мету створення парламентської демократичної республіки (першої на той час у Європі 1710 р.), та до виникнення таких держав, як Холодноярська республіка (1919-1922 рр.), Українська Народна Республіка з її конституцією, прийнятою 29 квітня 1918 року, що проголошувала державну незалежність і територіальну цілісність УНР та мала стати парламентською державою із Всенародними Зборами як вищою законодавчою владою (без посади президента). В основному законі передбачався земельний і адміністративно-правовий устрій з широкими повноваженнями місцевого самоврядування.

Малодослідженою сторінкою в історії України є створення, існування та діяльність Далекосхідної Української Республіки (1917-1922 роки, мала історичні назви: Зелений Клин, Зелена Україна або Закитайщина). Це українське державне утворення розташовувалося в південній частині Далекого Сходу і налічувало понад 1,5 млн етнічних українців.

Значною мірою зародженню державності сприяли численні братства та товариства. Одним з таких осередків української державності було Кирило-Мефодіївське товариство (1845-1847 рр.), членами якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш й ін. Метою діяльності товариства було утворення федерації слов'янських народів на демократичних засадах із центром у Києві.

Практично не дослідженими вітчизняними науковцями залишаються Холодноярська республіка, Гуцульська, Кримська Народна Республіка,

Малиновий Клин, Жовтий Клин, Команчанська Республіка та інші маловідомі державні утворення. Проте, відзначаючи певну синхронність у діях керманичів названих держав, необхідно відзначити їх зв'язок, подекуди нестійкий, з українським центром на підґрунті реалізації принципів демократії, встановлення республіканського ладу та розмежуванні гілок влади.

Малодослідженою сторінкою процесів українського державотворення було розроблення і прийняття в червні 1919 року Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки», відповідно до якої утверджувалися республіканські демократичні принципи організації центральної та місцевої влади. Особливим напрямком теоретико-правового дослідження виступає законодавча і виконавча гілки влади УНР, організація діяльності центральних та місцевих представницьких органів управління.

Виконання завдань дослідження сприяло поглибленому теоретико-правовому й історико-правовому аналізу конституцій УНР та Далекосхідної Української Республіки (Зелений Клин) як державних утворень, які відіграли вирішальну роль у процесах тривалого становлення української держави у її теперішньому вигляді.

Значну увагу приділено історико-правовій оцінці законотворчої і національно-визвольної діяльності окремих історичних постатей, серед яких: Грушевський М., Донцов Д., Драгоманов М., Костомаров М., Куліш П., Липинський В., Новицький В., Потульницький В., Томашівський С., Франко І., Шевченко Т. та ін.

Застосування методології дослідження, а саме методів історизму і порівняння, надало можливість проаналізувати на цей час не достатньо вивчений процес практично одночасного творення українських осередків державності етнічними українцями на Далекому Сході та на теренах крайніх територій південно-західних губерній російської та Австро-Угорської імперій, степів

Казахстану, Кубані й Криму, що були заселені переважно українцями, які добровільно чи примусово покинули рідну землю.

Аналогічні підходи застосовуватимемо для дослідження генези, державно-правової діяльності інших історично означених осередків української державності, серед яких: Холодноярська Республіка, Гуцульська Республіка, Команчанська Республіка, Кримська Народна Республіка, Малиновий Клин, Жовтий Клин.

У межах предмета нашого дисертаційного дослідження здійснено аналіз наукової літератури, у тому числі історико-правового, філософсько-правового, економічного та соціального характеру. У тексті роботи є посилання до наукового доробку вчених-представників різних галузей науки (філософів, істориків, правників, економістів, соціологів тощо), серед яких:

вітчизняні науковці: Балинська О. М., Бандурка О. М., Бойко І. Й., Безклубий І., Бутирська Т. О., Винар Л., Вовк В. М., Гавриленко О. А., Гарматний Ю., Гетьманчук М. П., Гирич І. Б., Головка О. М., Греченко В. А., Григорчук М. В., Гриценко І., Довганюк-Довгань А. К., Донцов Д., Дорошенко Д., Заїкіна О., Івасечко О., Калакура Я., Кабузан В. М., Кириченко В. Є, Козюбра М., Колодій А. Ф., Костицький М. В., Кревецький І., Лащенко Р., Липинський В. К., Лисяк-Рудницький І., Логвиненко І. А., Мазепа І., Матях В. М., Мельник З. П., Новицький В., Обрусна С. Ю., Оніщенко Н. М., Пеленський Я., Плохій С., Польовий Р., Потульницький В., Рафальський О., Світ І., Сергійчук В. І., Чорномаз В. А., Чумаченко В. А., Шевчук В., Шигаль Д. А., Ященко В. А.;

представники зарубіжної науки: Ан. Дембінські, Ман. Йоньца, Вольф М., Еллінек Г., Хобсбаум Е., П.-Ш. Левеск, Рульєр К., Тойнбі А. Дж., Гантігнтон С., Соколовська В., Гелнер Е.

Особливу увагу приділено роботам таких науковців: Бабкін Б. Д., Бойко-Бойчук Л., Бутирська Т. О., Дашкевич Я., Джужа О. М., Жук Л. П., Іванов С. В., Каламбет С. В., Калюжний Р. А., Кістяківський Б. А., Кметик-Падубінська Х., Коваленко В. В., Копиленко О. Л., Крестовська Н. М., Кудін С. В., Кустовська О.

В., Орлов Ю. Ю., Півняк Ю. В., Рабінович П. М., Шевченко А. Є., Шигаль Д. А., Шигун М. М., Ярмиш О. Н., Яценко В. А. та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконане у межах планових науково-дослідних тем у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук НАН України на 2019 – 2023 роки, затвердженими Постановою НАН України від 30 січня 2019 р. № 30, ґрунтується на положеннях Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021.

Тема дисертації пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри Конституційного та адміністративного права Державного університету інфраструктури та технологій «Державно-правові засади гарантування прав і свобод людини та громадянина в Україні» (ДР 0121U112892).

Мета і завдання дослідження зумовили постановку та розв'язання проблем, що впливають із сутності теми наукової розвідки. Це покладає обов'язок всебічно проаналізувати хронологічний перебіг подій, пов'язаних з українським національним державотворенням у різні історичні періоди, що відбувалися в межах територій, на яких формувалися українська ідея щодо самоусвідомлення себе як нації, розуміння необхідності створення власної держави на умовах самостійності та самовизначення.

Для вирішення наукового завдання, яке полягає в дослідженні процесів українського національного державотворення в період XVII – початку XX століття, передбачено:

- дослідити наукові та літературні джерела;
- висвітлити історичні умови генези правової природи поняття «українське державотворення»;
- дослідити методологічні основи наукової роботи;
- проаналізувати наукові погляди до визначення проблем українського державотворення XVII – на початку XX ст.;

- з'ясувати вплив історичних постатей та громадських організацій на формування державотворення на теренах сучасної України;
- вивчити засадничі принципи становлення національної ідеї як основи українського державотворення в XVII – на початку XX ст.;
- дослідити особливості українського державотворення в період XVII – на початку XX ст.;
- обґрунтувати вплив Української Народної Республіки та ЗУНР на процеси формування українського державотворення;
- проаналізувати архівні документи щодо становлення та закріплення правових основ українських державних утворень на початку XX століття.

Виходячи з теми дослідження і визначених завдань, його додатковою метою є теоретико-правовий та історико-правовий аналіз питань, що стосуються формування українського державотворення в період XII-XX ст., визначення самих механізмів й інституцій, які слугували інструментами у процесах українського державотворення.

Поглибленому аналізу піддано історичну та нормативно-правову базу, що відповідають окресленому часовому періоду, досліджено взаємозв'язок й імплементацію демократичних засад у тодішні законодавчі акти, а також узагальнено відомості про їх вплив на створення різних українських державних інституцій.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні відносини та нормативно врегульовані положення організації діяльності публічних утворень української державності в період XVII – початку XX ст.

Предметом дослідження є становлення і розвиток державотворення в Україні XVII – початку XX ст.

Емпіричною базою дослідження слугували Конституція України, історичні пам'ятки у сфері юриспруденції, конституційні акти самопроголошених українських національних державних утворень, науковий доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Методи дослідження

Обраний методологічний інструментарій дослідження винесено в окремий підрозділ. Такий підхід виправданий необхідністю чіткого і зрозумілого порядку та послідовності провадження наукової розвідки із застосуванням відповідних наукових принципів, підходів і методів. Обґрунтування доцільності кожного дослідницького інструменту міститься у тексті, що підсилює аксіологічне значення наведеної наукової аргументації й авторських висновків за результатами здійсненого історико-правового аналізу відповідного емпіричного матеріалу. Важливим чинником у процесі методологічного супроводження ходу дослідження виступає можливість поєднання в однорідних історичних умовах різних наукових підходів і методів для формування належного рівня індивідуальності виконаної дослідницької роботи. Доцільність застосування кожного методу окремо чи у їх взаємодії з іншими дослідницьким інструментами супроводжується цитуваннями науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення проблем, пов'язаних з дослідженнями історико-правових аспектів українського національного державотворення у різні часові періоди.

Для досягнення мети наукової розвідки і виконання наукового завдання ми покладаємося на перманентну взаємодію між явищами матеріального світу, що є проявом діалектичного підходу до розуміння їх юридичної і суспільної природи як такі, що перебувають у безперервному розвитку. Саме таке тлумачення забезпечує можливість наукового передбачення, оскільки історичний розвиток певною мірою може бути передбачуваний з причинно-наслідкового зв'язку між явищами і подіями.

Щодо загальнонаукових підходів та методів:

- герменевтичний підхід сприяв виведенню домінуючої ролі аналітико-порівняльних аспектів при тлумаченні історичних етапів у розвитку українського державотворення, створив теоретико-правове підґрунтя для обрання найбільш ефективного способу тлумачення змісту і наповнення

конкретних понять та категорій, що були використані для формування і розвитку національної ідеї розбудови української держави (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.1);

- діалектичний метод сприяв комплексному дослідженню історичних етапів українського державотворення у складі цілісного цивілізаційного процесу, забезпечив належне обґрунтування зміни рівня усвідомлення українцями національної ідеї у різні часові періоди (підрозділи 1.1, 2.2);

- синергетичний метод забезпечив поєднання результатів історико-правового аналізу конкретних історико-юридичних явищ у біографії українського державотворення в контексті відповідного історичного періоду з фактичним станом речей у цій сфері, сприяє виявленню певних закономірностей, що виникли під впливом еволюційних процесів (підрозділи 1.3, 2.1, 3.2);

- метод гносеологічного аналізу сприяв досягненню справжнього розуміння внутрішнього змісту речей, сутності явищ і процесів, яке можна здобути лише в ході отримання нових знань про взаємопов'язані процеси, що відбуваються всередині досліджуваних об'єктів (підрозділи 1.2, 2.2, 3.3);

- метод історизму дозволив здійснити науковий прогноз у процесах дослідження явищ наукового і практичного характеру, зокрема на напрямках вивчення закономірностей суспільного розвитку (підрозділи 1.1, 3.1, 3.3);

- завдяки застосуванню можливостей системного підходу (метод системного аналізу) вдалося провести вивчення історико-правових явищ у їх цілісності й діалектичному зв'язку з аналогічними чи подібними суспільними подіями, пов'язаними з інструментами державотворення (підрозділи 2.2, 2.3, 3.3);

- метод наукового синтезу сприяв створенню цілісної картини і висловленню авторських суджень щодо здобутків та прорахунків знакових осіб і подій у житті Української держави (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2);

- поєднання методів індукції та дедукції забезпечило можливість дослідити окремі процеси українського державотворення в структурі єдиного соціального механізму (розчленування загального явища державотворення); за сприяння можливостей дедукції верифіковано отримані в результаті індуктивного методу

висновки шляхом мисленнєвого поєднання відносно окремих структурних елементів цілісного юридичного явища (державотворення), (підрозділи 1.1, 1.3, 2.3, 3.1);

- поєднання методів абстрагування та узагальнення сприяло найбільш чіткому вирізненню конкретних історичних подій чи явищ у загальному контексті часового періоду, визначеного як межові знаки дослідження, забезпечило логіко-юридичний баланс між складовими загальних висновків щодо історико-правових особливостей вітчизняного державотворення впродовж означеного часового періоду, надавши їм якостей і характеристик невід'ємних складових загальних механізмів, які супроводжували зародження, поширення та практичну реалізацію ідеї незалежності Української держави, а також виникнення самостійних українських республік поза територіальними межами України (підрозділи 2.2, 3.1).

Застосування спеціально-наукових методів для нашого наукового дослідження забезпечило можливість поглибленого пояснення отриманих результатів та вивчення особливостей і специфіки об'єкта й предмета з урахуванням практичних аспектів і теоретичних положень, завдяки яким сформувалося цілісне юридичне явище «українське державотворення». Для виконання поставленого завдання серед даної категорії методологічних інструментів обрано:

- порівняльно-правовий метод сприяв зіставленню ідентичних або подібних явищ і процесів, у результаті чого виведено певні висновки щодо наслідків зовнішньої дії чи внутрішніх механізмів, що об'єктивно впливають на його зміну та перетворення у перебігу історичних етапів українського державотворення (підрозділи 1.2, 2.1, 3.2);

- формально-юридичний (догматичний) метод дозволив вивчити об'єкт наукового інтересу в чітко сформульованому історико-правовому контексті. Оскільки за своєю природою формально-юридичний метод є похідним від державно-правової діяльності, то в такий спосіб вдалося дослідити взаємозв'язок

між зовнішнім проявом і внутрішньою будовою конкретного соціально-правового явища (українське державотворення),(підрозділи 1.1, 1.3, 2.3, 3.2);

- аксіологічний метод використано як загальну стратегію дослідження, завдяки якій забезпечено обґрунтування авторських висновків про історико-правове значення державотворчої діяльності як загально-суспільного процесу, так і в розрізі окремих національних державних утворень (підрозділи 1.1, 3.1, 3.2);

- статистичний метод надав можливість проаналізувати офіційні відомості та архівні документи про демографічний стан українства на територіях, де документально зафіксовані факти формування ознак української державності (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2).

Комплексне застосування загальнонаукових та спеціально-наукових підходів і методів наукового дослідження сприяло досягненню мети даної наукової розвідки, що стало теоретико-методологічним підґрунтям для виведення авторських узагальнень та висновків.

Наукова новизна одержаних результатів. Представлене дослідження є доповненням вагомому доробку вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері історико-правового та теоретико-правового вивчення окремих аспектів українського державотворення впродовж понад трьохсотлітнього періоду. Визначаючи проблематику роботи, обґрунтованим стало рішення проаналізувати кінцеві результати державотворчої діяльності як в Україні, так і за її межами. Це дало можливість зробити висновок, що у цьому процесі доцільно застосувати аксіологічну оцінку як з конструктивного боку, так і врахувати негативні наслідки, що мали місце в окремих новоутворених суб'єктах.

Саме тому можна з певною мірою впевненості стверджувати, що дисертація може позиціонуватися як одне з перших досліджень з проблем становлення і розвитку державотворення в Україні XVII - початку XX століття.

Основними науковими здобутками даної праці стали:

уперше:

– у вітчизняній юридичній науці здійснено комплексне дослідження становлення і розвитку державності в Україні XVII - початку XX століття, з'ясовано здобутки окремих учених, архівних джерел, зокрема проведено порівняльно-правовий аналіз конституцій та інших нормативно-правових актів Української Народної Республіки і Зеленого Клину (Далекосхідної Української Республіки);

– висловлено наукову думку щодо історичної періодизації становлення і розвитку державності в Україні XVII - початку XX століття (Козацько-Гетьманська держава, Українська Народна Республіка, Директорія, Західно-Українська Народна Республіка), яку доповнено новою складовою, а саме запропоновано включити державотворчі процеси поза межами континентальної України;

– висвітлено окремі положення щодо розуміння впливу римського та канонічного права на формування правового поля і державницьких засад тогочасних прототипів держави Україна, взаємодії звичаєвого права Київської Русі з Візантійським (Римським) правом з позицій розуміння його впливу на формування давньоукраїнської правової системи;

удосконалено:

– розуміння щодо значення деструктивних проявів у діяльності низки новоутворених українських держав на території сучасної України і поза її межами;

– понятійно-категоріальний апарат, дотичний до вказаної проблематики;

набули подальшого розвитку:

– знання щодо стану наукової спадщини, зокрема, у творчому доробку Чорномаза В., Балинської О. М., Костицького М. В., Оніщенко Н. М., Потульніцького В., Рафальського О., які досліджували процеси, пов'язані з українським національним державотворенням у різні історичні періоди;

– уявлення щодо зародження і формування міжусобних відносин Галицько-Волинської та Козацько-Гетьманської держав у більш пізніх історичних періодах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться в роботі, можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальшого дослідження історико-правових аспектів українського державотворення на різних етапах історичного розвитку Української держави;

- *навчально-методичній діяльності* – для проведення різних форм занять зі студентами денної та заочної форм навчання й при підготовці підручників, навчальних посібників, розробці лекційних курсів, робочих програм, навчально-методичних комплексів із дисциплін «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Історія українського права», «Історія України» (акт впровадження наукового закладу????);

- *практичній діяльності* – при підготовці та проведенні круглих столів, конференцій, семінарів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеною, самостійною науковою працею. Висновки, узагальнення, пропозиції та рекомендації, які сформульовані як авторське досягнення, належним чином обґрунтовані й переконливо доведені на підставі проаналізовано емпіричного матеріалу і законодавчих актів.

Ідеї та висновки, висловлені співавторами, з якими було опубліковано наукові статті й тези доповідей на науково-практичних конференціях, у дисертації не використовувалися. Для обґрунтування окремих висновків та положень дослідження є посилання на науковий доробок інших учених.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри конституційного та адміністративного права Державного університету інфраструктури та технологій. Результати дослідження були оприлюднені на: всеукраїнських і міжнародних науково-

практичних конференціях, а саме:

1. Дігтяр Р. В. Становлення національної ідеї та основоположні засади націотворення та як складова процесу українського державного будівництва в XVII – XX ст. (X *Міжнародна науково-практична конференція «European scientific congress»*, 29-31.10.2023 року, Мадрид, Іспанія).

2. Дігтяр Р. В. Роль і значення історіографії у дослідженні процесів українського державотворення XVII – початку XX ст. (V *Міжнародна науково-практична конференція «Innovative development of science, technology and education»*, 15-17.02.2024 року, Ванкувер, Канада).

3. Дігтяр Р. В. Наукові підходи до розуміння етапів становлення української нації (III *Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Importance of Soft skills for Life and Scientific Success»*. 7-8.04.2024 року, Дніпро, Україна).

4. Дігтяр Р. В. Роль молоді у розбудові української державності (Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічна безпека: організаційно-правові, інформаційно-аналітичні та оперативно-розшукові заходи». 16.05.2024 року, Ірпінь, Україна).

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

УНР – Українська Народна Республіка

ТУП - Товариство українських поступовців

УСДРП - Українська соціал-демократична робітнича партія

УЦР - Українська Центральна Рада

ЗУНР - Західно-Українська Народна Республіка

УГВК - Український Генеральний Військовий Комісаріат

КубНР - Самостійна Кубанська Народна Республіка

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Огляд наукових та літературних джерел

Позаду понад тридцять років Українського самостійного державотворення, яке повною мірою укладається у коректне розуміння філософсько-правових категорій «незалежність», «соборність», «самовизначення» тощо. На цей час можна впевнено стверджувати, що даний історичний період є першим за всі тисячоліття української історії від першопочаткового усвідомлення національної ідентичності та розуміння власного геному українства. Фактично, лише після проголошення незалежності Україна здобула реальну можливість очистити свою історію державотворення від усіх паразитичних наростів, що спотворювали справжні історичні події. Понад століття тривала підривна робота радянсько-більшовицької пропаганди, метою якої було стерти з пам'яті українського народу будь-які прояви національної ідентичності, а з 24 лютого 2022 року російська імперія вчинила прямий акт агресії проти незалежної України, що стало квінтесенцією тієї діяльності, яка не здобула раніше визначеної мети – знищити Українську націю морально, духовно і назавжди покінчити з непокірним та свободолюбним українським народом. Тепер відбувається відкрите, але безуспішне намагання росії фізично знищити Українську державу. Проте, як усі попередні потуги московитської орди, вони приречені на провал, а недоімперія у скорому часі з ганьбою повністю зникне як суб'єкт міжнародного спілкування.

Принагідно треба зауважити, що проблеми державотворення у вітчизняній правовій науці досліджені не повною мірою і потребують ґрунтовного вивчення з позицій сьогодення, що сприятиме більш раціональному розумінню історичних процесів.

З огляду на результати практичного виконання положень Конституції України щодо набуття членства у Європейському Союзі перед нашою державою надзвичайно гостро постали завдання щодо підвищення рівня національного самоусвідомлення, праворозуміння, посилення обороноздатності та формування в українського народу нового, європейського типу мислення. Правове обґрунтування таких дій закладено у Преамбулі до Основного Закону, де зазначено, що Конституцію прийнято, у тому числі, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [1].

Історичні надбання, що ґрунтуються на збережених юридичних та літературних пам'ятках, є тією основою, на якій утримуються об'єктивні свідчення поступового викристалізовування результатів правотворчої діяльності українського народу і його найкращих представників щодо становлення України повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Такі зусилля українського народу є логічним продовженням багатовікового прагнення до створення незалежної держави і як народ, що здійснив значний внесок у розвиток світової цивілізації, претендує на зайняття історично визначеного місця у європейській сім'ї народів.

На цей час видається обґрунтованою необхідність поглибленого дослідження генези та шляхів становлення української нації для однозначного утвердження наших прав на національну історію і майбутнє. На думку І. Й. Бойко, до якої долучилися І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін., з допомогою історико-правових досліджень можна з'ясувати характерні риси становлення і розвитку на українських землях правового статусу конкретних державних органів, соціальних груп населення, державних прав та правових систем у хронологічній послідовності [2, с. 66-67]. Науковець також вважає, що пізнавальна цінність історико-правових досліджень полягає у вивченні саме правової проблематики у сфері формування держави та суспільства. Їх змістом є,

у тому числі, історико-правова характеристика форм, механізмів і апарату держави, юридичного статусу державних органів, їх організаційної структури та визначення обов'язків, а також дослідження соціально-правового становища окремих груп населення тощо.

Науковці О. М. Головка, В. Є. Кириченко та інші зазначають, що історико-правові дослідження спрямовані також на вивчення історичних умов розвитку державно-правових інститутів, типів і форм державних органів влади різних країн та народів, які існували на території сучасної України [3, с. 8].

На сьогодні в Україні відбувся потужний суспільний запит до українознавства, що покладає щодо дослідницьких робіт високий поріг відповідальності при висловленні суджень та коментарів з приводу сутності й значення суспільно-економічних і політичних явищ та подій. Разом з тим, озвучені вимоги у сфері правничих досліджень спрямовують науковий пошук на здійснення комплексного історико-правового аналізу тенденцій і напрямів вітчизняного державотворення. При цьому ми не зупиняємося на територіальних межах України. Історичні, архівні та правові джерела забезпечують можливість дослідити аналогічні процеси не тільки в різних країнах, а й на різних континентах. Проте, у рамках предмета дослідження обмежимося євразійським континентом.

Здійснені в умовах незалежності вітчизняні дослідження, а також зарубіжні історико-правові наукові надбання сприяють реальному розумінню змісту і значення історичних фактів як в їх окремоті, так і в поєднанні з іншими суспільними явищами. Такі підходи забезпечують висвітлення конкретних фактів у їх природному історико-правовому значенні як верифікованих джерел процесів національного державотворення на принципах дослідження реального змісту української нормотворчої діяльності у різні часові періоди.

І. Б. Усенко вказує на те, що етап розвитку української історико-правової науки тривав упродовж практично всього ХХ ст. (від 20-х до 90-х років) і був достатньо нерівномірним та суперечливим [4, с. 427]. Далі науковець оцінює

наукове значення дослідницької діяльності окремих учених і вказує, що помітний внесок у вивчення парламентаризму здійснив професор В. Кульчицький та представники львівської історико-правової школи, які започаткували вирізнення окремого напрямку досліджень, а саме вивчення традицій парламентаризму на землях Західної України.

Г. Корольов, посилаючись на науковий доробок М. Яворського та А. Річицького, дійшов висновку, що «однобічність дослідницького поля в радянській історіографії виключала можливість використання й оприлюднення альтернативних йому позицій. Цікавим і замовчуваним фактом у радянській історичній науці залишалося вивчення тогочасними істориками-марксистами революційних подій в Україні як Українська революція. Така сентенція відтворювала планомірний перехід від об'єктивно-історичного процесу до догматичного висвітлення подій 1917 – 1921 рр. На кінець 1930-х років – час утвердження сталінського режиму – поняття «Українська революція» перестає використовуватися в наукових дослідженнях й суспільній практиці» [5, с. 373].

Наукове значення обраної теми підсилюється також тим, що порушена проблематика комплексно не досліджувалася, відсутній науковий доробок щодо фундаментального аналізу правотворчої діяльності державних утворень на території сучасної України і за її межами у ті часи, коли український народ мав реальну можливість реалізувати мету щодо створення суверенної і незалежної держави. Говориться також про державні утворення, які сформувалися поза межами України. Хоча залишається незрозумілим питання про те, який статус могли б отримати такі державні утворення (наприклад, Зелений Клин), знаходячись на території інших держав. Адже неприпустимо, щоб на теренах якоїсь держави існувала інша, незалежна держава у будь-якій з форм політичного чи територіального устрою.

Процеси державотворення на теренах сучасної України почали глибоко досліджувати ще з середини XIX ст. Чимало науковців сьогодення також приділяють увагу цьому питанню. Зацікавлення нею значно підвищилося у

зв'язку з розбудовою Української держави, прагненням знати своє історичне минуле та позиціюванням української нації як такої, що має тисячолітню самобутню історію державотворення.

Д. Донцов зазначав, що ідея української держави не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для біжучих політичних цілей...[6, с. 7]. Науковцю належить лексема «світанок європейської історії».

І. Кревецький, досліджуючи процеси державотворення в їх осяжному періоді, зазначає: «Ця традиція червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару історіографію XII – XVIII вв...» [7].

На думку В. К. Липинського, який розглядає державу як абсолютну цінність, що функціонує постійно, повним життям жив наш (український – авт.) народ лише тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав, тобто мав державу (Київську Русь, Козацьку державу) [8, с. 255].

Р. М. Лащенко, проаналізувавши розвиток української національно-демократичної традиції, зазначає, що у процесі становлення української державності спостерігалися як демократичні, так і аристократичні тенденції, які постійно змінювалися та еволюціонували. Наприклад, доварязький період характеризувався народоправством, демократизмом, виборністю і свободою. У князівський період, особливо в Галичині, поступово укріплювався та розвивався аристократичний устрій державної організації [9, с. 105].

Р. Лащенко зміст окремої тенденції пояснює особливостями становлення і розвитку українського державотворення, а також відзначає наявність значної кількості деструктивних чинників у суспільно-політичному житті України. Форма правління в Україні (монархія чи республіка) залежала від стану наповнення державотворчої справи демократичними або аристократичними ідеями. Особливістю цих процесів було те, що ідея демократизму не ототожнювалася із справжнім народоуправлінням, республіканською формою правління чи втіленням принципу виборності. Ідея народного управління, навпаки, позиціонувалася як втілення «права як правди». За таких умов вона

часто сприймалася як ознака демократії з боку справедливого, енергійного та видатного князя, тобто відбувалася своєрідна ідеалізація особистості.

Здійснене авторами історико-правове дослідження наукового доробку в цій царині показало, що найбільш активно проблеми становлення і розвитку української державності вивчалися у другій половині XIX – початку XX ст. завдяки застосуванню методологічних інструментів, насамперед методу історико-порівняльного аналізу. Міжгалузевий характер цього інструменту методологічного дослідження започаткував та обґрунтував три відносно самостійні шляхи наукової розвідки: історичний, юридичний і політологічний. Водночас потрібно зауважити, що в період радянщини практично всі напрямки до незаангажованого вивчення української історії державотворення підпадали під сувору заборону, що призвело до повного гальмування розвитку доступного фахового та побутового знання про історичні умови становлення національної української ідеї державності й реалізації прагнення до самовизначення.

Каталізатором дослідницького інтересу до дослідження основ українського державотворення стало встановлення Української незалежної козацької держави. Цю віху в історії українського державотворення високо оцінили вітчизняні вчені, серед яких В. Новицький, М. С. Грушевський, В. А. Потульницький та ін.

У контексті сказаного доцільно проаналізувати об'єктивні чинники, які спонукали українських науковців різних періодів звернутися до дослідження історії становлення української державності. На нашу думку, тут слід розглядати комплекс причин, які перебували в діалектичному зв'язку з тими подіями, що відбувалися в Україні та за її межами, а також зростання освітнього рівня українства на тлі активізації суспільно-політичного життя (створення і діяльність гуртків, товариств, братств, політичних партій тощо, серед яких Кирило-Мефодіївське товариство (1845-1847 рр.), членами якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та ін.).

Як зазначив В. М. Матях, ідеться про дві групи чинників – зовнішні, до яких науковець відносить зміни в суспільно-політичному житті країни, і

внутрішні закономірності розвитку на зазначеному етапі української історико-правової науки (з середини XIX ст.).

Ми дещо розширили межі висловлювання науковця, оскільки представлені у науковому доробку висновки М. С. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, Д. Донцова, В. Липинського, С. Подолинського та інших не можуть сприйматися з позицій чистої історії, адже в них присутні аналітичні матеріали, пов'язані з правовим аналізом документів, які були створені тодішніми урядами України, урядами окремих, проголошених у складі України республік (Гуцульська Республіка (1918 – 1919), Команчанська Республіка (1918 - 1919), Кримська Народна Республіка (1917 - 1918).

В. М. Матях [10, с. 59], посилаючись на науковий доробок В. Новицького, М. Донцова, М. С. Грушевського, вказує, що «спалах інтересу до розробки питань українського державотворення в період переходу від середньовіччя до нового часу, тобто у так звану «козацьку добу» (за тогочасною термінологією) [11] був далеко не випадковим. За оцінкою науковців, у той час було покладено «край старим формам» у державотворчості українського етносу, «старим соціальним відносинам», тобто відбулося «глибоке національно-соціальне перетворення» самих основ української державности» [12]. Саме в XVII ст. у результаті багатовікових визвольних змагань українського народу «на південному сході Європи раптом постала нова державна одиниця – Українська незалежна козацька держава».

В. Новицький свого часу зазначив, що «виучування Козацької держави, її коренів соціальних і політичних, бурхливого її постання, мирного її скорочення та вмирання на Лівобережжі набувало виключного наукового значення [12].

Д. Дорошенко, дослідник-біограф М. І. Костомарова, вказує на тісний зв'язок між філософією та юриспруденцією у творчому доробку науковця. З його нотаток стало відомо, що «з факторів внутрішніх слід назвати утвердження в історіографії у другій половині XIX ст. філософського позитивізму, який домінував у поглядах представників історичної й історико-юридичної шкіл на

історичний процес, державу і право; збагачення джерельної бази історичних досліджень; запровадження у наукову практику нових методів наукового пізнання і насамперед укріплення в українській історіографії позицій державницької школи» [13, с. 85].

Проведений авторський юридичний аналіз історико-правових джерел і документів показав, що залишаються дискусійними питання щодо засновників державно-юридичного напрямку в дослідженні проблематики державотворення в Україні.

Я. Пеленський вважав засновником цієї наукової школи В. Лигошського, тобто пов'язував її виникнення з початком ХХ ст. [14]. Л. Винар дотримувався іншої думки з цього питання і вважав засновником державницького напрямку М. С. Грушевського, стверджуючи, що цей напрямок сягає корінням до його історичної школи [15, с. 30]. Ще інше припущення висловлює М. Слабченко, пов'язуючи виникнення юридичної течії у дослідженні державотворення з ім'ям О. Лазаревського [16, с. 79].

Підбиваючи поточний підсумок до сказаного, ґрунтуючись на результатах досліджень Я. Пеленського, Л. Винаря, М. Слабченка та інших, можна певною мірою стверджувати, що державно-юридична школа відіграла важливу роль у вивченні історичного і правового аспектів у процесах українського державотворення. Надаючи юридичного наповнення загальноісторичним фактам, представники зазначеної наукової школи значно збагатили і розширили ареал наукового пошуку, запровадивши якісно оновлені методологічні інструменти, такі як порівняльно-історичний та аксіологічний методи, методи аналізу й синтезу як цілісних історичних періодів, так і окремих історичних подій.

Водночас доцільно дослухатися висновків відомого українського дослідника І. Лисяка-Рудницького, який зазначав, що державницькі ідеї тогочасної української суспільно-політичної думки можна зіставити з «неоранімом перелогом», які потребують не лише теоретичного переосмислення, а й втілення у сучасну державотворчу практику [17, с. 63].

Якщо дослідження зосередити виключно на конкретно визначеному історичному періоді (століття, епоха, існування державного утворення тощо), то найбільшій науковій цінності набудуть узагальнення, що міститимуть юридичні аспекти. Це ми пояснюємо тим, що у такій ситуації майже відсутня документальна база для здійснення порівняльного аналізу відомостей, які містяться в літературних і правових джерелах. Дослідник зобов'язаний обмежитися об'єктивною оцінкою юридичного значення документальних свідчень, що стосуються конкретного юридичного явища.

Інші можливості для дослідника відкриваються тоді, коли об'єктом наукової розвідки обирається тривалий період, що охоплює кілька століть, декілька державних утворень тощо. За таких умов є можливість застосувати значно ширший методологічний інструментарій, що сприятиме виведенню міжгалузевих (історичних, філософських і юридичних) узагальнень, які розкриватимуть значно ширше коло питань.

З початку 90-х років XX ст. відзначається зростання наукового інтересу до дослідження як політичної історії, так і звільнених від ідеологічного нашарування та політичного ревізування процесів українського національного державотворення. Окремі напрямки у вивченні національної політичної думки датовані міжвоєнним періодом. Серед науковців, які першими взялися за дослідження цих процесів, слід відзначити Б. Кухту, І. Салтовського, М. Кармазіну та ін. До цього процесу долучилися І. Усенко, О. Чехович, С. Гелей, М. Гордієнко, Ю. Римаренко, І. Бегей, Я. Турчин та ін. [18, с. 23], які виокремили окремі особливості на напрямках поширення української національної ідеї, шляхів утвердження державницьких ідей. Значну увагу було приділено вивченню політичних течій на формування ментального життя українців. Проте, незважаючи на окремі позитивні зрушення у царині дослідження українського державотворення, загальний масив наукового доробку вкрай обмежено відображав ключові питання цього процесу.

На думку О. Івасечко, малодослідженою залишається значна частина творчого спадку представників українського народництва та його особливостей, викликаних поразкою національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні [18, с. 23]. Водночас науковець робить висновок про недостатність фахових досліджень щодо систематизації становлення, змісту і розвитку української політичної думки у міжвоєнний період. Акцентуючи увагу на науковій спадщині І. Лисяка-Рудницького, В. Заїкіна, В. Потульницького та О. Мошак, О. Івасечко називає праці цих науковців поодинокими спробами здійснити систематизований виклад аспектів і тенденцій українського державотворення у новітній період.

Зі свого боку, ми розуміємо висловлене судження також з тих позицій, що ця проблема поширюється також і на недостатність фахового юридичного дослідження у цій сфері, що, своєю чергою, значно збіднює джерельну базу для виведення аксіологічного значення будь-якого конкретного періоду в історії українського державотворення.

Найуживанішою є класифікація напрямів української політичної науки, запропонована сучасним українським науковцем В. Потульницьким, який, характеризуючи етапи національного державотворення, виокремлює народницький, консервативний та національно-державницький напрями [19, с. 73]. Як висновок, дослідник пропонує кваліфікувати представниками народницького напрямку Р. Лащенка, М. Грушевського та С. Шелухіна.

Далі В. Потульницький висловлюється про те, що основними підвалинами української державності народники називали принципи народоправства, демократизму, безкласовості як ознаки, що були історично притаманні українській нації... [19, с. 75–76]. При цьому науковець надавав перевагу трудовому народу, який, на його думку, був єдиним виразником інтересів української нації, а права людини і всього народу трактувалися вище, ніж права держави.

З позицій юридичної оцінки сьогодення, наведене судження видається дискусійним з причин безпідставного визнання виключно трудового народу

представником української нації, а також надання переваг соціальним інтересам перед національними. Водночас, дослідження реалій тих епох показало, що ці судження науковця кореспондуються з тогочасною соціально-політичною ситуацією в Україні.

Так, у період функціонування вищого тимчасового законодавчого органу Української Народної Республіки періоду Директорії УНР, яким був Трудовий Конгрес України (Конгрес трудового народу України, Всеукраїнський трудовий конгрес), в основу організації влади було покладено так званий трудовий принцип, за яким влада на місцях мала належати радам робітників, селян і трудової інтелігенції [20].

Консервативний напрямок в історії українського державотворення представлено В. Липинським, С. Томашівським, В. Кучабським та ін., а також військовими об'єднаннями Вільного Козацтва й утвореним згодом Українським Національним Козачим Товариством.

На думку монархістів, приватна власність була підґрунтям матеріальної і духовної свободи людини. При цьому, консервативна ідеологія цих організацій була заснована на принципах українського історичного легітимізму, визнанні пріоритету державних інтересів над суспільними... Національне виховання та освіта мали засновуватися на моральних, релігійних засадах [21].

Монархізм, на їх погляд, був ідеальною формою держави, а владу еліти (класократію) вони вважали найкращим типом державного устрою, який би опирався на взаємодію усіх суспільних прошарків і при цьому керівна роль відводилась би національній аристократії.

Серед найбільш активних представників національно-державницького (державницького) напряму української історіографії, які головним рушієм історичного процесу вважали державу, вирізняють Д. Дорошенка, В. Липинського, С. Томашівського, І. Крип'якевича, І. Кревецького, О. Оглоблина, Н. Полонську-Василенко та ін. Водночас до них не причислюють М. Грушевського, видатного науковця-історика, представника народницького

напрямку. Разом з тим, саме М. Грушевський, будучи визнаним лідером української історіографії, засновником Львівської наукової історичної школи, створив умови для формування плеяди науковців з історії державності України. Науковий доробок М. Грушевського став визначним внеском у дослідження цієї проблеми, і це надало підстави вважати його особисто причетним до державницького напрямку, адже ця політична течія була започаткована в умовах, коли в українській історіографії домінуюче становище займало народницьке трактування історичного процесу, в якому основну роль відводилося народу як двигуну історії. М. Грушевський, В. Антонович, М. Костомаров і М. Максимович були визнаними представниками народницької історіографії, що в другій половині XIX ст. займала панівне становище в Україні. Суспільно-політичний розвиток та наростання потужного національно-визвольного руху на початку XX ст. дали нові виклики історичній думці, яка вже мала принципово нову наукову схему і нову концепцію українського історичного процесу, опрацьовану М. Грушевським [22].

Вітчизняна історико-правова, політологічна й філософська наука як дзеркало українського державотворення розвивалася як в Україні, так і за її територіальними межами. Говоримо про українських учених, які у своїй науковій діяльності поєднували історичні, політологічні та юридичні сфери життєдіяльності українського народу і держави Україна. Зі зрозумілих причин ми не можемо наділяти Україну впродовж усього періоду її існування характеристиками і якостями, притаманними суверенним державам, що відповідають нинішньому статусу України як повноправного учасника міжнародного співтовариства. Водночас поглибленої уваги для виконання завдань нашого дослідження вимагає процес теоретико-правового аналізу наукової спадщини наших співвітчизників у еміграції та закордонних учених, які досліджували проблематику українського державотворення від перших відомостей про Україну до дня проголошення її незалежності у 1991 році.

М. П. Гетьманчук, досліджуючи наукову спадщину С. Шелухіна [23, с. 42], відзначає велике значення державотворчих ідей українських науковців-емігрантів минулого століття й акцентує увагу на чотирьох факторах. На думку науковця, навіть в умовах іноетнічного середовища українська діаспора не розгубила свого етнічного коріння, національних традицій, світогляду, мови, віри та української ідеї (по-перше); будучи активними учасниками національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр., вони чималу частину своїх праць присвятили аналізу причин поразки державницьких устремлінь українців, що дасть можливість на сучасному етапі державотворення уникнути помилок минулого (по-друге); погляди представників української діаспори найбільш адаптовані до світогляду і суспільно-політичних уподобань українського народу (по-третє); процес повернення та використання науково-теоретичних ідей учених-емігрантів можна вважати найкращими інвестиціями в сучасний процес державного будівництва в Україні (по-четверте).

На цьому етапі доцільно звернутися до наукового доробку відомого українського історика-правознавця першої третини ХХ ст. В. М. Заїкіна, який запропонував подібну класифікацію української політологічної науки. Політико-правове обґрунтування своїх висновків науковець висвітлив у праці «Історико-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній» (1937 р.), де охарактеризував основні ідеологічні напрямки української історико-правничої науки в еміграції. Здійснивши поділ цього процесу на християнсько-консервативний, націоналістично-державницький та народницький, науковець надає превалюючого значення останньому, який вважає найбільш впливовим. Виведені судження В. М. Заїкін пов'язує з ідеями народництва, що були покладені в основу діяльності заснованого М. Костомаровим Кирило-Мефодіївського братства. М. Грушевського, П. Христюка, М. Шаповала науковець причислює до плеяди найбільш знаних представників класичної (старої) народницької школи. Відзначаючи прихильників ідеології новонародництва, В. М. Заїкін вказує Р. Лашенка, О. Мицюка, І. Шимоновича, О.

Саліковського, С. Шелухіна, І. Огієнка та ін. Згадані науковці досліджували дані суспільні явища з позицій теорії права і держави, брали до уваги також відносини між державою і церквою.

Надаючи тлумачення сутності і змісту їх політичної ідеології, В. М. Заїкін висловлюється про те, що вона значно різниться з народницькими ідеями М. Грушевського, адже вона була «... більш етична, більш поміркована й більш державницька» [24, с. 5].

У контексті сказаного треба виокремити значний внесок у процеси дослідження українського державотворення, здійснений проукраїнськими науковцями, які провадили наукову діяльність поза територіальними межами України. Найпершим, на наш погляд, у низці дослідників цієї проблематики слід назвати В. А. Чорномаза [25].

Іншим знаковим доробком В. А. Чорномаза слід назвати енциклопедичний словник «Українці в Китаї (перша половина ХХ ст.)» [26].

Вагомий доробок у дослідження процесів українського державотворення запропонував П. О. Христюк [27], політичний і державний діяч, публіцист, літературознавець. Його наукові праці, зокрема «Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.», буде проаналізовано у подальших частинах дослідження.

До плеяди науковців, що у різні часи вивчали проблематику українського державотворення у визначений рамками дослідження період, слід також віднести А. К. Довганюк-Довгань, І. Й. Бойка, І. Паславського, Ф. Тоцького, І. Світа та інших науковців. До доробку окремих з них будемо вибірково звертатися у міру необхідності для висвітлення окремих аспектів української державотворчої діяльності.

Для більш повного представлення найважливіших історико-правових аспектів українського державотворення у подальших розділах нашого дослідження ми опиратимемося на результати наукових розвідок різних часових періодів. Йдеться про наукову спадщину Л. Дещинського («Історія України та її

державності)), В. Кравченка та Ю. Титаренка («Державотворення в Україні. Історія та сучасність»), В. Орленка («Історія державного управління в Україні»), О. Бандурки та О. Ярмиша («Історія державності України»), В. Чуприни («Історія української державності») та ін.

Використання наукового доробку істориків-правознавців, серед яких А. Чайковський («Історія держави та права»), Шевченко А. Є., Туренко О. С., Іванов І. В. («Історія вчень про державу та право»), В. Гончаренко («Історія держави і права України»), Шевченко А. Є., Гусарев С. Д., Антошкіна В. К., Сердюк О. О. («Історія держави і права України»), А. Рогожин («Історія держави і права України») та ін., сприяли наданню нашому дослідженню міждисциплінарного характеру. Завдяки авторському аналізу творчої спадщини Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, М. Аркаса, І. Крип'якевича, О. Субтельного, Д. Яворницького та ін. вдалося дослідити історико-правові аспекти українського державотворення.

Отже, на підставі аналізу історіографічного матеріалу з історії українського державотворення зроблено поточне узагальнення про те, що з розвитком суспільно-економічних процесів у світі відбувалися важливі соціально-політичні та економічні зміни у розумінні місця і ролі українського народу в загальній світовій кон'юнктурі. З урахуванням того, що вести розмову про загальноглобалізаційні процеси у світі до XX століття не коректно, наші висновки матимуть в основі результати оприлюдненого наукового доробку в царині українського державотворення впродовж визначених темою дисертації часових рамок.

1.2. Історичні умови генези правової природи поняття «українське державотворення»

Україна пройшла тисячолітній шлях і перебувала в епіцентрі суспільно-політичних подій Євразійського континенту, які накладали відбиток на процеси

формування національної ідентичності та великою мірою визначали темпи і напрями українського державотворення.

До цього часу прихильниками «руського міра» не припиняються спекуляції та гоніння на історичну спадщину українського державництва. Особливого розмаху набула така деструктивна діяльність країни-агресора після 24 лютого 2022 року, коли відбулося повномасштабне російське вторгнення до України. Такими діями росія намагається продовжити проваджений нею багатовіковий духовний геноцид українського народу, відродити смерті й голодомори, витончені знущання («можемо повторити») проти мирного українського населення тощо. Проте, як засвідчує історія українського державотворення, національний дух української нації не вдавалося нікому зламати, а тортури і репресії ще більше підсилювали прагнення українського народу до справжньої незалежності та повної національно-державної свободи.

Архівні джерела засвідчують незаперечні факти, а саме те, що ідею державності та незалежності борці за волю України відстоювали у різні історичні епохи. Наприклад, Я. Калакура зазначає, що «українознавство, спираючись на здобутки істориків, правників, політологів та ін., не тільки синтезує їх трактування державотворчих тенденцій українського народу, але й на підставі принципу історизму надає їм системного характеру, розглядає у контексті світових державо-будівних процесів» [28, с. 13].

Саме події сьогодення, а також понад тридцятирічний досвід міжнародно визнаної незалежності Української держави демонструють незламність волі українського народу, незворотність державного курсу на долучення до європейської спільноти, утвердження демократичних цінностей і морально-етичних засад у розумінні глобальних людиноцентристських цивілізаційних процесів.

Під час дослідження генези українського державотворення виникає об'єктивна необхідність сегментарно проаналізувати історико-правові впливи

суспільно-економічних процесів, які передували офіційному свідченню факту виникнення державності, від якого розпочинається відлік нашої незалежності.

Загальноновизнаним є період IX-XV ст., який сформував правове поле давньоруської держави з центром у місті Києві, створивши підґрунтя для формування української державності в різні історичні періоди.

Першочергово в ієрархії нормативно-правового впливу та формування юридичних основ функціонування давньої української держави і права відзначаємо Закони дванадцяти таблиць, у яких викладені правові засади громадянського суспільства за часів Римської імперії. За словами римського історика Тита Лівія, вони були «*fons omnis publici privatique iuris*», джерелом усього публічного і приватного права [29]. Як засвідчують історико-правові джерела, зазначений збірник законів є найдавніший зі збережених і таких, які дійшли до нас збірників римських правових актів, датований 451-450 роками до нашої ери.

У передмові до підручника «Римське приватне право» Р. А. Калюжний та В. М. Вовк зазначають: «Стародавній Рим створив самобутню культуру, одним із основних надбань якої є римське приватне право, що є взірцем високої правової культури. Розквіт римського приватного права припадає на III століття нашої ери. Однак і нині, на початку XXI століття, основні засади римського приватного права ще слугують людству» [30, с. 5].

О. А. Підопригора та Є. О. Харитонов вважають, що довершеність системи римського права, що ґрунтувалася на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності, зумовила періодично повторювані спроби відродити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення [31, с. 3].

Польські дослідники римського права Ан. Дембінські, Ман Йоньца зазначають: «...говорячи про вплив римського права на європейське, слід зауважувати, що мова не йде про пряме, безпосереднє використання римського права у його первозданному виді, швидше йдеться не про автентичність системи

унікальної правової регуляції, а про її «переспівування», із збереженням основних системотворчих елементів» [32].

Проводячи аналіз впливу римського права на формування та розвиток ранньої державності Київської Русі, можна навести багато прикладів запозичення тих чи тих понять, які в подальшому імплементувалися у систему правовідносин та знайшли своє відображення як у тодішніх, так і вже більш пізніх юридичних пам'ятках давньоруського права. Наприклад, поняття «правила», «інтерес», «збитки», «договір», «зобов'язання» тощо були фахово визначені ще в Римській імперії й у подальшому використовувалися як запозичення у правових нормах Руської Правди. Проте, необхідно зазначити, що це не було простим перенесенням правових норм тогочасного римського чи візантійського права. Ця діяльність набувала свого унікального розвитку в лоні давньоруського права, де гармонійно поєдналися світогляди різних культур і традицій.

Широке коло політичних та економічних контактів тогочасної Київської Русі сприяло запозиченню різних культурних і звичаєвих традицій, які в подальшому слугували для врегулювання міжнародних правових стосунків та вирішення конфліктних ситуацій. Потрібно зазначити, що у просуванні економічних і політичних інтересів Київської Русі у стосунках із західними країнами тогочасна система правовідносин зіткнулася з відсутністю норм та правил, які б діяли на всій європейській території. М. Вольф вказує, що «закони варварів не послужили джерелом розвитку яких-небудь теорій міжнародного приватного права. У цю епоху всякий, куди б він не приходив, приносив з собою закони місця свого походження (закон *Ripuaria*)» [33, с. 121-122]. Таким чином, правові норми Руської Правди імплементували основи римського права у тогочасні європейські правові системи.

Досліджуючи проблеми запозичення норм римського права в українському праві епохи Середньовіччя, необхідно звернути увагу на тогочасну цивілізаційну орієнтованість України, її геополітичне і культурне становище. Науковці

визначають два види рецепції римського права: пряму та похідну (опосередковану). Пряме перенесення передбачає рецепцію римських правових норм і рішень шляхом використання першоджерел; похідна (опосередкована) здійснюється не лише через запозичення римських першоджерел, але й ті системи права, де запозичення відбулося раніше.

З. П. Мельник, аналізуючи рівень запозичення права як інструмент удосконалення конкретної правової системи держави, вважає, що це однобічний, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого просування умов до певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи [34, с. 9-10]. Науковець зазначає, що процес рецепції є складним соціальним явищем, яке включає сприйняття, повторюваність, послідовність і системність при перенесенні правових форм регулювання суспільних відносин з інших правових систем. Такі процеси ефективні лише при історичній та культурній однорідності «країни-реципієнта» і «країни-донора». На підставі наведеного, таке запозичення важливо розцінювати як об'єктивний і закономірний процес упровадження у новостворені чи такі що формуються правові системи нових елементів.

Історико-правові джерела свідчать про те, що римське право поширювалося двома шляхами на українські землі: східним (через візантійське (канонічне право) і переробки світського (державного права) та західним (через магдебурзьке (німецьке) право. Як зазначає Є. М. Орач, ці спроби, що отримали у сукупності назву рецепція римського права, стали одним із найпереконливіших доказів того, що воно й через багато сотень років після падіння Римської імперії зберігало свою значущість і практичну цінність, унаслідок чого стало базовим – материнським правом – для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської системи права [35, с. 4].

Як убачається з вищесказаного, застосування і приживання римського права на українських землях відбувалося змішаними способами, тому надавати

одному з них абсолютну перевагу не матиме достатньої аргументації. До такого висновку доходимо в результаті застосування наукового синтезу як методологічного інструменту дослідження нормативного поля, що своєю чергою позитивно вплинуло на становлення і розвиток руського (староукраїнського) права. Проблема повномірного впровадження римського права підсилювалася ще й тим, що Україна не завжди була незалежною державою, яка мала своє право і чітко визначену територію.

Значну роль для розвитку державно-правової системи тогочасної України відігравали особливості слов'янського (звичаєвого) права, яке відзначалося певним консерватизмом і дуже повільно перелаштовувалося на нові типи правовідносин. Як правило, елементи римського права впроваджувалися не в їх класичній формі, а у трансформованому вигляді як запозичені з інших правових систем. При цьому слід відзначити запровадження у 988 році на території Київської Русі християнства як офіційної державної релігії. Такий крок забезпечив створення соціально-правового підґрунтя для більш тісних взаємин з Візантією, а отже, й сприяв пришвидшенню темпів поширення на наших територіях римського права.

З певною мірою впевненості можна стверджувати, що такі державницькі рішення визначили подальший цивілізаційний шлях розвитку всіх наступних державно-правових утворень у майже тисячолітній період (з IX-го до XIX-го ст.).

Ми долучаємося до загальновизнаної наукової позиції у тому, що державно-правова система Київської Русі перебувала під постійним впливом римського приватного і публічного права впродовж наступних століть. Зокрема, у «Руській Правді» (першому писаному джерелі права Київської Русі) міститься багато положень, які вирізняються значним рівнем подібності до римсько-правових положень у їх візантійському тлумаченні. Це означає, що правова система Київської Русі пристосувала для свого нормативного впорядкування правовідносин положення візантійського законодавства.

Історико-правове порівняння положень речового та зобов'язального права за «Руською Правдою» та римського (візантійського) права засвідчило про існування окремих однотипних рішень. Така ситуація відзначається щодо норм, якими регулювалися правові підстави громадської (публічної) і приватної власності. Головним об'єктом, як показує авторське дослідження, в обох випадках розглядається земля. Водночас, у «Руській Правді» відносини власності врегульовано не так детально й точно. Захист прав у цій сфері відносин не є всеохоплюючим, а в більшості своїй позовні вимоги вирішуються шляхом застосування штрафів. Як зазначають Є. Харитонов і О. Харитонova, ще більш цікавим видається порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей права Юстиніана стосовно визначення видів спадкування за законом тощо [36, с. 22].

Історична спадщина подає «Руську Правду» як найважливіший акт князівського законодавства, в якому нормативно закріплювалися як чинні звичаєво-правові норми, так і новостворені княжою владою загальнообов'язкові правила поведінки, тобто слугував як регулятор суспільних відносин. За таких умов цей збірник законів можна розглядати не тільки як перший староукраїнський кодифікований акт, а як один з перших офіційних владних приписів, що заклали основи української державності.

Завдяки притаманній їй компромісній природі, «Руська Правда» виконала об'єднуючу роль для врівноважування традиційного руського звичаєвого права і нововведень реформаторського спрямування, які запроваджувалися київськими князями. Проте, існують наукові школи, представники яких вважають «Руську Правду» лише збірником чинних норм права, що не мав юридичної сили як законодавчий акт.

Інші науковці притримуються протилежної думки, яка розглядає цей збірник законів як такий, що найбільш повно відповідав державницьким інтересам Київської Русі та формував легітимне правове поле для розбудови Української держави. Завдяки своєму юридичному статусу як

загальнообов'язкового законодавчого акта для всієї території Київської Русі, «Руська Правда» здійснювала одночасно нормативно-правовий вплив на всі види правовідносин у тогочасному суспільстві. Ми також підтримуємо висловлену наукову гіпотезу.

Підтвердження вищесказаного знаходимо у науковому доробку Н. Полонської-Василенко, яка вказує: «Якщо порівнювати структуру та категорії судочинства, підхід до застосування тих чи інших норм права, ми бачимо певну схожість, а в деяких категоріях і повну відповідність з римським канонічним правом. Це говорить про значний вплив стародавніх юридичних пам'яток Риму, насамперед Дегестів і Кодексу Юстиніана на формування права Київської Русі. Потрібно зазначити, що в тогочасному суспільстві був чітко сформований політичний устрій, за яким Князь був носієм державної влади. Компетенція та влада Князя були необмежені й залежали від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався» [37, с. 215].

Наприклад, О. В. Колибенко, досліджуючи генезу української державності і назви «Україна», наводить цитату з Літопису Руського (за Іпатським списком), де описано смерть князя Володимира Глібовича (1187 р.): «Бо любив він дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був він князь доблесний і сильний в бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями був сповнений. За ним же Україна багато потужила» [38, с. 23]. У подальшому в літописах зустрічається термін «Україна Галицька» (1189 р.)

Водночас, як зазначає Ю. О. Лебедєва, об'єктивне осмислення державного розвитку української землі за часів Галицько-Волинської держави є актуальним завданням, що має важливе науково-теоретичне і прикладне значення [39, с. 416]. Українська держава – Галицько-Волинське князівство, утворене у 1199 році волинським князем Романом Мстиславовичем шляхом об'єднання Галицького і Волинського князівств, яке після коронації Данила Романовича у 1253 році стало Руським королівством. Фактично, це була на українських землях друга після

Київської Русі велика держава, котра успадкувала та продовжила її політичні, дипломатичні й культурні, духовно-релігійні традиції.

Перед тим, як здійснити дослідження ролі та значення Галицько-Волинської держави у процесах українського державотворення, наводимо цитату В. І. Сергійчука: «Півтораста років існування Галицько-Волинського князівства засвідчило про спроможність наших предків консолідуватися для творення власного самоврядування, яке визнавала Європа. І в цьому його роль як основного політичного центру всієї України після занепаду Києва була надзвичайно важливою» [40].

На землях автохтонів-хліборобів ідею української державності підтримало Галицько-Волинське князівство, яке забезпечувало їх захист від нападів і поневолення агресивними сусідами. Це державне утворення сприяло поширенню плідного впливу західноєвропейських цивілізацій, одночасно зберігаючи і продовжуючи кращі традиції української національної культури. З цього робимо висновок про те, що саме Галицько-Волинське князівство є державним утворенням винятково нашого народу, в основі якого були українські за етнічним складом регіони, керовані руськими князями. Саме йому потрібно завдячувати за продовження на півтора століття існування української державності, ним завершувалася княжа доба з її понад п'ятивіковою історією.

Унікальні, але, на жаль, епізодичні відомості про складні процеси українського державотворення у XII – XIII століттях у західних регіонах України-Руси відтворені в документальних свідченнях, що зафіксовані високоосвіченими особами. Зокрема, укладачі галицько-волинського збірника були поліглотами, вільно володіли латиною, грецькою мовою, а також європейськими мовами (литовською, французькою, німецькою, польською). Додатковими джерелами відомостей про роль і значення державотворчих здобутків галицько-волинських князів є літописи, князівські грамоти, хроніки, складені у містах Галичі, Володимирі, Любомлі, Холмі, Пінську та ін.

Окремо слід відзначити Галицько-Волинський літопис, який охоплює події майже столітнього періоду (з 1201-го по 1292 роки) і складає третю частину Іпатіївського літопису. Для результатів нашого дослідження даний документ проливає світло на організацію міждержавних стосунків Галицько-Волинського князівства з сусідніми країнами. Визначну роль у становленні української державності в часи занепаду Києва відіграв Данило Галицький, одна з найвидатніших постатей Середньовіччя, якого Європа визнала першим в історії українського народу королем. Завдяки його моральним цінностям він залишив по собі слід в історії як великий реформатор, мудрий дипломат і далекоглядний політик. М. Кордуба у своїх дослідженнях зазначає, що ...розпочинаючи з другої половини XIII ст., дипломатичні відносини поєднували галицько-волинських князів більшою мірою із Заходом, ніж з іншими князівствами давньої Русі [41, с. 5– 8].

Оцінюючи історико-правове значення Галицько-Волинської держави для розбудови української державності, посилаємося на науковий доробок Р. Іванченка. Науковець, підтримуючи усталену думку про роль згаданого державного утворення, зазначає: «... більшу частину спадщини Київської Русі разом з її землями, проблемами, векторами дипломатичних відносин тощо перейняла Галицько-Волинська Русь, в межах якої перебувало і все автохтонне поляно-руське населення, що було творцем та представником своєї власної незалежної держави. Це було нове державне утворення, яке вже у XII ст. отримало в літописних джерелах свою нову неофіційну назву – Україна, в якій продовжувався процес формування української народності...» [42, с. 70-72].

Далі науковець зазначає, що Галицько-Волинська Русь була здатна захистити себе від розпаду, навіть незважаючи на ординську навалу, проіснувавши як держава ще понад сто років після смерті Данила Галицького. Її насправді епохальна роль полягала в тому, що захистила Європу від просування ординських полчищ. При цьому для Європи було створено умови для

примножування своїх прибутків, а для нашої держави ці часи стали періодом виживання.

Досліджуючи в ретроспективі генезу українського державотворення, автор зосередив увагу на Козацько-Гетьманській державі (Війську Запорізькому). Так, відомий учений М. С. Грушевський зазначив, що козацтво формується у певну суспільну верству протягом цілого XVI ст., в певні організовані форми і певне правопризнане значення дістає на відтинку XVI- XVII ст. І лише з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін. [43, с. 74].

І. Я. Терлюк, І. М. Флис на продовження думок М. С. Грушевського зазначають: «...наважимося припустити, що умовно з цього моменту козацтво стає носієм української національної ідеї, яка зумовлювала не тільки звільнення від чужоземного гніту, але й формування «соціумного тіла» (термін В. Шевчука) у формі Козацької держави, за яку почалася збройна та ідеологічна (через літературу та суспільно-політичні пам'ятки) боротьба» [44, с. 6].

Це державне утворення виникло на підґрунті безперервно триваючої боротьби корінного населення за українську національну ідею свободи і самовизначення. Формування нових органів державної влади (військового управління) стало каталізатором розвитку сфери права як інструменту забезпечення волі козацької старшини. Буремні події XVII – XVIII століть, насамперед хід і результати національно-визвольної війни 1648-1657 рр. за звільнення з під польської влади (панування Речі Посполитої), зумовили національно-свідомі напрями військово-цивільного державотворення. Тогочасні політико-соціальні умови сприяли розвитку не тільки тенденцій щодо забезпечення суверенітету державного утворення, а й специфічного правового підґрунтя, яке відповідало суспільно-економічним викликам.

Укладення у м. Переяславі договору з московією у 1654 році, акцептування російським царем «Березневих статей» Богдана Хмельницького, прийняття Україною протекторату росії стали причинами дистанціювання Козацької

держави від західноєвропейської орієнтації, що фактично засвідчувало васальне становище України і наближало її до східного напрямку розвитку в лоні московського царства.

Водночас, мали місце певні суспільно-політичні особливості, які справляли значний вплив на внутрішнє життя Козацько-Гетьманської держави. Говоримо про нормативно-правове регулювання, що відбувалося із застосуванням звичаєвого права, Литовських статутів, окремих норм зі збірників магдебурзького права, а також актів Уряду Гетьмана (універсали, декрети, грамоти, ордери, інструкції тощо). Така ситуація характеризувалася суперечливістю регулюючого впливу зазначених документів, оскільки вони значно відрізнялися за природою походження, мали різні форму і зміст, а також частина з них були вочевидь застарілими або повторювали одне одного з різними інтерпретаціями.

Факт примирення між росією та Річчю Посполитою набув документального відображення у «Трактаті про вічний мир» (1686 року), що перенесло акценти в політичному і суспільно-культурному житті українських земель на Лівобережну Україну, яку українці називали Гетьманщиною. Представниками московського царату ця земля іменувалася малоросією.

З урахуванням зовнішніх впливів та внутрішньої суспільної ситуації наприкінці XVI ст. зароджуються погляди на козацтво як на учасника політичного процесу. Таке знання ми отримуємо з дослідження наукової спадщини Йосифа Верещинського, який у своїх трактатах розвивав ідеї розвитку української державності. На особливу увагу заслуговує проєкт науковця щодо перетворення України на державу з підвищенням ролі Києва у цьому процесі. Конкретні пропозиції з цього питання викладені у трактаті «Спосіб осадження нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від будь-якої небезпеки без обтяження його величності короля і без витрат для корони польської, пояснений панам послам майбутнього краківського сейму» (Краків, 1598).

В. Шевчук, досліджуючи наукову спадщину Й. Верещинського, зазначає, що останній розглядав Київ «як столицю колишнього князівства Руського» і склав проєкт його відбудови, щоб «київські русаки» розквітли як народ і доступилися «більшої слави за свою природну чулість і природну відвагу» [45].

Під впливом російського царизму одна за одною терпіли невдачу спроби відновити або утримати справжню українську державність гетьманами І. Мазепою (завдяки союзу зі шведським королем Карлом XII) і П. Орликом (гетьман у вигнанні, автор Першої Української Конституції). Принагідно треба зазначити, що під час Української національної революції 1648-1676 років зусилля російського царату асимілювати українську національну ідею не знайшли підтримки серед українського населення. Також, упродовж зазначеного періоду зберігалися окремі елементи Козацько-Гетьманської держави, а саме козацьке військо, судочинство, система місцевого управління, виборність гетьмана і козацької старшини, хоча швидкими темпами обмежувалися права України з боку представників царського двору. Першим і найбільш деструктивним кроком росії на напрямках знищення української національної ідеї про самостійну державу стало утворення на Лівобережній Україні малоросійського генерал-губернаторства. Загальне керівництво цим квазі-державним утворенням здійснювала малоросійська колегія під головуванням генерал-губернатора П. Румянцева.

Російська цариця Катерина II використовувала всі можливі методи для знищення автономії України, у тому числі й видання секретних директив, спрямованих проти будь-яких ознак самовирізнення українців як суб'єктів державності. Проте, здійснювані царатом заходи, спрямовані на перетворення України в російську провінцію, лише вивели «в тінь» споконвічні прагнення українського простого народу до свободи і самостійності.

Українці, незважаючи на ліквідацію Гетьманщини, яку покірно сприйняли представники козацької старшини, не змирилися зі своїм холопським становищем, хоча й майже не брали участі у громадсько-політичному житті.

Вони зберігали національні традиції предків у піснях, обрядах, оспівуючи їх подвиги на шляхах побудови вільної і незалежної України.

Водночас, більшість представників козацької влади, будучи введені в оману російським царатом щодо урівняння в правах з російським дворянством і збереження колишніх привілеїв, відкинули національну справу, зосередилися на господарських питаннях, чим суттєво загальмували процеси справжнього українського державотворення.

В. А. Чумаченко у частині 6 «Державотворчі джерела у величній культурі України» праці «Сакральна Україна» (науковий підхід) наводить епіграф зі статті «Українська національна ідея за Докією Гуменною та Олексієм Бердником», де січовими характерниками визначено: «Три речі мають значущість: твоя земля, твій народ і твоє серце» [46, с. 70]. Авторське моделювання процесів українського державотворення в період Гетьманщини обґрунтовує висновок про те, що питання території, культурного і національного надбання українського народу мають наскрізне проникнення через усвідомлення українцями значення свободи незалежно від об'єктивних обставин, які на той час були створені російським царським режимом та його поплічниками-запроданцями з числа козацької верхівки.

Водночас, Д. Гуменна у книзі «Минуле пливе в прийдешнє», коментуючи ситуацію щодо деструктивної ролі царату щодо знищення української державності в епоху Козацько-Гетьманської держави, зазначає: «Тепер, коли нечиста сила взялася викорінювати наші звичаї, переробляти весь лад життя, ламати психіку, створювати штучні ерзац-обряди, винищувати національну неповторність, тепер знання минулого – жива, цілюща вода. Тепер особливо актуально знати - і то зазирнути якнайглибше, скільки вдасться» [47].

Іншої думки про роль і значення Гетьманщини щодо оціночного судження православного духовенства притримується І. Крип'якевич. Так, у праці «Історія України» зазначає: «Визначаючи авторитет і провідне місце козацтва в

національному житті, православні владики називали козаків спадкоємцями традицій князівської доби» [48, с. 164].

Найяскравіший опис «запорізького лицарства» представлено в «Протестації» Іови Борецького (1621), київського новопоставленого митрополита. Духовник проголошував українське козацтво «представником русько-українського народу, захисником церкви, продовжувачем і носієм його лицарських і державницьких традицій» [49].

І. Терлюк, досліджуючи роль козацтва в історії українського державотворення, вказує, що «поступово в освічених колах вищого православного духовенства утверджувалися погляди на козацтво як на провідника й апологета національного життя» [50, с. 115].

Таким чином, аналіз вищезгаданих літературних джерел свідчить про те, що результати проведеного дослідження надали можливість вивчити особливості національного державотворення у зазначені часові рамки.

1.3. Методологія дослідження

Обраний підхід до вирішення методології наукового пізнання дослідження проблеми українського державотворення в період XVII – початку XX ст. відзначається авторською індивідуальністю. В основу такого судження покладаємо особливості предмета наукового дослідження, які є підвалинами загальної методології наукового пізнання. Ми також опираємося на методологічні прийоми в межах дослідження правових явищ, притаманних конкретній добі, що у подальшому слугуватиме достатнім критерієм для уточнення методології наукового дослідження. За таких умов наше дослідження частково набуватиме міждисциплінарного характеру завдяки застосуванню універсальних методологічних інструментів, притаманних юриспруденції, історії, політології та філософії. Весь набір методологічного інструментарію, який буде використано для вирішення завдання нашого дослідження, має відповідати вимогам щодо забезпечення комплексного підходу до теоретико-правового

аналізу історичних подій і фактів, обрамлених зазначеними рамками нашої наукової розвідки.

З огляду на значну кількість думок щодо методологічних інструментів дослідження існують суперечки між теоретиками права щодо наукового пізнання правових явищ. Б. А. Кістяківський, надаючи оцінку стану правової науки, що сформувався на початку XX ст., писав: «Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права навіть більшою мірою, а саме з приводу вихідного питання – до якої сфери явищ належить право – починається непримиренне розділення напрямків і шкіл у цій науці. Достатньо згадати найбільш суттєві відповіді на це останнє запитання, щоб відразу отримати яскраве уявлення про те, в якому невизначеному становищі перебуває ця сфера наукового знання» [51, с. 171].

У контексті сказаного, доцільно дослухатися застережень, висловлених Я. Дашкевичем при дослідженні історичних подій 30 червня 1941 року. Науковець вказував, що при оцінці історичних подій до некоректних висновків можуть призвести «... низка методологічних помилок..., відсутність комплексного підходу [52, с. 31].

Рамковими рекомендаціями можна вважати судження колективу науковців у дописі «Політико-правова оцінка боротьби ОУН і УПА у 1940 – 1950-х рр.: методологічний аспект», де зазначено: «Вітчизняні історики цілком слушно наголошують на потребі вдосконалення методології дослідження національно-визвольних рухів, зокрема на використанні міждисциплінарного (насамперед історичних, юридичних, політичних наук) методологічного інструментарію, оскільки це дасть можливість вирішити низку кваліфікаційних проблем...» [53]. Зокрема, висвітлювати рівень наукового інтересу не тільки до історичних подій давнини, а й сприяти прагненням науковців без політично заангажованих обмежень по-новому досліджувати українське минуле, виявляти приховані події і факти, які закладалися у фундамент вітчизняного державотворення.

Так, у передмові до навчально-методичного посібника «Історія держави і права України» авторський колектив за редакцією А. Є. Шевченка зазначає, що «За умов становлення і розвитку української державності, розбудови правової системи України значно зростає потреба у вивченні історії України, основою якої є проблема державно-правових інституцій. Крім того, «Історія держави і права України» є не лише загальноосвітньою, а й спеціально-юридичною фундаментальною навчальною дисципліною, яка має історично-правовий характер і є своєрідним вступом до інших юридичних дисциплін» [54, с. 5].

Водночас відомий український учений Б. Д. Бабкін, досліджуючи методологію історико-правового пізнання, вказує: «Останнім часом певною мірою активізувався науковий пошук у галузі історико-правової науки. Більше досліджень проводиться на науковій основі, виявляється повага до наукового доробку попередніх дослідників, зваженість та об'єктивність у висновках, звертається увага на пріоритетне значення тих проблем, які раніше не піддавалися науковому аналізу. Таким чином, історико-правова наука нині виходить із інтегрального плюрального підходу, спираючись на різноманітні перспективні методи аналізу історичного матеріалу» [55].

Коментуючи наведене судження, необхідно відзначити широкий масив наукового доробку, а саме наукових статей, монографій, антологій, інших праць, присвячених історико-правовій тематиці, в яких представлені результати дослідження окремих періодів історії вітчизняного державотворення та права. Такі наукові розвідки, датовані 2010-2020 роками, мали на меті показати справжню сутність державотворчої діяльності й правову цінність оприлюднених ними документів.

Отже, з урахуванням вищенаведеного, робимо поточний висновок, що процеси пізнання історико-правових явищ ґрунтуються на застосуванні чітко сформованої системи інструментів наукового дослідження, яка має певну структуру і застосовується на різних рівнях вивчення обраного предмета. При цьому необхідно зазначити, що на початковому етапі вихідні матеріали у межах

наукової розвідки піддаються складному історико-правовому аналізу, логічним продовженням якого є застосування методологічного інструментарію, що найбільш повно забезпечить виконання завдань наукового пошуку.

Опрацьована науково-методологічна література подає численні дефініції поняття «методологія», проте, як правило, всі вони мають багато спільного у розумінні визначення обсягу даного поняття. Тому ми наведемо лише одне визначення даного поняття, представлене у «Посібнику до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» (автори Ф. О. Чмиленко, Л. П. Жук), яке, на наш погляд, є лаконічним і розкриває найбільш загальні аспекти процесу наукового пізнання: «Методологія (від грец. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – учення про правила мислення в процесі створення теорії науки» [56, с. 4].

Виходячи з основних завдань методології історико-правових досліджень, якими є наповнення теорії визначенням обсягом пізнання правової дійсності в її виникненні, розвитку та існуванні, підвищення дослідницьких якостей, наукового і практичного освоєння реальності, ми покладаємо завдання щодо обрання комплексу емпірико-практичних інструментів (методів), якими забезпечимо розкриття і всебічне опрацювання обраної проблематики.

В. В. Коваленко у статті «Актуальні питання теорії та методології юридичної науки», зазначає, що: «Питання теорії і методології в науці належить до тих, що потребують постійної уваги, пошуків, щоразу нових шляхів і засобів розв'язання проблем, творення наукового інструментарію відповідно до потреб практики й рівня суспільної свідомості. Тут не може бути абсолютно довершених, раз і назавжди довершених, раз і назавжди сформованих уявлень і форм їх виразу... Виходячи з такого розуміння, розвиток теорії та методології науки слід розглядати у двох вимірах: по-перше, в загальнонауковому плані з позицій становлення і розвитку науки як цілого, як форми (сфери) духовної діяльності, засобу формування свідомості людей; по-друге, з позицій тих проблем, що

постають на бистрині буття народу, яке певна наука намагається осмислити й пояснити в конкретному часі та просторі» [57].

П. М. Рабінович визначав методологію як систему підходів, методів, способів, засобів наукового дослідження. До складу методології, на думку вченого, входять: 1) філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, у тому числі державно-правових, закономірностей та можливості їх пізнання, здобуття істинних знань щодо них); 2) загальнонаукові методи, тобто такі, що використовуються в усіх або в більшості наук (структурний, функціональний методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури і т. ін.); 3) групові методи, тобто які застосовуються лише в певній групі наук (наприклад, тільки у суспільствознавстві застосовується метод конкретно-соціологічного дослідження); 4) спеціальні методи, тобто прийнятні для дослідження предмета лише однієї науки (наприклад, у юриспруденції – це способи тлумачення права, своєрідні прийоми узагальнення юридичної практики тощо) [58, с.126–127].

Загальноприйнятою вважається структура методології, яка поділяється на чотири рівні, а саме: філософсько-світоглядний (застосовується для визнання основних напрямів та загальних принципів наукового дослідження); загальнонауковий (міждисциплінарний) рівень (використовується з метою пізнання певної сукупності подібних за основними характеристиками об'єктів); спеціально-науковий рівень (служує для глибокого і всебічного дослідження особливостей окремого об'єкта); перехідний (сприяє прокладанню зв'язків між пізнавально-теоретичною і практично-перетворювальною діяльністю, забезпечує можливість запровадження нових здобутків у практичну сферу).

З урахуванням багатовекторності наукових поглядів до розуміння та класифікації методологічних інструментів наукового дослідження автор дійшов висновку про необхідність застосовування системи інструментів наукового

аналізу, до яких буде задіяно загальнонауковий і спеціально-науковий інструментарій.

Як відображення сутності філософії як науки про найбільш загальні закони природи і людського мислення, визначаємо ті методологічні інструменти з числа філософсько-світоглядних (методи: діалектичний, синергетичний, гносеологічного аналізу, історизму тощо), які забезпечуватимуть філософсько-правове обрамлення результатів нашої наукової розвідки.

Застосування можливостей філософсько-діалектичного методу дозволило здійснити аналіз механізмів суспільного розвитку в сприйнятті засад теоретико-правової оцінки історико-правових пам'яток і архівних документів періоду дослідження, зосередити увагу на конкретних історичних подіях, які набули знакового значення для становлення і розвитку українського державотворення. Як засоби обґрунтування авторських висновків, послуговуватимемося вимогами щодо об'єктивності висловлених суджень, конкретності істини, причинно-наслідковості історико-правових явищ, а також єдності їх історико-правової природи.

Обґрунтовуючи необхідність застосування синергетичного методу для розв'язання завдань нашого дослідження, посилаємося на висновки, оприлюднені у доступних наукових джерелах. Знеособлюючи авторство, але використовуючи можливість узагальнення, дійшли висновку про значні гносеологічні властивості цього методологічного інструменту. Поєднання результатів історико-правового аналізу конкретних історико-юридичних явищ у біографії українського державотворення в контексті відповідного історичного періоду з фактичним станом речей у цій сфері сприяє виявленню певних закономірностей, що виникли під впливом еволюційних процесів.

Г. Еллінек, німецький правознавець, оцінюючи значення новітніх підходів до вивчення історичних подій і явищ, писав: «Будь-яке дослідження основних явищ державного і приватного життя для того, щоб стати плідним, повинно починатися з встановлення методологічних принципів на основі результатів

новітніх пошуків у галузі теорії пізнання і логіки» [59, с. 19-20]. З цих слів можемо зробити висновок про те, що на науку постійно покладалися завдання вишукування нових форм дослідження, вирішення методологічних інструментів, хоча вони не отримували чіткого формулювання і назви.

Відзначаючи роль синергетики з позицій її зв'язків з діалектикою, О. М. Джужа, Р. А. Калюжний і Ю. Ю. Орлов зазначають, що синергетика «дозволила дати більш повну інтерпретацію діалектичних закономірностей, зокрема, дію закону переходу кількості у якість – через механізм виникнення і розвитку параметру порядку» [60, с. 2]. У такий спосіб, на думку науковців, відбулося доповнення законів діалектики новими, до того часу не відомими закономірностями.

О. М. Балинська, В. А. Яценко, оцінюючи значення синергетики як методологічної основи провадження юридичних досліджень, зазначають: «Синергетика здатна забезпечити вивчення права механізмами спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, що перебувають у стані нестійкої рівноваги із зовнішнім середовищем, потребують підтримки стабільності та здатні до самоорганізації. І саме в цій якості синергетика забезпечує діалектику як найбільш всезагальну методологію дослідження будь-яких явищ, зокрема правової реальності» [61, с. 10].

О. Н. Ярмиш і В. О. Серьогін, досліджуючи окремі аспекти державотворення та місцевого самоврядування, висловлюються про те, що для державного будівництва як науки про оптимальну організацію роботи органів публічної влади як різновиду соціальних організацій дуже перспективним уявляється синергетичний метод, в основі якого лежить застосування закону синергії. Зміст цього закону полягає в тому, що для будь-якої організації існує такий набір елементів, при якому її потенціал завжди буде або істотно більше простої суми потенціалів елементів, що входять до неї, або істотно менше... Завдання науки державного будівництва і місцевого самоврядування у даному

контексті зводиться до пошуку такого набору елементів, при якому синергія носила б позитивний характер [62, с. 11].

Метод гносеологічного аналізу, як інструмент методологічного дослідження, сприятиме справжньому розумінню внутрішнього змісту речей, сутності явищ і процесів, що можна здобути лише в ході отримання нових знань про взаємопов'язані процеси, які відбуваються всередині досліджуваних об'єктів. Тільки тоді можна змодельовати відносно коректну картину щодо природи речей, явищ і процесів, що піддавалися науковому дослідженню. Саме такі підходи доцільно обирати при дослідженні історико-правотворчих процесів та історіографії українського державотворення.

Т. О. Бутирська, розглядаючи проблему пізнання сутнісної природи держави з погляду гносеології, зазначає, що: «З точки зору гносеології, проблема пізнання сутності такого складного природного феномену, як держава, полягає у тому, що наявний матеріальний світ – недосконалий, предмети і відносини у ньому минулі й тлінні, але існує також і інший, ідеальний (ментальний) світ, в якому вони мисляться абсолютними і незмінними...Такий погляд значно ускладнює верифікацію відповідності тих чи інших ідей сутності описуваних ними предметів, так і розуміння природи держави...Постійна звірка відповідності ідеї про предмет і реальності вкрай потрібна для держави загалом, оскільки це той філософський фундамент, на якому поза обставинами, контекстом і часом перебуває державне будівництво й державне управління. Як відомо, у філософії і в більшості галузевих наук така звірка називається верифікацією» [63].

Дослідження хронологічних аспектів українського державотворення виводить на перші шпальти нерівномірну в її активності діяльність народонаселення. Для результатів нашого дослідження це означає, що з боку народних мас відбувалися певні дії, які мали наслідком настання певних подій, що обрамлювалися спільною метою – побудова незалежного суспільно-економічного утворення (держави Україна).

Метод історизму сприяє здійсненню наукового прогнозування в процесах дослідження явищ наукового і практичного характеру, зокрема, на напрямках вивчення закономірностей суспільного розвитку. На практиці застосування цього інструменту методологічного дослідження ставить перед науковцем завдання щодо пошуку документальних матеріалів, які б надали можливість досягнути історичні події у хронологічному порядку, вивчити механізми і особливості конкретних історичних подій, а також їх вплив на подальшу ситуацію та розвиток суспільства. Першоосновою впровадження даного методу є його природна здатність використовувати часовий елемент як підґрунтя для виведення висновків і узагальнень з конкретних історико-правових явищ та подій, а також здійснити теоретико-правовий аналіз документальної бази і дослідити її вплив на процеси державотворення в Україні у різні історичні періоди.

На думку В. Селіванова, принцип історизму є одним із загальних методологічних принципів наукового пізнання явищ природи, суспільства та мислення. Історизм є беззаперечним достоїнством матеріалістичного розуміння історії суспільства. Стосовно правознавства, зазначає вчений, принцип історизму не може бути обмежений лише вимогою розгляду мінливості станів того чи того правового явища і виявлення закономірностей цього процесу. З позиції цього принципу, правове явище розглядається не тільки як таке, що змінюється, але й як частина людської історії, культури, результат свідомої, цілеспрямованої діяльності людини [64, с. 579].

О. Л. Копиленко, включаючи метод історизму до переліку основних принципів пізнання правової реальності, зазначає, що цей інструмент вимагає розгляду державних і правових явищ у розвитку та історичному взаємозв'язку, а не тільки з погляду їх сучасного стану [65, с. 47].

Щодо загальнонаукових методів, то їх роль для результатів нашого дослідження неможливо перебільшити, оскільки вони використовуються при всеосяжному, повному і послідовному загальнонауковому аналізі об'єкта наукової розвідки. Вони надають можливість вивчати процеси змін в історичній

обстановці, а при взаємодії з іншими методологічними інструментами сприяють комплексному теоретико-правовому аналізу досліджуваних історичних об'єктів. Традиційно до системи загальнонаукових методів відносять, окрім системного, парні інструменти, які наділені, так би мовити, оберненими якостями: якщо пройти шляхом одного з пари для досягнення наукового результату, то завдяки можливостям іншого з цієї пари отримаємо підтвердження чи заперечення отриманих висновків. Серед них ми зазначаємо аналіз і синтез; індукцію і дедукцію; аналогію і моделювання; абстрагування і конкретизацію; системний аналіз та ін.

Первинну роль у системі загальнонаукових інструментів дослідження відводимо системному методу (методу системного аналізу), який покликаний забезпечити вивчення історико-правових явищ у їх цілісності та діалектичному зв'язку з аналогічними чи подібними суспільними подіями, пов'язаними з інструментами державотворення. На нашу думку, завданням системного методу є зведення до загального розуміння на перший погляд розрізнених історико-правових фактів, що справляли вплив на процеси українського державотворення впродовж досліджуваного періоду. За таких обставин перед дослідником постає цілісна система у її сукупності з іншими складовими, які, за своєю структурою, утворюють діалектичне поєднання різнопланових елементів. В основу такої цілісності покладаються однотипні або подібні логіко-системні зв'язки, обумовлені такими залежностями, що будь-які зміни в їх структурі з необхідністю викликають урівноважування з боку інших складових.

О. В. Кутовська зазначає, що розвиток системного підходу свідчить про його нерозривний зв'язок з діалектикою. Втілені у ньому принципи дослідження цілісного (сходження від абстрактного до конкретного; єдності аналізу і синтезу; логічного й історичного; виявлення в об'єкті різноякісних зв'язків та їх взаємодії; синтезу структурно-функціональних уявлень про об'єкт тощо) є найважливішими компонентами діалектичної методології наукового пізнання [66, с. 8].

Метод наукового аналізу в його загальноприйнятному тлумаченні як уявного чи реального розкладання цілих об'єктів на їх складові елементи, подальше вивчення, класифікація останніх і, образно кажучи, їх розміщення на окремих полицях за певними властивостями, якостями, ознаками [67, с. 57] лише частково відповідає завданням нашої наукової розвідки.

Прийнятним і таким, що повномірно розкриватиме сутність здійсненої авторської роботи буде підхід до розуміння задач історико-правового аналізу, який висловив В. Я. Тацій: «...перехідний характер української державності, таких її компонентів, як економічна, політична і правова системи, містить у собі декілька варіантів можливого розвитку» [68, с. 9]. Тобто дослідник має широкі можливості для виведення авторських висновків при значній кількості варіантів розвитку історичних подій, проте академічна доброчесність і наукова етика, логіка і посилення до відомого наукового доробку в спорідненій сфері дослідження не можуть бути контрадикторними очевидному розвитку подій і документально зафіксованим фактам.

Метод історико-правового синтезу в застосуванні до дослідження біографії українського державотворення набуває збірного значення: з отриманих результатів здійсненого історико-правового аналізу зазначених процесів, з урахуванням особливостей конкретних епох, з окремих елементів намагатимемося створити цілісну картину і висловити авторські судження щодо здобутків і прорахунків знакових осіб та подій в житті Української держави.

При виведенні поточних і загальних висновків за результатами нашого дослідження будемо суворо дотримуватися законів логіки й коректного обґрунтування авторських суджень. З метою досягнення таких цілей для подальшої роботи заручимося підтримкою таких методичних інструментів, як індукція і дедукція. Уже традиційно при визначенні необхідності та доцільності застосування конкретних методів наукового дослідження для цієї наукової розвідки їх ми будемо застосовувати попарно, оскільки нехтування одним із

парних методів однозначно призведе до хибних висновків у зв'язку з неможливістю їх перевірити шляхом застосування суперечливих суджень.

Д. А. Шигаль, досліджуючи проблеми застосування окремих методологічних інструментів для дослідження правових явищ в історії українського державотворення, вказує: «Великого значення у порівняльних дослідженнях з історико-правової тематики набувають і такі логічні методи, як індукція та дедукція. Так, індукція полягає у тому, що загальний висновок робиться з окремих посилок; при цьому пізнання прямує від окремого та конкретного до загального. При дедукції навпаки, - окремий висновок робиться з загального положення, а пізнання від загального повертається до одиничного, збагачуючи дослідника новими знаннями про це одиничне... Порівняно з індукцією дедукція відіграє більш допоміжну роль в історико-правових порівняннях і допомагає пояснити з точки зору загальних закономірностей державно-правового розвитку конкретні елементи порівняльного аналізу, а також отримані проміжні та остаточні результати» [69, с. 793].

Методи аналогій та моделювання з огляду на їх дослідницьку природу сприятимуть більш глибокому осмисленню внутрішніх механізмів історико-правових явищ українського державотворення при встановленні їх подібних рис і результатів у різні часові періоди з урахуванням об'єктивних суспільних процесів, в умовах яких вони відбувалися.

Л. Бойко-Бойчук, досліджуючи метод аналогій у соціально-політичній сфері, вважає, що поняття «аналогія» характеризує такий синонімічний ряд: відповідність, подібність, пропорція, співмірність, рівність [70, с. 74].

Оцінюючи значення методів аналогій для результатів наукової розвідки, Л. Бойко-Бойчук дійшла висновку, що метод аналогій варто застосовувати на етапі пошуку аналогічних рішень проблеми. Він сприяє генеруванню ідей, стимулюючи творче мислення та підштовхуючи проєктанта до пошуку аналогій в інших наукових галузях та сферах практичної діяльності. Разом з тим, метод не

дає готових рішень проблеми чи завдання, які постали перед дослідником, адже не враховує унікальності та специфічності кожної системи [70, с. 76].

Щодо застосування методу моделювання, то слід розуміти, що модель завжди є штучно створюваним об'єктом, який дає ідеалізоване уявлення про об'єкт - оригінал [71].

Х. Кметик-Падубінська, посилаючись на думки вчених, зазначає, що «специфіка моделювання, на думку науковців, порівняно з іншими методами пізнання полягає у тому, що за його допомогою об'єкт вивчається не безпосередньо, а за допомогою іншого об'єкта, який аналогічний першому в певних відношеннях» [72, с. 212].

М. М. Шигун у дослідженнях на теми методологічного забезпечення процесів наукового пізнання висловлюється про те, що метод моделювання виконує низку важливих науково-практичних завдань, - це, зокрема: 1) чітке відображення об'єкта вивчення – представлення існуючої інформації в упорядкованому вигляді; 2) пояснення та ілюстрування окремих властивостей за допомогою простих, наочних засобів і матеріальних процесів; 3) отримання нової інформації про властивості оригіналу – пізнання його суті, структури, поведінки; 4) формування прогнозів про стан об'єкта дослідження в майбутньому та можливі зміни у цьому стані; 5) здійснення практичної перевірки гіпотез і теорій, що виникають у ході дослідження; 6) перевірка наслідків реалізації явищ та процесів або зміни їх стану, забезпечення вибору оптимальних рішень, запобігання прийняттю неефективних рішень; 7) забезпечення процесу набуття нових знань та вмінь [73, с. 205-206].

Беззаперечним є те, що під час провадження дослідницької діяльності постануть різноманітні факти з історії українського державотворення та юридичного супроводження конкретних історичних подій і процесів у різні часові періоди. Найбільш загальними їх ознаками будуть, окрім іншого, завдання щодо побудови самостійної і незалежної Української держави, створення органів державної влади, здійснення заходів щодо забезпечення безпеки такого суб'єкта

міждержавного спілкування, а також встановлення відповідного нормативно-визначеного порядку на території України тощо. З метою визначення причин, що призвели до невдалих спроб побудови незалежної держави, застосуємо метод абстрагування, який сприятиме найбільш чіткому вирізненню конкретних історичних подій чи явищ.

Компетентне тлумачення методу абстрагування подається колективом науковців (С. В. Каламбет, С. В. Іванов, Ю. В. Півняк) у навчальному посібнику «Методологія наукових досліджень». Так, абстрагування, на думку згаданих вище вчених, - це метод наукового пізнання, що полягає в уявному виділенні конкретних ознак та властивостей об'єкта, явища або процесу. Завдяки абстрагуванню стає можливим зі всієї сукупності ознак і властивостей виокремити загальні та найбільш важливі [74, с. 55].

Ми, опрацювавши певний масив наукової інформації, дійшли думки, що доцільно сприйняти дефініцію методу узагальнення (конкретизації), який подано у названому вище науковому посібнику. Аргументуємо своє рішення тим, що виведення авторських висновків щодо певних історико-правових явищ доцільно здійснювати, коли первинні засновки обираються з одного джерела як основи, на якій відбувається систематизація інформації.

На думку тих же науковців, узагальнення (конкретизація) – це такий прийом мислення, в результаті якого встановлюють загальні властивості й ознаки об'єктів. Операція узагальнення здійснюється як перехід від часткового поняття або думки до загального [74, с. 56].

Комплексне застосування зазначеного методологічного інструментарію (абстрагування, узагальнення) забезпечить логіко-юридичний баланс між складовими загальних висновків щодо історико-правових особливостей вітчизняного державотворення впродовж означеного часового періоду, надавши їм якостей і характеристик невід'ємних складових загальних механізмів, які супроводжували зародження, поширення та практичну реалізацію ідеї

незалежності Української держави, а також виникнення самостійних українських республік поза територіальними межами України.

Для більш поглибленого пояснення отриманих результатів завдяки застосуванню інструментів методологічного дослідження загальнонаукового порядку доцільно поряд з галузево орієнтованими застосувати спеціально-наукові методи наукової розвідки, а саме: порівняльно-правовий, спеціально-юридичний (формально-догматичний), екстраполяція, гіпотеза, інтегративний, аксіологічний, статистичний методи тощо. Застосування таких методів наукового пошуку сприятиме формуванню цілісного авторського доробку і надасть йому необхідний рівень теоретико-правового контенту, забезпечивши систематизоване й структуроване представлення про аналізовані історико-правові факти з біографії українського державотворення. З урахуванням значного дослідницького ареалу виникає необхідність залучення дослідницького інструментарію суміжних наук, а саме історії, логіки, філософії і власне правової науки.

Обґрунтовуючи доцільність застосування компаративно-правового методу дослідження, ми дотримуємося аксіоматичних положень філософсько-діалектичного принципу, який визначає об'єкти навколишньої дійсності та суспільні відносини як такі, що перебувають у постійному русі. Здійснюючи безперервний взаємовплив, вони змінюються, і ці зміни обумовлюються характером внутрішніх та зовнішніх чинників.

Завдяки можливостям компаративного методу дослідник має змогу провести зіставлення ідентичних чи подібних явищ і процесів, у результаті чого вивести певні висновки щодо наслідків зовнішньої дії чи внутрішніх механізмів, що об'єктивно впливають на його зміну і перетворення.

О. В. Петришин у Великій юридичній енциклопедії, підготовленій за його редакцією, подає роз'яснення сутності значення такого зіставлення для дослідження правових явищ. Науковець зазначає, що порівняти – це зіставити одне з іншим з метою виявити їх співвідношення. Найпростіший і важливий тип

відносин, які виявляються шляхом порівняння, – це відносини тотожності та відмінності [75].

Г. С. Цехмістрова вважає, що порівняння – це процес зіставлення предметів або явищ дійсності з метою установлення схожості чи відмінності між ними, а також знаходження загального, притаманного, що може бути властивим двом або кільком об'єктам дослідження [76, с. 83].

Пояснення значення компаративістики для історико-правових досліджень знаходимо у науковому доробку вчених А. Є. Шевченка, С. В. Кудіна, Д. А. Шевченка, В. П. Авсеєвич, які зазначають: порівняльна історія права ґрунтується на поєднанні порівняльного та історичного підходів. Як видається, у цьому тандемі порівняльний є основним, а історичний – допоміжним, адже йдеться про виявлення загального і відмінного в історії цивілізацій, правових систем тощо на підставі порівняння (порівняльний ракурс правової історії) [77, с. 55].

Для оцінювання дослідницького значення порівняльно-правового методу наводимо судження колективу науковців (Є. Павліченко, О. Стець, Р. Шелудяков), які розуміють порівняльно-правовий метод як базовий метод методології порівняльного правознавства, що представлений єдністю способів дослідження й використовується для виявлення загальних та особливих ознак державно-правових явищ і встановлення закономірностей їх розвитку [78, с. 212].

Систему та механізми нормативно-правового регулювання як окремо взятої епохи, так і упродовж визначеного часового періоду вдається проаналізувати завдяки дослідницьким можливостям формально-юридичного (догматичного) методу, який дозволяє вивчити об'єкт наукового інтересу в чітко сформульованому історико-правовому контексті. За своєю природою формально-юридичний метод є похідним від державно-правової діяльності, сприяє дослідженню взаємозв'язку між зовнішнім проявом та внутрішньою будовою конкретного соціально-правового явища, може також використовуватися з метою провадження теоретико-правового аналізу чинного законодавства.

Науковці А. Є. Шевченко, А. В. Старостюк вважають, що формально-юридичний метод дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішнім вираженням (формою) державно-правових явищ та інститутів. Він полягає у вивченні й опрацюванні догми права, в логічній обробці норм права із застосуванням юридичної техніки. За їх допомогою окремі правові положення трансформуються в поняття, категорії та юридичні конструкції, здійснюється їх тлумачення, класифікація, типологізація [79, с. 11].

У контексті характеристики аскіологічного значення формально-юридичного методу для виконання завдань наукового дослідження коректним буде звернути увагу на можливості формально-логічного методу.

Н. М. Крестовська і Л. Г. Матвєєва дійшли висновку, що цінність цього методу в тому, що він завдяки формулюванню коротких дефініцій дає змогу узагальнити в них усю різнобічність специфіки та багатоманітність прояву правовідносин у досліджуваній сфері, створює можливості належного орієнтування в понятійно-категоріальному апараті сучасної науки і в нормативно-правовому масиві чинного законодавства. Зазначений метод ґрунтується на використанні законів, категорій та прийомів логіки [80, с. 32-34].

Екстраполяція, як метод дослідження, сприятиме глибинному вивченню емпіричної бази, що уможливить дослідити результати впливу циклічних соціально-економічних процесів у різні епохи у межах встановлених загальнообов'язкових правил поведінки (нормативно-правового регулювання). У такий спосіб ми зможемо здійснити прогноз імовірного розвитку історико-правового поступу українських державно-правових інституцій за умови нівелювання чинників, які перешкоджали природньому порядку формування національного суспільства. Більше того, умовне перенесення конкретних тогочасних історичних реалій в Україні на території інших держав (Далекий Схід, «Зелений клин») забезпечить виведення прогностичних висновків щодо можливої побудови державних утворень етнічними українцями поза територією України.

Дослідницькі можливості методу екстраполяції, завдяки здатності бути основою для наукового прогнозування, високо оцінені вітчизняними вченими-правниками, оскільки відкривають шляхи до прокладання історичних мостів між історико-правовими явищами минувшини і сучасними системами правового регулювання суспільних процесів у незалежній Україні.

І. С. Кривцова висловила думку, яка, на наше переконання, досить повно характеризує аксіологічну складову при застосуванні методу екстраполяції: в дослідженнях акцент має робитися не тільки на «прожитих» сценаріях, але й на нереалізованих потенційних траєкторіях в історичній ретроспективі розвитку правових явищ; зіставляти слід не тільки детерміновані та біфуркаційні періоди розвитку систем, але й ураховувати вплив майбутнього, зіставляти можливі альтернативні шляхи подальшого розвитку із сучасним, минулим та нереалізованим минулим [81, с. 163, 165].

Гіпотеза як інструмент методологічного дослідження застосовується у межах нашого дослідження як підґрунтя для складання прогностичних варіантів можливих результатів державотворчих процесів у конкретні історичні періоди. Поєднання історичного і правового аспектів діяльності гетьманів, українських демократичних урядів та квазіурядових структур на територіях різних держав у тісному зв'язку з континентальною Україною системно і послідовно розкривають механізми формування нормативно-означеного політико-правового поля для утвердження ідеї створення самостійної держави.

Г. С. Цехмістрова у навчальному посібнику «Основи наукових досліджень» вважає гіпотезу матеріалізованим вираженням наукової ідеї. На думку науковця, гіпотеза - це наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ, процесів або причин, які зумовлюють даний наслідок. Гіпотеза як структурний елемент процесу пізнання є спробою на основі узагальнення вже наявних знань вийти за його межі, тобто сформулювати нові наукові положення, достовірність яких потрібно довести. Процес пізнання включає в себе гіпотезу як вихідний

момент пошуку істини, допомагає суттєво економити час і сили, цілеспрямовано зібрати й згрупувати факти [76, с. 19].

Завдяки дослідницьким можливостями цього методу зможемо зробити авторські припущення щодо гіпотетичного напрямку провадження формалізованих заходів щодо імплементації елементів суверенності та соборності впродовж аналізованого історичного періоду.

Беручи до уваги дуалістичну природу цього інструменту методологічного дослідження, обґрунтованому прогнозуванню можуть бути піддані як історичні особливості українського державотворення, так і правове забезпечення цих процесів.

Поряд з низкою гіпотез і припущень, які виникатимуть у результаті здійсненого авторського аналізу документів та історичних подій, пов'язаних з українським державотворенням у визначені дослідженням часові періоди, доцільно застосувати інтегративний метод завдяки його об'єднувальним якостям. На основі зіставлення окремих гіпотез ми напрацюємо основну гіпотезу, яку піддамо перевірці з позицій історичної і правової науки на предмет її об'єктивності. Крім того, потрібно брати до уваги, що застосування інтегративного методу сприятиме вирішенню інших завдань дослідження.

Оцінюючи пізнавальну роль інтегративного методу в науковому дослідженні, Д. Шигаль зазначає, що «тільки інтегративне порівняння «історичного» і «правового» методів наукового пізнання в юриспруденції може вирішити конкретні гносеологічні проблеми історико-правової матерії» [82, с. 828].

Застосування інтегративного методу як підґрунтя для поєднання результатів, отриманих з історико-правового аналізу документів і законодавчих актів різних епох, матиме велику пізнавальну цінність, що, своєю чергою, підсилить дослідницьку роль аксіологічного методу.

Визначаючи значення і наукову цінність аксіологічного методу, А. Фальковський пропонує розуміти аксіологічний підхід в методології

юриспруденції «як загальну стратегію дослідження, що визначає розгляд права крізь призму його відповідності певним цінностям, що можуть забезпечуватися правом та бути його основою» [83, с. 8].

Завдяки дослідницькій природі статистичного методу отримаємо можливість проаналізувати офіційні відомості та архівні документи про демографічний стан українства на територіях, де документально зафіксовані факти формування ознак української державності. Такі відомості сприятимуть об'єктивній оцінці можливостей тогочасних ініціаторів становлення українських національних утворень з позицій вірогідності на підґрунті поширення ідей про самовизначення серед насильно переселених українців у різних частинах євразійського континенту.

На думку М. І. Камлик, «Предметом статистики як суспільної науки є масові суспільні явища і процеси. Вивчаючи явища і процеси суспільно-економічного життя, статистика характеризує їх кількісну сторону у нерозривному зв'язку з їх якісним змістом» [84, с. 8].

Історико-правовий характер наукової розвідки покладає завдання щодо виокремлення офіційних та архівних документів, історичних джерел і здобутків науковців на цьому напрямку. Обраний емпірико-аналітичний масив для розв'язання завдань дослідження забезпечить логіко-правове обґрунтування авторських висновків на підґрунті їх глибокого системного історико-правового аналізу. До переліку джерел дослідження включаємо:

- закони та постанови органів влади державних і квазідержавних утворень УРСР і СРСР, декрети, підзаконні акти тощо;
- збірники відомчих документів та нормативно-правових актів історико-правового характеру;
- спогади, есе та інші публіцистично-наукові видання на обрану тематику;
- періодичну пресу та електронні видання.

У досягненні мети нашої наукової розвідки об'єднувального і генеруючого значення набуватиме синхронізація аналітичних результатів

правового характеру з висновками, отриманими у ході теоретико-практичного дослідження історичних та архівних документів, що свідчать про генезу й розвиток українського державотворчого руху в зазначений період.

У контексті вищенаведеного посилаємося до суджень авторитетних науковців про сутність і значення історико-правових досліджень. Так, на думку О. М. Бандурки, М. Ю. Бурдіна, О. М. Головка, «всі теоретичні поняття у праві мають власну історію, вони не склалися такими, якими є сьогодні, одразу, а зазнали тривалого розвитку і формування. Це – узагальнення великого масиву правових і державних явищ, які мають місце упродовж століть і навіть тисячоліть.

В Українській державі теорія держави і права, передусім, узагальнює і доктринально осмислює притаманну їй правову реальність, а отже системний фактичний матеріал, який надає історія держави і права України» [85, с. 21].

Отже, застосований у роботі комплексний підхід до виконання завдань дисертаційного дослідження забезпечить фаховий теоретико-правовий аналіз емпіричної бази, сприятиме ефективному процесу використання визначеного нами методологічного інструментарію. Доповнить отримані результати системне застосування філософсько-діалектичного, історичного та правового аналізу історичних джерел і архівних документів періоду дослідження.

Висновки до розділу 1

Результати авторського огляду наукової літератури з досліджуваної проблематики на теренах України та поза її межами показали, що науково-публіцистичний матеріал з історії українського державотворення характеризується яскраво вираженими протилежними за своєю сутністю науковими висновками щодо ролі й значення окремих і пролонгованих у певні історичні періоди державно-правових явищ.

Серед особливостей огляду наукового доробку відомих учених з питань українського державотворення відзначаємо суб'єктивне ставлення науковців різних шкіл і напрямів до оцінки державницького значення знакових подій, які

відіграли роль у побудові української держави різних історичних періодів. Окрім того, представлений вибірковий огляд історико-правових джерел розкриває тогочасні авторські підходи до тлумачення подій і явищ в історії українського державотворення з одночасним віддзеркаленням панівної ідеології, яка накладала відбиток на рівень дозволеності чи навпаки, - встановлювала обмеження (явні чи приховані) на об'єктивне висвітлення справжніх потуг представників вищих ешелонів державної влади на шляху створення, відновлення чи реанімування віковичних прагнень українського народу мати свою національно-етнічну незалежну державу.

Аналізуючи літературні джерела, доходимо висновків про постійно триваючий у часі процес боротьби українського народу за набуття відведеного йому історичного місця серед прогресивної міжнародної спільноти, відкритий чи завуальований супротив проти поневолення та асиміляції серед інших народів, що було розпочато в XVII сторіччі і проводилося з нетривалими перервами до середини XX сторіччя. Проте, всупереч сподіванням ворогів українського народу, навіть на землях Далекого Сходу насильно переселений український народ самоорганізовувався, підтримував національні традиції, створював потужний супротив процесам викорінення української національної ідеї. У підсумку відзначаємо створення Далекосхідної Української Республіки (Зелений Клин), формування активного національного ядра з декларуванням вимог визнання української автономії.

Дослідження генези українського державотворення здійснено завдяки застосуванню мультиаспектного підходу до опрацювання й історико-правового аналізу історичних, юридичних, літературознавчих і релігійних джерел.

Розглядаючи українське державотворення як безперервний з різним ступенем активності та векторів спрямування соціально-політичний процес, ми дотримуємося логічного порядку історичного розвитку державницьких і правових систем. Розпочинаючи дослідження впливу римського права на правову систему Київської Русі, ми поетапно аналізуємо історико-правовий фундамент

українського державотворення в різні історичні періоди з перенесенням акцентів на зародження української державності (IX століття, Київську Русь), Галицько-Волинську державу і Козацько-Гетьманську державу (Військо Запорізьке). Такий підхід забезпечив достатнє інформаційно-аналітичне підґрунтя для подальшого дослідження процесів українського державотворення у часовому проміжку від XVII до XX століття, тобто до проголошення незалежності України 1991 року.

Узагальненим підсумком для розуміння ролі та значення методологічної складової для результатів нашої наукової розвідки розглядаємо результати застосування обраного методологічного інструментарію як підґрунтя для формування цілісного уявлення про відносно відокремлені події, явища і процеси, які справили історико-правовий вплив на ситуацію, пов'язану зі становленням української державності в різні часові періоди.

Обрані для дослідження періоди в історії вітчизняного державотворення піддалися глибокому авторському методологічному аналізу з різних позицій і підходів. Ми пройшли шляхом від комплексного вивчення епохальних результатів державно-правової діяльності впродовж усієї історії існування української нації до аналітико-сегментарного дослідження окремих історико-правових явищ як структурних складових цілісного явища українського державотворення.

Для фахового оцінювання результатів дослідження значущості державно-правових явищ застосовано систему методологічних інструментів, а саме загальнонаукових і спеціально-наукових, які в поєднанні забезпечать достатній рівень науковості при виведенні авторських висновків щодо поступального руху процесів українського державотворення як підтвердження аксіоми про діалектичний розвиток усіх предметів та явищ об'єктивної реальності.

У подальших розділах ми зосередимося на дослідженні конкретних державних утворень на території сучасної України і за її межами, проаналізуємо діалектичну природу (діахронно-синхронний вплив) державотворчих процесів у кожному окремо взятому державному утворенні.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ОСНОВА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В XVII – ПОЧАТКУ XX СТ.

2.1. Наукові погляди до визначення проблеми українське державотворення у XVII – початку XX ст.

Історія державотворення України – це насправді триваючий століттями процес національно-визвольної боротьби українського народу за свою державу, національну ідентичність і справжню незалежність. Історико-правові дослідження показують, що прагнення українського народу до свободи та незалежності мали єдину, хоча різним чином організовану і скеровану мету – визволення від будь-якого іноземного поневолення під гаслами здобуття національної державної незалежності.

Проте, поступальному руху українців до формування національної ідеї і встановлення основ незалежної держави перешкоджали об'єктивні та суб'єктивні історико-соціальні чинники, зумовлені експансіоністськими діями сусідніх держав, які періодично загарбували території України. Перебування українського народу під іноземним гнітом, постійне насаджування деструктивних для української державності наративів, заходи щодо вихолощування національної ідентичності з усіх сфер життя суспільства негативно відбивалися на етнічній свідомості українців. Водночас, повстанські національно-визвольні змагання українського народу як прояв свідомої, справжньої самобутньо-орієнтованої нації не давали можливості згасання чи припинення реалізації споконвічного бажання українського народу до самовизначення і становлення незалежної Української держави.

Як приклад, в основу українського державотворення була покладена «національна ідея», яка, на думку В. М. Половець, полягає у збереженні й розвитку національної культури, мови, традицій, держави тощо.

Характеризуючи становлення національної ідеї, науковець продовжує: «Національна ідея є визначальною характеристикою духовного світу нації на відповідному етапі її розвитку. Вона розвивається, удосконалюється, дедалі більше орієнтуючись на загальновизнані демократичні цінності. Саме такий процес трансформації пройшла українська національна ідея» [86, с. 94, 96].

Досліджуючи поступальний рух України до здобуття власної держави, автор погоджується з думкою істориків і правників щодо основних часових періодів становлення Української державності, зокрема Київська Русь, Козацько-гетьманська держава (XVI-XVIII ст.), Українська Народна Республіка, Радянська Україна і незалежна Українська держава, проголошена 24 серпня 1991 року.

За усіх періодів українська історія характеризується національно-визвольною боротьбою за власну державу, а також циклічністю і різним ступенем масштабності та активності її учасників.

Водночас, цікаво з цієї проблематики висловлюється Л. Токар. Науковець зазначає, що, на думку дослідників (прізвища не уточнює), «оптимальний вік державних структур у світовій історії не перевищував 1 тис. років. Що стосується нашої історії, то Київська Русь як державне утворення проіснувала близько 300 років, російська імперія (дом романових) дещо більше 300 років, СРСР і, відповідно, радянська Україна і того менше, понад 70 років...» [87]. Далі науковець відзначає важливе значення власної держави для окремого народу і нації: вони або не усвідомлюють проживання в незалежній державі, або ще не відповідають критеріям, за якими можуть визнаватися народами і націями. За такої ситуації на перший план мають виходити інтелектуали та інші прогресивні представники суспільства, розпочати роботу й керувати процесами створення власної держави, тобто визначити мету, розробити стратегію, сформулювати принципи, форми і засоби державотворення.

Канадський історик українського походження С. Плохій зазначає: «Модерна українська ідентичність розвинулася з українського/малоросійського

проекту Гетьманщини, який витіснив за свої межі росіян і білорусів, а натомість охопив не тільки колишню підпольську Правобережну Україну, а й півдні Галичину, Буковину, а згодом ще й Закарпаття, легітимізувавши створення однієї нації з історично, культурно та релігійно різних регіонів» [88, с. 396].

Наведене судження протирічить іншим науковим висновкам, викладеним колективом науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. У двотомній праці «Антропологічний код української культури і цивілізації» О. О. Рафальський, Я. С. Калакура, В. П. Коцур та М. Ф. Юрій зазначають: «Український націоналізм заперечував малоросійську ідентичність, яка могла мирно співіснувати із так званою загальноросійською, і створював свій образ ідеальної Вітчизни, провокуючи конфлікт і з польським, і з російським націоналізмами. Українська ідея «забирала» у російської не просто частину національної території, а «Київ – матір міст руських», місце православної віри і державності, крім того, позбавляла ідеологічної підстави в конфлікті з польським рухом...» [89, с. 36, 38, 42].

Відзначаючи значні перешкоди на шляху формування української національної ідеї, українська нація викристалізовувалася і набувала характерних ознак. Ці процеси, як зазначають науковці Інституту, детально описали українські історики, взявши за основу відому книгу Мирослава Гроха (в ній мова йде про особливості виникнення, становлення й розвитку націй у Європі). Український народ, перебуваючи в однакових з європейськими народами соціально-економічних умовах, завдячуючи модернізаційним процесам, поетапно формувався вже не як «уявна», а «реальна спільнота» і на рубежі XIX–XX ст. почав називатися українською нацією.

Наведеними науковими судженнями доведено беззаперечний факт про те, що перші свідчення про народження української нації зафіксовані у ті історичні періоди, коли практично всі народи Європи переступили феодальну стадію й усвідомили власну значущість у масштабах конкретних національних держав. У

цьому зв'язку доцільно навести цитату Л. Гумпловича з праці «Націоналізм і інтернаціоналізм в XIX столітті», на яку посилається дослідник Ю. Земський: «Коли пройшла Французька революція і знищила основи феодалізму, тоді раптом з'ясувалося, що народи наповнені силою і бажанням самим бути ковалями свого щастя і господарями у своєму домі. Народи вирости в нації» [90, с. 33].

Ю. Земський, аналізуючи процеси національного самоусвідомлення українського народу, зазначає: «Щодо проблеми появи ідей нації та націоналізму в Україні, то слід розрізняти практику застосування (використання) цих ідей та почуттів та їхнє теоретичне осмислення» [90, с. 38].

Досліджуючи шляхи формування національної свідомості, М. І. Пірен висловлюється про небезпеку, яка підстерігає конкретну націю у разі підміни національних цінностей та національних інтересів цінностями та інтересами іншої нації чи соціальної групи. Історичний досвід, зазначає науковець, є переконливою ілюстрацією того, що внутрішня руйнація держави завжди починається з деформації національної свідомості її громадян, поширення національної індиферентності, байдужості до перспектив розвитку нації [91, с. 67].

Проте, українська нація почала формуватися лише у XIX ст. завдяки участі у національно-визвольних рухах представників інтелігенції та студентства у процесах українського державотворення. Про це говорить у своєму науковому доробку Е. Хобсбаум: «Щодо появи модерної (тобто сучасного змісту) ідеї української нації, в теоретичному її осмисленні, можна говорити про її генезу (тобто зародження) лише у XIX ст.» [92].

С. Плохій, досліджуючи генезу та становлення української національної ідентичності, зазначає: «Найкращим репрезентантом політичної думки та власне й самих політичних настроїв українців до початку XIX ст. є звісно «Історія Русів». З її тексту чітко постало переконання, що руси, тобто народ козацької України, цілком відрізняються від росіян, здавна маючи свою відмінну політичну систему,

самобутню та самодостатню культуру, славу своєю героїною державницьку історію тощо» [93, с. 18].

Історико-правову оцінку трактату «Історії Русів» для процесів українського державотворення середини ХІХ ст. і подальших періодів знаходимо у науковому доробку Наталії Хоми. Науковиця зазначає, що «Історія Русів», яка мала надзвичайний вплив на українську інтелігенцію 1830-1850-х років і дала підстави до національного пробудження, написана у формі політичного памфлету та гостро нагадувала українським інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, про їх історичні корені, про їх становище, історію, побут, героїчні діяння [94, с. 91]. Завдання для національно свідомих інтелектуалів полягало в тому, щоб зупинити і в подальшому не допускати перетягування культурної сили з України в культуру чужу, оскільки остання і так значною мірою привласнила ім'я, державні традиції та історію українського народу, який собі силою підпорядковувала, насаджуючи думку про те, що український народ – не народ, що не існує ні його мови, ні його історії. Вирішення цього питання, на думку узурпаторів, могло бути лише через самовідречення українського народу від національного самоусвідомлення і того, щоб назавжди позбутися думок про самостійну і незалежну державу.

Остаточну оцінку значення політичного памфлету «Історія Русів» подаємо, посилаючись на доробок відомого американського історика українського походження О. Оглоблина у передмові до трактату «Історія Русів». Науковець зазначає, що «Історія Русів», як Деклярація прав Української нації, залишиться вічною книгою України [95, с. 24].

Аналізуючи наукові підходи до визначення етапів українського державотворення як безперервного національно-визвольного процесу, необхідно всебічно дослідити природу узагальнюючого і системотворчого поняття «державотворення». Зокрема, відзначаємо унікальність обсягу значення, вкладеного у це поняття, оскільки воно відбиває глибинну соціально-історичну сутність та зміст напрямів українського національного відродження у різні часові

періоди. Особливого значення надається аксіологічному аспекту кожного з досліджуваних історичних періодів, завдяки чому формується коректне розуміння непорушності прагнень українського народу до проживання в суверенній і незалежній державі.

У розумінні укладачів «Юридичної енциклопедії», державотворення визначено як «історичний процес будівництва держави, створення і розвитку її правових, політичних, економічних, ідеологічних, військових, фінансових та інших інститутів і забезпечення їх функціонування» [96, с. 164].

В. Л. Федоренко визначає поняття «державотворення» як загально-цивілізаційний, історичний політико-правовий процес і одночасно результат утвердження (відновлення) та розвитку націями власних суверенних і незалежних держав, наділених міжнародною правосуб'єктністю, розвиток яких відбувається на основі та у межах конституцій, а його динаміка отримує своє легітимне відтворення в конституційних реформах [97, с. 55].

Висловлюючи авторське ставлення до наведених дефініцій поняття «державотворення», зазначаємо, що перше визначення повномірно вкладається в логіко-послідовну схему розуміння життєдіяльності суспільства, відбиваючи критично важливі сфери держави, а також інституції, які забезпечують її (держави) функціонування.

Водночас, наведене В. Л. Федоренком визначення, в якому науковець торкається конституційних основ, залишає значне поле для дискусій, оскільки українська державність упродовж багатьох століть розвивалася поза конституційним процесом та піддавалася конституційному регулюванню.

На думку В. Ф. Нестеровича, неможливо зрозуміти феномен державотворення в Україні без дослідження його історичних коренів, конкретних подій, постатей та фактів, які мали місце в минулому [98, с. 86-87]. Науковець висловлює переконання у тому, що українська держава не виникла на порожньому місці, адже цьому результату передував складний і тривалий історичний поступ української нації та українського народу, який не припинявся

навіть поза межами континентальної України. Тому дослідити об'єктивні й суб'єктивні чинники, зовнішні та внутрішні аспекти, закономірності та суперечності, які мали місце у вітчизняному процесі державотворення, можливо лише шляхом послідовного хронологічного відтворення й аналізу етапів виникнення і розвитку національної державотворчої традиції в контексті історико-правового аналізу суспільних сфер, де мали місце найбільш значущі події, факти та явища. У контексті сказаного, відзначаючи осяжне змістовне навантаження і цінність терміна «українське державотворення», науковець вважає його унікальним через особливий зміст у національних наукових джерелах та офіційних документах, що відрізняє це поняття від аналогічного в інших мовах.

Коментуючи українське державотворення, О. Субтельний зазначає, що «...українське минуле – це головним чином історія народу, змушеного боротися за виживання і розвиток поза впливом тієї чи іншої цілком сформованої держави;...невдачі українців у спробах здобути самостійність становлять один з основних аспектів національного досвіду» [99, с. 15].

М. В. Костицький, досліджуючи проблеми значення української історико-правової дійсності, вказує: «Ядром пізнання державно-правових явищ є пізнання та обґрунтування закономірностей розвитку політичних доктрин, держави, права, тобто історико-правове пізнання, яке є синтетичним за своїм характером, поєднує риси історичного і правового, перебуває у системному зв'язку з соціологічним, історико-філософським, історико-економічним, етичним дослідженням та пізнанням. Історико-правове дослідження чи пізнання ґрунтується на знанні минулого, сучасного і передбаченні майбутнього. Тобто характерною рисою пізнання явищ історико-правової дійсності України є ретроспективність. Пізнання здійснюється від теперішнього до минулого, від наслідків до причин» [100, с. 14].

У контексті сказаного знаходимо підтримку в тому, що дослідження процесів українського державотворення у період XVII-XX ст. вимагає фахового

впорядкування історичних подій, юридичних фактів та інших аспектів суспільного життя нашого народу. Для вирішення цього завдання вдаємося до виокремлення окремих часових проміжків, яке вкладається в поняття «періодизація».

Завдяки застосуванню герменевтичного методу отримаємо компетентне розуміння цієї історико-правової категорії. У роз'ясненні Тлумачного словника української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України іменник «періодизація» означає «поділ на періоди» [101]. Аналогічне пояснення цього терміна подає Академічний тлумачний словник української мови [102].

Такий підхід є надзвичайно важливим для нашого дослідження, оскільки історико-правовий аналіз конкретних часових періодів хронологічно впорядкує отримані авторські висновки щодо окремих аспектів, які характеризують загальний процес вітчизняного державотворення.

Узагальнений науковий підхід до глобально-історичного розуміння процесів становлення української національної державності веде до висновку про наявність суб'єктивних і об'єктивних складнощів на шляху здобуття першопорядкових ознак державної самостійності, що для України забрало понад чотири століття. Однак, попри всі труднощі, складний шлях української держави до повноцінної незалежності пройдено, а історичні етапи слугують тим підґрунтям, на якому утримується Україна як повноправний суб'єкт міжнародного права. Вищезазначене відображає зміст наукових підходів до розуміння таких понять, як «правова реальність» та «правова дійсність». Так, К. Долгорученко, досліджуючи наукові підходи до розуміння згаданих понять, зазначає: «Відповідно до усталеної історико-правової парадигми, тільки все можливе, об'єктивне, вже здійснене може бути дійсним. Правова дійсність розкривається як система реальних або тих, що були, явищ і процесів, правових за їх сутністю чи природою, що є детермінованими безперервними видозмінами (розвитком) та конкретним часовим простором» [103, с. 85].

У попередніх підрозділах частково подано історико-правовий аналіз державотворчих тенденцій у різні історичні періоди, проте вбачаємо доцільним деталізувати цю наукову проблему, зосередившись на дослідженнях періодизації українського державотворення з урахуванням різних наукових підходів.

Проаналізований масив матеріалів історико-правового спрямування з піднятої проблематики подає низку наукових підходів до періодизації українського державотворення з урахуванням галузевих особливостей конкретної науки.

Аналізуючи запропоновану М. Є Горєловим, О. П. Моця, О. О. Рафальським періодизацію української державності крізь призму історії цивілізації, вирізняємо культурологічний аспект, який члени даної наукової течії покладають в основу державотворчих процесів у більш пізні періоди української історії.

Колектив науковців у складі Я. С. Калакура, О. О. Рафальського, М. Ф. Юрія вкладають рух українського державотворення в загальний цивілізаційний процес. Я. С. Калакура вказує на окремі особливості українського державотворення, які органічно поєднуються із загальним ходом історії. Науковець висловлюється про те, що «одна з особливостей новітньої української історіографії полягає в тому, що вона дедалі більше сповідує та реалізує цивілізаційні орієнтири» [104].

Історико-правовий аналіз напрямів відображення процесів державотворення в період Козацько-Гетьманської держави показав, що на теренах тогочасної української держави жили і працювали видатні українські гуманісти, серед яких Григорій із Самбора, Ян зі Львова, Григорій із Санока, С. Оріховський та ін. Соціально-політичні погляди українських гуманістів були звернені не тільки в минуле. Вони жили сучасними суспільно-політичними ідеями, перебували в гущі боротьби соціальних верств, розглядали у своїй творчості актуальні питання, які хвилювали тодішнє суспільство; жваво реагували на

проблеми внутрішньої та зовнішньої політики польського уряду і католицької церкви [105, с. 241].

На думку Я. М. Стратія, С. Оріховський – найяскравіша постать в українському гуманізмі, один із найвизначніших істориків та політичних письменників XVI ст. у Європі, він брав участь у боротьбі з середньовічним авторитаризмом і догматизмом, а відомий італійський гуманіст Рамузій прирівнював його до Ксенофонта. Науковець наводить цитату С. Оріховського, в якій подана характеристика справжнього історика, який не повинен «нічого вигадувати, а писати правду; не керувати ні приязню, ні ненавистю» [106, с. 253].

Результати історико-правового аналізу наукового доробку показали, що процеси українського державотворення в епоху Середньовіччя вирізнялися багатоаспектністю і набували проявів в усіх сферах життєдіяльності суспільства, а патріотичні настрої набагато перевершували межі не тільки суспільно-верстового укладу, а й конфесійно-релігійних обмежень. Характеризуючи процеси державотворення у зазначений період, Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій у спільному науковому доробку вказують: «У середні віки, в епоху феодальної роздробленості і панування релігійного світогляду, як відомо, існував конфесійний патріотизм, патріотизм окремого міста. І лише в добу Відродження, коли активізувалися націю- і державотворчі процеси, з'являється патріотизм народу, нації, держави. Саме такий патріотизм був притаманний українським гуманістам. При найменшій нагоді вони наголошували, що є українцями (русинами) і пишалися цим... Опинившись під протекторатом росії, Україна надовго втратила змогу домогтися самостійності, ставши одним з тим «матеріалів», з якого ліпилася російська імперія, не кажучи вже про те, що й сама історія українського народу для петра та його послідовників була *tabula rasa*» [105, с. 243, 258].

З наведеного робимо висновок про те, що найбільша загроза, яка супроводжувала українську державність упродовж понад чотири століття, виходила саме з росії, а не з будь-якої іншої держави.

Історико-правова спадщина досліджуваного і більш ранніх періодів існування України засвідчує, що загарбницько-денацифікаційна політика з боку країни-агресора ніколи не припинялася, набуваючи циклічного характеру шляхом провадження відкритої або прихованої політики поневолення українського народу та стирання з його національної пам'яті будь-яких ознак самоідентичності чи національного самоусвідомлення.

Галузеве спрямування дослідницької діяльності зумовило обрання різних аспектів із загальної екзистенціальної ситуації Української держави, що визначило конкретні напрямки наукового пошуку й обґрунтування виведених висновків на основі опрацьованого матеріалу. Для окремих науковців і наукових шкіл саме такі підходи сформували їх бачення процесів українського державотворення у різні часові періоди.

Осучаснення такого підходу відбулося завдяки науковому доробку С. В. Віднянського, який зазначає: «З огляду на світові тенденції розвитку всесвітньої історії можна стверджувати, що набуває поширення герменевтика та історична антропологія, гендерна історія. Водночас модний постмодернізм презентований історичними лінгвістичними і семіотичними дослідженнями» [107].

Я. Грицак, прихильник наведеної періодизації, у своїх дослідженнях зазначає: «У Галичині українське романтичне крило було представлене «Руською трійцею» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), її ходінням у народ, вивченням фольклористики, створенням панегіриків Б. Хмельницькому, С. Наливайку та ін. Збірник «Русалка Дністрова» (1836) декларував ідеї єдності українського народу, прославляючи героїв за національне звільнення, пропагував ідеї державності й незалежності [108].

На думку науковців, епоха постмодерну в історії вітчизняного державотворення триває до цього часу, оскільки формальні рамки цього періоду розпочинають перебіг у 1960-1970 роки. Водночас, соціально-політичні процеси, про які йдеться у цьому дослідженні, з кожним століттям набували певного прискорення і всебічно вдосконалювалися. Це означало поступове перетворення

модерністських ознак в усіх сферах життєдіяльності суспільства в постмодерністські, про що говоритимемо трохи згодом.

А. Ф. Колодій, досліджуючи проблеми політики та становлення української нації кінця XIX - початку XX ст., зазначає: «Новітні тенденції розвитку європейської націології знаходять дедалі ширше відображення в сучасній українській історіографії формування української нації. З погляду антропологічного розуміння нації заслуговують на увагу праці М. Горелова, Я. Грицака, С. Єсельчика, Л. Залізняка, Г. Касьянова, О. Майбороди, О. Рафальського та ін.» [109, с. 8].

У контексті сказаного доцільно навести судження одного з творців періодизації української державності з позицій модернізму та постмодернізму львівського історика Я. Грицака, який стверджує, що «можна говорити про існування двох різних типів націй: «домодерних» і «модерних». Відповідно, коли йдеться про формування «модерної» української нації, варто аналізувати процеси, що розгорталися в XIX-XX ст., коли йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» націю – мова має бути про XVI-XVII ст. [110]. З наведеного можна зробити висновок про те, що науковець був схильним до трактування «модерної» історії України у світлі західних концепцій націогенези.

Оцінюючи обґрунтованість та історико-правове значення наведеної періодизації українського державотворення, необхідно вказати на очевидні позитивні аспекти, які проявилися як домінанта національної свідомості українців. Така ситуація більш глибоко вплинула на загальний стан національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. З цього приводу група науковців, серед яких О. О. Рафальський, В. П. Коцур, Я. С. Калакура та ін., зазначають: «Насамперед, ідеться про ідею автономності та індивідуальної свободи людини. Але, разом з тим, запропоновані модерном ідеї щодо суспільного та політичного устрою були певними теоретичними міфологемами. Моральні, світоглядні, а подекуди суспільно-політичні спроби поєднати вказані

вище ідеї, інколи несумісні за своєю суттю, великою мірою і визначали формування того образу людини, котрий ми називаємо модерним» [89, с. 21-22].

Цікава думка щодо періодизації державотворчих процесів в Україні запропонована колективом науковців Інституту історії України НАН України, серед яких В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, С. В. Віднянський, С. В. Кульчицький. Узагальнене представлення вказаного історичного поділу можна виразити таким процесом, як національне відродження в усіх його виявах: національно-етнічному, політичному, духовно-культурному. Для подання історико-правової характеристики державотворчих процесів упродовж досліджуваного періоду звернемося до наукової спадщини окремих представників цього напрямку періодизації.

Дослідження та історико-правовий аналіз наукового доробку академіка В. А. Смолія показали, що «вироблені науковим колективом Інституту історії України під його керівництвом нові концептуальні підходи щодо осмислення історичного процесу почали давати результати. Ідеться про фундаментальний багатотомний академічний проект «Енциклопедія історії України» (2002-2019 рр.), низку колективних та авторських монографій, зокрема 15-томну серію «Україна крізь віки», серію бібліографічних нарисів «Особистість і доба», багатотомне довідкове видання «Україна: хроніка XX століття» [111].

Завдяки керівництву академіка В. А. Смолія науковці Інституту історії України виконали низку масштабних проєктів, які вийшли друком упродовж першого десятиріччя незалежності України. До таких здобутків відносимо «Нариси з історії Української революції 1917 – 1921 років» (2001 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001 рр.)» (2001 р.), «Все про Україну» (1998 р.), «Історія українського селянства: нариси» (2006 р.) та ін.

В. Г. Сарбей, як один з представників представленого поділу державотворчого процесу в Україні, з урахуванням проблем українського націотворення й формування національної самосвідомості у XIX ст., вибудував власну концепцію, яка отримала назву «національне відродження України». Ці

погляди науковець висловив у підручнику «Історія України. ХІХ-початок ХХ ст.» [112] та «Національне відродження України (Україна крізь віки)» [113].

На думку А. І. Король, його (Сарбея В. Г. – авт.) концепція поєднала дві методологічні системи – марксистську і націоналістичну. Науковцю, який використовував доробок низки істориків, як-то М. Грушевський, Д. Баглій, І Крип'якевич, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький, З. Когут, О. Пріцак, Дж. Решетар, П. Магочій та інші, вдалося створити струнку й своєрідну теорію національного відродження України, котра, без сумніву, займає своє місце й заслуговує на дослідницьку увагу, поряд із ідеями інших науковців з даної проблеми у вітчизняній історичній науці [114].

Слушна думка висловлена В. Погребняком, який, досліджуючи наукову спадщину М. Драгоманова у контексті відродження української національної ідеї, висловлюється про «європейськість» українського національно-визвольного руху, порівнюючи історію України з історією національно-визвольних рухів Європи. Минуле і майбутнє України М. Драгоманов убачав в європейському суспільно-політичному просторі, закликав не перебільшувати реального значення рис національної самобутності українців від сусідніх народів, висловлюючи впевненість у тому, що «єдиний слухний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації» [115, с. 35–36].

Інша думка щодо поширення української національної ідеї відображена у науковому доробку С. В. Віднянського, який зазначав, що у вітчизняній історіографії всесвітньої історії ще не набула поширення цивілізаційна модель світової історії. Не взято на озброєння постмодерні методологічні підходи, основу яких становлять проблеми історії ментальності, ідентичності та історичної пам'яті [107]. Науковець вважає, що мають удосконалюватися методологічні й концептуальні підходи до оцінки і розуміння всесвітньої історії. Проте, не достатньо приділяється уваги дослідженням, що присвячені глобальній історії та історії ідей. Вирішення цієї проблеми при вивченні різних періодів всесвітньої історії науковець убачає в необхідності перенесення

акцентів у бік міждисциплінарної історії. У таких дослідженнях слід надавати перевагу висвітленню соціальної, політичної, інтелектуальної та культурної історії і, можливо, меншою мірою економічної.

С. В. Кульчицький, автор численних досліджень з історії України XIX-початку XXI століть, досліджуючи історичні аспекти українського державотворення у різні періоди, зазначає: «Не підлягає сумніву, що виклад проблем вітчизняної історії має бути пов'язаний із загальними закономірностями історичного розвитку людства. Минуле українського народу переплетене з історією сусідніх країн і всіх європейських народів. Лідери незалежної України не втомлюються повторювати, що наша історія від першопочатків до сьогодення – це частина історії Європи» [116].

Таким чином, на підставі вищевикладеного щодо наукових поглядів до визначення проблеми українського державотворення у XVII-початку XX ст. можна стверджувати, що вивчення історичних процесів неможливе без дослідження державотворення, оскільки обрамлення всієї цивілізаційної історії українського народу лише відокремленими подіями і фактами не матиме значення для усвідомлення складності й трагічності всього історичного шляху, який пройшов український народ для утвердження самостійності та незалежності в межах суверенної держави.

2.2. Вплив історичних постатей та громадських організацій на формування правових засад національного відродження в Україні

Дослідження процесів державотворення в Україні в різні історичні періоди показує почасти протилежні для досягнення цієї мети результати державотворчої діяльності, що підсилює розуміння проблематики соціально-політичного й економічного підґрунтя, яке супроводжувало нашу державу від перших днів її самоусвідомлення і до цього часу. Також неоднозначні судження науковців та істориків викликають результати суспільної діяльності окремих персоналій, які відіграли помітну роль у визначенні напрямів українського державотворення.

Розмаїття наукових досліджень цих процесів, датованих різними історичними періодами, засвідчує той факт, що ця тематика була завжди запитуваною й актуальною. Так, І. Кривецький, оцінюючи результати висвітлення в спеціальній літературі традицій українського державного будівництва, зазначав, що «ця традиція червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару українську історіографію XII – XVIII в.в...» [117].

Відомий український науковець і публіцист, політичний діяч Д. Донцов зазначав: «Ідея української держави не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для біжучих політичних цілей...» [6, с. 7-8].

На підставі наведеного доцільним є судження про те, що прагнення українського народу до створення своєї, незалежної і самостійної держави ніколи не згасали, а боротьба за досягнення таких цілей велася постійно з певними періодами піднесення й занепаду.

Оцінюючи з позицій сьогодення значення укладеного Б. Хмельницьким акта від 17 січня 1654 року про з'єднання з московією, відзначаємо його деструктивне значення для України, оскільки штучне поєднання розбійника і добродішної людини (алегорія росії та України) не могло позитивно впливати на розвиток останньої, яка прагнула до повної незалежності. Визнаючи формально російських царів за своїх правителів, український народ не підкорявся російській владі, влаштовуючи бунти і проганяючи московітських ставлеників та представників російського духовенства. Водночас, зберігаючи свою деструктивну дію, Переяславський акт двічі відновлювався (1659 і 1728 рр.), виконуючи роль конституції незалежної української держави до 1734 року.

Проте, всупереч об'єктивним тенденціям, спрямованим на знищення будь-яких проявів та осередків української державності, державотворча діяльність продовжувалася і розвивалася завдяки прогресивно налаштованим представникам української інтелігенції (історики, правники, літератори, політики), які, об'єднуючись у союзи, товариства, гуртки тощо, вели активну

роботу зі звільнення України від московського рабства, відстоюючи справжню державну незалежність.

М. І. Костомаров, як один із перших у вітчизняній історіографії, хто звернувся до дослідження проблем історії й теорії державотворення в Україні, зазначав, що творчі сили українського народу проявилися саме в козацький період, оскільки народ прагнув створити для свого життя такі умови, які він вважав найкращими, майже ідеальними.

Оцінюючи науково-історичне значення дослідницької діяльності М. І. Костомарова, В. А. Потульницький стверджував, що саме Костомаров М. І. «уперше застосував при дослідженні процесів державного життя українського народу наукові методи аналізу та наукові концепції..., які вже існували і здобули визнання в європейській науці» [118, с. 9].

На нашу думку, наукові погляди М. І. Костомарова та В. А. Потульницького позитивно вплинули на розвиток подальших наукових досліджень з вказаної проблематики і слугують підґрунтям для подальших наукових досліджень.

Заслужують на увагу авторські судження щодо циклічності державотворення впродовж усієї історії України, насамперед погляд на епоху занепаду державотворчих процесів, що набуло особливо загрозливих впливів після смерті Богдана Хмельницького (06.08.1657 року). На сьогодні існують історико-документальні свідчення занепаду Козацько-Гетьманської держави, які проаналізовані в багатьох наукових дослідженнях і отримали неоднозначну оцінку щодо визначення часових рамок згортання державотворчих процесів. Так, в українській історіографії цей період отримав назву «Руїна» і тривав з 1657 до 1687 років. Закінчення цієї трагічної сторінки в історії українського державотворення пов'язують з початком гетьманства Івана Мазепи.

З'ясування причин такого занепаду стало предметом дослідження багатьох науковців і наукових шкіл, які, як правило, виокремлювали зовнішні й внутрішні фактори такої соціально-політичної ситуації в Україні. В. Кушнір, аналізуючи поточну ситуацію того періоду, зазначав, що, змальовуючи заходи російського

уряду, спрямовані на заміну самобутніх державних структур Гетьманщини загальноімперськими адміністративно-правовими інституціями та повне скасування української державності, українські історики водночас звернули увагу і на інший бік проблеми, а саме участь української суспільної верхівки у справі знищення власної державності [119, с. 18].

Як убачається з проаналізованих історико-правових матеріалів періоду «Руїни», досить проблемно встановити конкретну дату повномасштабного наступу російського царату на українську державність. Одні науковці визначають ці події 1733 роком (В. Павелко) [120], тобто з першою ліквідацією гетьманства при царюванні Анни Іоанівни, інші (Д. Багалей) [121, с. 402] пов'язують ці процеси з остаточним скасуванням цієї інституції у 1764 році. Приблизно такої ж думки дотримується Д. Міллер, який визначає цей період 80-ми роками XVIII ст. [122, с. 188].

Як і будь-який історичний процес, факт інкорпорування України до складу росії не відбувся одномоментно. Такій ситуації передувала система російських експансійно-загарбницьких дій, підсилена внутрішніми деструктивними впливами. До таких заходів науковці причислюють ліквідацію козацького самоуправління, полкового устрою, гетьманського правління, заснування двох малоросійських колегій, запровадження губернського адміністративно-територіального устрою, переведення державних структур на правила і порядки загальноімперських адміністративно-правових установ, запровадження царицею Катериною II кріпосного права (1783 рік), зниження освітнього і культурного рівнів населення, а також проведеною реорганізацією виборного православного духовенства і урядових чиновників.

На думку вчених в галузях історії і права побутує думка про те, що найбільш повною працею, де проаналізовано проблеми вітчизняного державотворення XVII – XVIII ст., є монографія О. Терлецького «Історія Української держави», видана у Львові в 1924 році. Для нашого дослідження вона

може слугувати лише як дорадче джерело, адже в ній викладено суб'єктивне авторське бачення подій козацької доби без співставлення з джерельною базою.

Так, О. Терлецький, аналізуючи причини занепаду українського державотворення в період «Руїни», зазначає, що «зв'язання гетьманської України з росією – віддалило Україну ще більше від Європи. Про економічну самовистарчальність, яка була засадою державної політики в Європі, не могло бути й мови в гетьманській Україні так само, як у Польщі чи росії» [123, с. 112].

Наукові погляди дослідника, хоча і позбавлені переконливого джерельного обґрунтування, досить близько співвідносяться з теоретико-правовими й історичними узагальненнями, висловленими відомими науковцями, а саме Д. І. Донцовим, М. С. Грушевським, І. Крип'якевичем, Д. Дорошенком, В. Липинським та іншими.

Особливого значення для висвітлення поставленого питання набуває процес формування української державності на підґрунті положень Конституції Пилипа Орлика. Саме погляди науковців на цей нормативно-правовий акт надають можливість оцінити значення процесів українського державотворення у ті далекі історичні часи. Так, А. В. Смолій, оцінюючи суспільно-міжнародне значення державотворчих процесів доби Козаччини, вирізняє названий документ і зазначає: «Серед пам'яток української політико-правової думки раннього нового часу існує одна, яка вже протягом не одного століття привертає до себе увагу найрізноманітніших представницьких груп суспільного загалу» [124, с. 7].

Цікаві погляди О. М. Мироненка, який зазначає, що Бендерівська Конституція Пилипа Орлика відрізняється ... тим, що в ній здійснюється спроба не лише визначити права і обов'язки гетьмана і старшини на майбутнє, а й узагальнити суспільно-політичний устрій козащини, який склався на ґрунті соборності... [125, с. 24]. Також підтвердження сказаному знаходимо у науковому доробку О. В. Ставицької, яка вказує: «Конституція визначала права та обов'язки всіх суспільних станів України й захищала інтереси рядового козацтва, міщан і посполитих, тобто селянства» [126, с. 125].

Надаючи оцінку історико-правовому значенню першої Української Конституції, І. Н. Догматова висловлюється про те, що для Конституції Пилипа Орлика характерні демократичні принципи. Не раз у положеннях цього документа вирізнялася обов'язковість «вільних виборів» та «вільного волевиявлення», впроваджувалася виборність посадових осіб... Конституція Пилипа Орлика своїми демократичними спрямуваннями й сенсом випереджала суспільні погляди тодішньої Європи. Вона була уособленням реальної моделі суверенної, незалежної держави, зародженої на природному праві на свободу і самовизначення [127, с. 149].

За твердженнями В. О. Шевчука, важливою ознакою Конституції було піклування про захист «простого люду», тобто непривілейованих верств населення, що наділяє цей документ гуманістичним спрямуванням [128, с. 198].

У межах нашого предмету дослідження посилення на згаданий документ має надзвичайно важливе значення, оскільки виступає граничним етапом в історії України, після якого відбувається значний занепад процесів українського державотворення. Водночас, ґрунтуючись на положеннях Конституції 1710 року, державотворчі процеси в Україні переходять фактично на нелегальне становище під зовнішнім тиском росії, організованим завдяки використанню вже впроваджених окупаційних адміністративно-правових інструментів.

Історико-правовий аналіз Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) показав присутність у її приписах основ теорії природного права. Завдяки такій структурі, яка збереглася до наших днів в Конституції України, здійснено обґрунтування поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову. Саме тому даний історичний документ посідає гідне місце в правовій науці, історіографії та політології.

Важливими в коментованому документі є законодавче забезпечення парламентаризму і суверенітету українського народу, що також покладено в основу чинної української Конституції.

Продовжуючи політику поневолення українського народу, царський уряд нарощував ініціативи щодо насаджування та пропагувань антиукраїнських ідей

і заходів. Але вже наприкінці XIX ст. серед імперської еліти все більше проявлялася невпевненість, розгубленість, здатність адаптуватися до нової ситуації. Такому становищу сприяли фундаментальні зміни в українському суспільстві в період 1860-1890 рр. (скасування кріпацтва, земська, судова, міська, військова та ін.). Одночасно відбувався прогресивний вплив на широкі суспільні кола, насамперед зростала національна активність інтелігенції.

Оцінюючи правові наслідки реформ 1860–1890-х рр. для українського національного державотворення, В. М. Шевченко зазначає: «Найважливішим їх завданням стало створення відповідних передумов для зміцнення зовнішніх і внутрішніх позицій російської монархії» [129, с. 120].

Відчуваючи безсилля та розбалансованість царської влади, безпорадність російських чиновників, представники інтелігенції почали поступово змінювати тактику протистояння загарбницьким діям: перестали задовільнятися простим висуненням «м'якого» невдоволення і перейшли до організованих дій на напрямках створення структур політичного характеру з метою мобілізувати суспільство на реальний супротив, у тому числі збройний, російській експансії.

У ролі локомотива інтелігенція в Україні пропагувала поряд із завданнями щодо національного розвитку, вимоги щодо встановлення соціальної справедливості. Водночас, становлячи порівняно невеликий відсоток освічених осіб у структурі суспільства, вимоги інтелігенції не завжди знаходили підтримку і розуміння серед основної маси населення, яка, будучи неосвіченою, більшою мірою перешкоджала поширенню національно-визвольних прагнень. Однак, незважаючи на об'єктивні обставини та тимчасові невдачі, національний рух зростав і поширювався, залучаючи до себе все більше й більше прихильників.

К. Костів, оцінюючи значення досліджуваної історичної епохи, зазначає: «Період часу від другої половини XVIII ст. до першої половини XIX ст. позначився в Україні присмерком політично-правової думки й занепадом громадсько-економічного життя. російська імперія підкорила собі не тільки Україну, але також поважні простори всіх інших слов'янських і неслов'янських

народів, та пильно дбала, щоб українці вже ніколи не вернулися до самотійного життя» [130, с. 11].

Прогресивно налаштовані українські науковці, не скорившись пануванню царського тоталітаризму, вишукували напівлегальні шляхи для підтримання національно-визвольної боротьби за українську незалежність. Представники української інтелігенції, для якої поєднання національної культури з політичною ідеологією стало першочерговим завданням, втратили легітимні важелі впливу на формування національної державної політики. В основному, національно-активні події на напрямках відродження української національної ідеї відбувалися в 1840-х і подальших роках з центром у місті Києві.

Аналіз наукових досліджень показав, що національно-визвольний рух за свободу, незалежність та суверенність України поширився на всю територію держави. Центрами спротиву іноземному гнобленню на західноукраїнських землях наприкінці XVIII ст. був Львів, на початку XIX ст. – Перемишль. Завдяки титанічній боротьбі за визволення України засновників «Руської трійці» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький та ін.) ініціатива у цих процесах знову перемістилася до Львова (20-30 роки XIX ст.).

Свої революційно-визвольні погляди учасники «Руської трійці» формують на знаменитій історичній спадщині українського народу, приділяючи значну вагу вивченню невмирущого національного історичного надбання («Повісті временних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Львівський літопис», доробку Д. Бантиш-Каменського, Д. Зубрицького, М. Карамзіна, М. Стрийковського, Я. Длугоша тощо).

Б. Лепкий, оцінюючи історичне значення і роль в українському державотворенні «Руської трійці», величав представників цієї організації «будителями національного духу». Стосовно Маркіяна Шашкевича Б. Лепкий зазначав: «Він перший вивів нас, галичан, із зачарованого кола поза галицькі рогатки на широкий шлях українства. Для Галицької України зробив те, що роблять генії для свого народу – вказав нам шлях поступу» [131, с. 204-205].

Крім вищеназваних, ініціаторами цих процесів були такі особистості, як А. Базилевич, М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш та ін., які наприкінці 1845 – початку 1846 років заснували Кирило-Мефодіївське братство. У квітні 1846 року до Братства приєднався Т. Г. Шевченко. Незважаючи на малу чисельність (лише 12 осіб), учасники організації вели активну просвітительську роботу серед різних верств українського населення. Підготовлена Програма цієї організації покладала собі за мету визволення України і відновлення її самостійності, а також подальшого входження до федерації слов'янських народів.

Кирило-Мефодіївське братство набуло форми самобутнього і незалежного, реформаторськи налаштованого утворення, яке не мало організаційного підпорядкування й ідеологічно не повторювало жодну з представлених особіно суспільно-політичних течій. Дослідження показало, що дане товариство було першою спробою української інтелігенції включитися до політичної боротьби, у процесі своєї діяльності розробило потужну політичну програму на напрямках відродження національно-визвольного руху, що створило підґрунтя для широкого кола послідовників. Такі дії справили значний позитивний вплив на розвиток національної самосвідомості українського народу.

На думку Л. Сорочук, своєю активною пропагандою ідей слов'янської єдності та прагненням до створення загальнослов'янської демократичної федерації кирило-мефодіївці сприяли утвердженню націоналістичної та інтернаціональної свідомості народів [132, с. 145].

Г. Я Сергієнко у своєму науковому доробку зазначав, що Кирило-Мефодіївське товариство як антикріпосницька організація посіла визначне місце у визвольному русі на дворянському його етапі. Учасників визвольного руху на Україні згуртував революціонер-демократ і непримиренний борець проти самодержавства й кріпосництва, геніальний поет Т. Г. Шевченко. Діяльність товариства справила значний вплив на подальший розвиток визвольних ідей в Україні [133].

О. М. Терещенко, досліджуючи окремі аспекти в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, зазначає, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної тощо) буття народу після їх занепаду. Характерною ознакою відродження було те, що цей процес, зазвичай, спирається на здобутки, традиції та досвід попередніх поколінь. У цьому аспекті й варто оцінювати умови й факт заснування в Києві української політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (братства) [134, с. 131].

О. Бойко у своїх оцінках державницького значення в розбудові України Кирило-Мефодіївського братства йде дещо далі і вказує на те, що «це об'єднання, з одного боку, стало яскравим свідченням невмирущої політичної традиції існування українського автономізму, з іншого – закономірним виявом загальноєвропейських тенденцій та процесів [135, с. 328].

Окрім центральних регіонів, а саме м. Києва, національно-визвольні ідеї української інтелігенції набули значного поширення у більш віддалених регіонах України. Як приклад такого національно-визвольного руху, проаналізуємо діяльність і державотворче значення таємної політичної організації «Товариство об'єднаних слов'ян» (далі - ТОС), що було засноване у 1823 році у м. Новоград-Волинському колишніми членами Товариства першої згоди - офіцерами П. та А. Борисовими і учасником визвольного руху за незалежність Польщі Ю. Люблінським. Основу Товариства, крім засновників, складали офіцери нижніх чинів, яких налічувалося понад 50 осіб. Серед них найбільшою активністю відзначалися Я. Андрієвич, Я. Драгоманов, О. Усовський, І. Сухинов й інші. Ідеологічну лінію забезпечували І. Горбачевський та Ю. Люблінський. Про достатньо високий рівень організації в діяльності Товариства свідчать програмні документи, а саме «Клятвенна обіцянка» і «Правила», які включали в себе ґрунтованих на принципах панславізму 17 пунктів.

Авторське дослідження показало, що ТОС у своїх прагненнях до звільнення України від російського поневолення вийшло за межі національних українських інтересів та поклало за мету об'єднання слов'янських народів на підґрунті скасування деспотичної і абсолютистської влади, іноземного панування та будь-якого придушення національних патріотичних рухів. Ішлося про об'єднання слов'янських народів в один федеративний союз, подолання між ними усіляких незгод, встановлення республіканської форми правління, чіткого визначення кордонів між національними державами. Програмні документи Товариства передбачали можливість для кожної з країн федеративного союзу самостійно вирішувати питання політичного устрою, на власний розсуд і з урахуванням національних інтересів формувати органи виконавчої влади, формувати національне законодавство тощо. До складу федерації мали увійти Польща, Молдавія, Далмація, Крoація, Моравія, Валахія, росія, Сербія, Трансильванія, Богемія та Угорщина (території, населені українцями).

Однак, у ставленні України учасники Товариства не виявили належної уваги на напрямках створення умов для звільнення народу від усілякого іноземного поневолення, насамперед російського. Помилка здійснюваної представниками Товариства політики стосовно національної ідентичності українського народу полягала у тому, що «українців і білорусів вони зачислили до «русского» народу, в чому виявилася обмеженість національної програми та самосвідомості членів ТОС» [136].

Історичні документи засвідчують, що на пропозицію представників Південного товариства декабристів М. Бестужева-Рюміна та С. Муравйова-Апостола у вересні 1825 року відбулося об'єднання ТОС з Південним товариством декабристів на умовах збереження своєї програми й органів управління. У складі об'єднаної революційно-терористичної організації члени ТОС були учасниками при підготовці збройного повстання, проводили агітаційну роботу з метою пропагування ідей про звільнення народних мас від будь-якого іноземного дискримінаційного впливу. Проте, як і кирило-

мефодіївців, цю організацію було викрито, а приєднання до повсталого проти самодержавства Чернігівського полку спричинило її розгром, подальше засудження членів ТОС та заслання на тривалі строки до Сибіру.

Аналізуючи державотворчу діяльність представників ТОС, не можна обійти увагою роль і суспільно-політичне значення діяльності попередників об'єднаних слов'ян – «Товариства першої згоди», засновником та ідейним натхненником якого був П. І. Борисов, військовий, що проходив службу в складі артилерійської бригади в містечку Решетилівка і на Кавказі. Повернувшись до України, революціонер захопився пошуками шляхів повалення самодержавства, скасування кріпосного права, здобуття свободи та рівності громадян. З цією метою в 1823 році він створив таємну організацію «Товариство першої згоди» [137]. Програмними цілями новоствореної структури було здійснення «віддаленого і без великих потрясінь державного перевороту», знищення кріпацтва, зрівняння в правах усіх верств населення, забезпечення свободи віросповідання, а також об'єднання слов'янських народів у федеративний союз. Методами було обрано збройне повстання із залученням широких народних мас на основі наведених вище принципів та ідей. У подальшому ця організація ввійшла до складу новоствореного «Товариства об'єднаних слов'ян», а П. І. Борисова обрали його головою.

Т. А. Клименко у статті «Декабристськознавчі студії Митрофана Довнар-Запольського як історикографічне джерело» зазначає, що «деякі автори віддають перевагу з них, як російська кріпосницька дійсність, інші – західноєвропейській суспільно-політичній думці та революційним подіям в Європі». Підтвердження висловленого судження науковець знайшла у працях М. В. Довнар-Запольського, який, на її переконання, «одним із перших вказав на органічне поєднання цих чинників» [138].

У цьому зв'язку науковець наводить цитату з колективної статті Г. Д. Казьмирчука та А. В. Сілкина «М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець»: «Якщо одні з членів таємних товариств вперше здобували

освіту західноєвропейського зразка, то інші приходили до тих же висновків самостійно, придивляючись до російського життя» [139, с. 81].

Інший напрям національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність були виступи формально звільнених селян з кріпацької неволі, які в процесі підтримувалися представниками прогресивної різночинної інтелігенції, насамперед із студентського середовища.

І. В. Довжук зазначає, що з початку 1840-х рр. студенти й молоді викладачі Імператорського університету св. Володимира організували таємний гурток «Київська молоді», що поставив перед собою завдання національного відродження та пропаганди серед поміщиків необхідності звільнення кожним із них його селян від кріпацької залежності. Уся пропаганда мала перейматися «християнським духом... Проте вийти за межі свого гуртка у пропагандистській діяльності його члени так і не змогли» [140, с. 112-113]. З цього робимо висновок, що в зазначений період загальновизнаним центром національного політичного руху став Київ, і це навіть при тому, що царатом (після заснування тут генерал-губернаторства) столицю було офіційно визначено центром русифікаторської політики.

На нашу думку, оскільки члени таємного гуртка у своїй діяльності пропагували ідеї французьких філософів-утопістів, словацьких і чеських пропагандистів панславізму, що мало сприймалося поміщицьким середовищем, то така діяльність була малоефективною та не могла призвести до справжньої консолідації суспільства навколо ідей національного відродження і українського самостійного державотворення.

У контексті сказаного вирізняється таємне студентське товариство «Друзі людства», яке було утворено в 1854 році в стінах Київського університету. Очолював організацію Ю. Котковський. Окрім Є. Волянської (полька за національністю), яка відігравала ключову роль в організації діяльності й проводила конспіративні зустрічі у своїй квартирі, до складу товариства входили студенти Л. Совинський, Й. Розенталь, В. Поржезинська, Ніжицький, Гурко, К.

Креховецький та ін., які, крім читання забороненої літератури, обговорення політичних проблем, ситуації навколо становища селян, Кримську війну тощо, вели активну антиурядову та антивійськову агітацію. Така робота велась наживо, відбувалося безпосереднє спілкування з селянами. З цією метою студенти перевдягалися в селянський одяг і їхали в села. Проте, через зраду студентська організація була викрита, а її учасники заарештовані й піддані репресіям з боку царської охоранки.

Авторське дослідження підпільної національно-визвольної діяльності прогресивно налаштованої молоді показало, що цей суспільно-політичний рух набув поширення на інших територіях держави. Так, наприклад, паростки демократичних рухів відзначаються в студентському середовищі Харківського університету, де в 1856 році було створене таємне товариство. Метою цієї організації учасники визначили визволення селян і повалення царського режиму. У подальшому це товариство поділилося на окремі гуртки у зв'язку з тим, що частина його представників перевелися на навчання до Київського університету (1858 рік).

Важливим здобутком студентства того періоду відзначається перенесення народно-визвольної діяльності з прямих контактів із селянами і мешканцями міст, що значно обмежувало можливість поширення національних ідей, у площину масового інформування населення шляхом публікацій у рукописних журналах. Дослідники вирізняють такі інформаційні джерела, як журнал «Гласність» (м. Київ), «Вільне слово» (м. Харків) та ін. Крім того, учасники товариств відкривали недільні школи, де навчали селян писемності й грамоті, а також пропагували українські національні ідеї. З цією метою П. Завадським було укладено український буквар, який було видано в м. Харкові. У подальшому дане товариство, як і багато інших, було піддано репресіям, у січні 1860 року його члени були заарештовані та вислані на каторгу до Сибіру, а в 1863 році воно повністю припинило своє існування.

Дослідник українського державотворення В. Кравченко свого часу зазначав, що російський уряд був стурбований становищем в Україні й відтак постійно вдавався до репресивних заходів. Цензура переглянула своє ставлення до українських авторів. Те, що на початку XIX ст. сприймалося як свідчення російської слави чи культури, у середині століття розцінювалося як сепаратизм, намагання розпалити ворожнечу між українцями та росіянами [141, с. 133].

Дослідження тогочасних архівних матеріалів показало, що царський уряд поширив репресивні заходи не тільки в освітньому середовищі. У відповідь на зростання суспільно-політичної активності серед представників науки і студентської молоді царат заборонив українське книгодрукування та торгівлю україномовною літературою. Під заборону потрапили і були зняті з реалізації «Кобзар» Т. Г. Шевченка, «Україна» та «Повість про український народ» авторства П. Куліша, а також твори М. Костомарова («Вітка» й «Українські балади»). Про це йдеться в матеріалах Центрального державного історичного архіву України (Міністерству народної освіти рекомендувалося дати розпорядження цензорам «звертати на літературні праці пильніше увагу») [142, с. 78, 115].

Г. І. Марахов, досліджуючи політичну основу діяльності товариства вказував на те, що студенти продовжували традиції та ідеї кирило-мефодіївців, проте товариство «намагалось використати поразку царизму в Кримській війні для його повалення» [143].

Довжук І. В., аналізуючи історико-правові аспекти українського державотворення наприкінці XIX – початку XX ст., зазначає: «Репресії уряду були досить суворими, але явно недостатніми, аби знищити ідеї національного відродження та прагнення українського народу звільнитися від кріпацької залежності. Політичні репресії не могли зупинити ні суспільного руху проти кріпацтва, ні розвитку національних домагань, вони надавали їм додаткової сили» [140, с. 117-118].

На продовження висловленої наукової тези звертаємося до вибіркового історико-правового аналізу державотворчої діяльності українських національних утворень на території західноукраїнських земель, оскільки географічне узагальнення активізації народно-визвольного руху за державну незалежність сприятиме розумінню й історичній оцінці масштабів та глибини непокори з боку українського народу російським й іноземним поневолювачам.

Революційні події 1905-1907 рр. у російській імперії, організовані виступи таємних товариств і союзів проти царату та національного гноблення ще більше похитнули основи самодержавства в усіх українських землях, а прагнення першочергово скинути російське ярмо набуло домінуючого значення поряд з іншими чинниками, що перешкоджали утвердженню української державності наприкінці XIX – початку XX століття.

У цей період важливого соціально-політичного значення набуває політична організація «Союз Визволення України» (далі – СВУ), заснована 4 серпня 1914 року в місті Львів, для аналізу національно-визвольної діяльності якої ми посилатимемося на відомості, оприлюднені Ю. П. Лавровим [144].

Головною метою організації заявлялося проголошення самостійності й соборності України, звільнення від російського поневолення як фізичного, так і духовного, сприяння поразці росії у Першій світовій війні задля відродження української держави, здобуття справжньої незалежності. Головою Союзу було обрано Дмитра Донцова, члена Української соціал-демократичної робітничої партії (далі – УСДРП), який у подальшому став головним ідеологом і натхненником українського націоналізму.

Обравши президію у складі О. Скорописа-Йолтуховського, А. Жука, М. Меленевського та В. Дорошенка, організація впродовж серпня-вересня 1914 року оприлюднила свої програмні документи, що отримали назву «До українського народу» (відозва), «Наша платформа», «До громадської думки Європи» та ін. Позиціонуючи себе представниками українського народу, члени організації намагалися використати поразку росії у війні з австро-німецьким блоком на

користь України з метою здобути незалежність. Проте, покладені завдання, а саме встановлення в Україні конституційної монархії з характерними рисами демократичної держави, не могли бути зреалізовані з огляду на внутрішню природу монархії, при якій немає місця ні колективному законотворенню, ні внутрішньому демократичному устрою, ні мовним і релігійним свободам для всіх національностей тощо.

Захоплення Львова російською армією зумовило нагальну потребу перенести основний осередок СБУ за кордон, а саме до Відня. При цьому на Буковині та в Галичині залишилися активні підпільні структури, які вели підривну діяльність на своїх територіях, повідомляючи австро-німецькому командуванню відомості про чисельність, озброєння і напрями пересування російських військ. У подальшому, а саме через розбіжності у підходах до оцінки соціально-політичної ситуації, між СБУ, що фінансувалося австрійським МЗС, було суттєво зменшено матеріально-фінансове забезпечення організації. З цих причин СБУ зосередив свою діяльність в основному на території Німеччини.

Необхідно зазначити, що інформаційно-представницька діяльність членів президії СБУ не обмежувалася лише територією Німеччини. Вони активно працювали в інших країнах Західної Європи, а саме в Болгарії, Італії, Швеції, Норвегії, Румунії, Туреччині та інших країнах.

Утворення Української Центральної Ради в м. Києві й у зв'язку з подіями Лютневої революції в росії в лютому 1917 року СБУ в квітні 1917 року офіційно відмовився від ролі представництва всього українського народу, практично припинила просвітницько-революційну діяльність серед військовополонених і протидіяти польським зазіханням на території, де проживало українське населення. Втративши керівні позиції в організації народно-визвольної боротьби, 1 липня 1918 року «Союз Визволення України» припинив своє існування.

Оцінюючи роль та значення СБУ в процесах українського державотворення, необхідно зазначити, що, незважаючи на порівняно тривале функціонування організації поза межами України, завдяки створеним дієвим

філіям і осередкам, учасникам СВУ вдавалося здійснювати ефективні заходи на напрямках відновлення національної свідомості українського народу, залучаючи до своїх лав значну кількість різночинного населення, у тому числі з розкріпачених селян.

Опинившись у нових історичних реаліях, а саме під формально-юридичним впливом Австрійської та російської імперій, у XVIII столітті та за майже наступних двісті років Українська держава втратила так тяжко виборювану незалежність. Проте, ні багатолітній духовний геноцид, ані репресії й голодомори не зламали віковічне прагнення українського народу до самостійності, незалежності та утвердження соборної України. Свідченням цьому є неспинний досвід борців за справжню українську незалежність і відстоювання ідеї власної державності у різні історичні періоди.

Важливо відзначити те, що у XVIII – поч. XIX ст. події національно-визвольного характеру, що розвивалися в Україні, викликали посилений інтерес з боку іноземних дослідників. З позицій сьогодення досліджувана епоха набула особливо важливого значення не тільки для українського національного державотворення, а й справила потужний вплив на перебіг світової історії.

З урахування хвилеподібного характеру національно-визвольних заходів на теренах України дослідницька активність то зростала, то спадала, відбиваючи реальний стан справ в українському суспільстві. На нашу думку, каталізаторами спалахів дослідницької цікавості до нашої Батьківщини були конкретні історичні події суспільно-політичного чи військового характеру. У будь-якому разі на результати наукових досліджень впливали об'єктивні чинники, основним з яких був бездержавний статус України. Наша минувшина набувала фахових оцінок і висновків не як історія самобутньої та незалежної держави, а як складова могутніх країн регіону, серед яких Туреччина (Османська імперія), росія (московське царство) і Польща (Річ Посполита).

Аналіз наукових поглядів із вказаної проблематики доцільно доповнити дослідженнями закордонних учених, де вони звертаються до історико-правової

спадщини, політичних і соціальних подій на території України в різні історичні періоди. Так, відомий німецький історик Самуель фон Пуфендорф у праці «Вступ до історії основних європейських держав» неодноразово вживає назву «Україна», аналізує події національно-визвольної боротьби українського народу 1648-1654 років (доба Богдана Хмельницького), описує міста Київ, Трахтемирів, Бар, українську фортецю Кодак [145].

Історичний аналіз процесів знищення росією автономності України, спостереження за Україною, географічний та економічний опис українських земель у складі російської імперії кінця XVIII - початку XIX ст. тощо представлено у творчій спадщині французького науковця Ніколя-Габрієля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної росії» [146].

Дослідженню генези українських козаків, насамперед Запорізької Січі, можливому добровільному самоотруєнню в м. Бендери гетьмана Івана Мазепи присвячено працю «Історія росії» французького науковця П'єра-Шарля Левека [147, с. 354, 357, 361].

У своїх мемуарах «Історія польської анархії та розчленування республіки» («Histoire de l'Anarchie de Pologne, et du demembrement de cette Republique») (переклад наш) французький історик, дипломат Клод-Карломан де Рюльєр згадує про діяльність Кирила Розумовського, аналізує зустріч з козаками-мазепинцями, дає історичну оцінку Балтському інциденту. Історик також характеризує з позицій ставлення до відновлення української державності окремих персоналій українського національно-визвольного руху, зокрема говорить про одного з командирів Барської конфедерації, етнічного українця Юзефа Саву-Цалинського [148].

Таким чином, аналіз літературних джерел українських і зарубіжних учених, а також значення діяльності громадських організацій надало можливість прослідкувати їх вплив на формування державотворення на теренах сучасної України.

2.3. Становлення національної ідеї як основи українського національного відродження в XVII – на початку XX ст.

Україна у перші дні незалежності визначила курс на забезпечення демократії на основі суверенітету і самовизначення народу України. Згідно з положеннями Декларації про державний суверенітет України, Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення (стаття 1 - Самовизначення Української нації) [149]. Актом проголошення незалежності України визнано, що такими діями керівництва держави «продовжується тисячолітня традиція державотворення в Україні» [150].

Основним суб’єктом державотворення і єдиним джерелом влади згаданими документами визнається Український народ, а формалізована частина встановлює правові підстави для такого рішення: воля народу України, прагнення створити демократичне суспільство, реалізуючи потребу забезпечити права та свободи людини, створити умови для повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку українського народу. Такі завдання покладалися як необхідна умова побудови правової держави на підґрунті утвердження національного суверенітету й самоврядування.

У Преамбулі до Конституції України як одна з основних підстав її ухвалення є теза: спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення [1].

Обов’язок держави на напрямках утвердження національного духу національної самосвідомості задекларовано статтею 11 Основного Закону, відповідно до якої держава забезпечує консолідацію й розвиток української нації, виховання свідомих громадян на основі історичних та культурних традицій, самобутності всіх корінних народів і національних меншин України у сфері використання своєї національної мови й релігії.

М. Г. Орел у статті «Трансформація культурного коду та державності в епоху постмодерну та їх взаємозв'язок у контексті політичної безпеки» зазначає: «Культурний код народу (нації) та державність, характеристики яких є змінними величинами, є цінністю, яка має об'єктивно-суб'єктивну природу... Державність, компонентами якої ми розглядаємо державні інститути та інституції (механізми), передусім політичні, населення (народ, націю) та визначену у природному середовищі територію, є соціальною системою» [151]. Характеризуючи «культурний код», що покладається в основу соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій, науковець вважає його більш сталим та стійким стосовно змін, ніж державність, адже кожна нація набула характерний лише для неї цивілізаційно-ціннісний (культурний) код, який певною мірою подібний до біологічних (генетичних) кодів живих організмів.

Висновком до сказаного може бути судження про існування геному українця як основи формування і розвитку українського суспільства на підґрунті прийняття демократичних цінностей та всебічного дотримання прав і свобод людини.

Ретроспективний підхід до розуміння справжньої сутності пострадянської ситуації в незалежній Україні показав, що науковцями не було напрацьовано спільної думки щодо оцінки ступеня національного самоусвідомлення. Так, М. Т. Степико вважає, що в українському суспільстві з перших років незалежності існує намагання поєднати примордіалістську та конструктивістську моделі національної ідентичності: національну ідею, культуру, звичаї, традиції, цінності українства – «ми» з сукупністю уявлень, характерних для найбільш успішних націй «старої» Європи, які результативно реалізують конструктивістські демократичні проєкти [152, с. 26].

На думку О. М. Сухомлинова, серед чинників, що формують націю, а відповідно її ідентичність, варто згадати:

1) свідомість спільного походження та спільної історії, що забезпечують єдність і самобутність нації;

2) наявність та визначеність території, а також зв'язок з історичним процесом, що перетворює її у вітчизну, батьківщину;

3) спільна культура, традиції та релігія, що зберігаються у суспільній свідомості та переказуються наступним поколінням;

4) спільна мова як складова культури;

5) виникнення і функціонування ринку як основи екзистенції та розвитку національної спільноти;

6) держава як інструмент, що забезпечує вільний розвиток нації та захищає від загрози зовнішніх чинників [153, с. 22-23].

Ключове поняття, яким для нашого дослідження є «національна ідея», дуже широко трактується вітчизняною історико-правовою наукою, оскільки науковцями представлено значну кількість його тлумачень. Обрані наукові підходи та їх галузеве спрямування визначаються завданнями дослідження. Для вирішення завдань нашої роботи звертаємося, на наш погляд, до найбільш узагальненого визначення поняття «національна ідея», що представлено в «Малій енциклопедії етнодержавознавства»: «національна ідея – це сукупність уявлень того чи іншого народу про найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою, яка найповніше відповідає його традиційно-психологічним установкам і забезпечує подальший розвиток» [154, с. 108]. Таку думку висловлюють П. П. Панченко та М. І. Полонинчук.

Досліджуючи етнічну історію народів Європи, О. Гринів зазначає: «На третьому етапі національно-визвольного руху, який втілює боротьбу за самовизначення, національна ідея етатизується, цебто переходить у державну ідею, зликовується з нею, проявляючись як національно-державна ідея» [155].

На думку В. Г. Кременя, «національна ідея – це самостійність, соборність, самобутність...» [156, с. 61].

Іншу думку висловлюють А. Тойнбі [157.] та С. Гантінгтон [158]. Учені висловлюються про те, що цивілізації (нації) передусім стійкі в своїй ідентичності, яка формує їх вітальний (життєвий – авт.) потенціал.

Водночас Б. Соколовська, досліджуючи творчий спадок Станіслава Вінценза, зазначає: «Людей, що мають приватну вітчизну, може об'єднувати ідеологічна близькість. Наше коріння сидить глибоко в певних малих середовищах, але ми маємо свідомість приналежності до більшого простору, визначеного державним кордоном, відчуваємо за нього відповідальність і обов'язок виконання призначених завдань» [159].

Дослідження вітчизняного державотворення зобов'язує проаналізувати джерела та етапи розвитку української нації як народу, що впродовж віків виборював право на власну ідентичність, демонструючи прагнення до утвердження своєї самодостатності й самобутності. В основу такого прагнення було покладено загальнолюдські принципи щодо збереження національної ідеї та героїчну історію для зайняття належного місця як повноправного суб'єкта у світовому співтоваристві.

На думку І. В. Довжука, в українському національному відродженні середини XIX ст. крилися великі потенційні можливості, й щоб їх достатньо розгорнути, потрібно було перекинути національний рух з інтелігенції в маси [140, с. 112-113].

Подібні судження знаходимо в науковому доробку відомого українського мислителя В. Липинського, який зазначає, що керівництво у перетворенні всякого пасивного, хоча й відмінного від інших, але часто національно несвідомого колективу в організовану, усвідомлюючу себе націю, і керівництво у творенні нових форм громадського життя вже усвідомленої нації скрізь та завжди виконує певна активна меншість, яка завдяки своїй моральній і матеріальній силі висувається на чолі нації й творить динамічні – матеріальні та духовні – громадські цінності, що потім переймаються і присвоюються пасивною більшістю нації, об'єднуючи її весь час в один суцільний, усвідомлюючий себе національний організм [160, с. 10].

В. Масненко у статті «Історична пам'ять» висловлюється про те, що аналіз взаємовпливів історичної пам'яті соціальної спільноти та її національної

свідомості має самостійну цінність, оскільки допомагає піднятися до певних узагальнень, придатних для розуміння загальної сутності феномена сучасної нації, механізму її формування і розвитку [161, с. 51].

Така думка знайшла підтримку в науковому доробку О. М. Сухомлинова. У цьому зв'язку науковець зазначає: «Народ існує завдяки наступності поколінь. Самоідентифікація покоління відбувається через вироблення концептуально сформованого ставлення до історичного минулого... Історична пам'ять народу – це найважливіший компонент його духовної сфери, який дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність народного досвіду, передавати накопичене багатство національних цінностей наступним поколінням... Національна ідентичність тісно пов'язана з культурою цілого народу/етносу, ідентичністю індивідуумів» [153, с. 20].

Подібні думки підтримуються науковцями в більш пізніх, наближених до наших днів періодах. Так, П. Гай-Нижник, досліджуючи поліаспектно українську національну ідею як суспільне явище, зазначає: «Щоб асимілювати поневолені народи, усі імперії чи субімперські конгломерати прагнули якщо не знищити, то бодай знівелювати, спримітивізувати їхні етнічні культури, замінити своєю власною культурою (чи глобальною субкультурою)» [162].

В. О. Зуєва та О. О. Коляда, розглядаючи українське націотворення як головний чинник прогресивного розвитку української держави, аргументують свою позицію цитатою Р. Емерсона: «Істинний показник цивілізації – не рівень багатства і освіти, не величина міст, не об'єми врожаю, а образ людини, який виховується країною» [163, с. 174].

На наш погляд, у контексті сказаного доцільно дослухатися слів В. Липинського, який зазначав, що «українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі, і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну генеалогію» [164, с. 57-58].

М. Сціборський, обґрунтовуючи природне право нації на панування у своїй державі, в далекому 1936 році зазначав: «Тільки державне існування нації вповні здійснює і посилює чинний характер самої національної ідеї. Тому основне завдання нації полягає в поширенні її державних меж насамперед на цілий, пов'язаний з нею, етнографічний простір... Нemoжливість чи невміння досягнути свого державного об'єднання позбавляє націю передпосилок дальшого належного росту, а навіть спроможності правильно виконувати свої життєві функції» [165, с. 79].

Е. Гелнер, оцінюючи історико-правове значення становлення націй для процесів державотворення, зазначає, що «...жодний світовий порядок не може бути створений, якщо ігноруватимуться повсюдні прагнення націй відшукати власні корені в етнічному минулому... Нація є результатом потреби сучасного суспільства в культурній гомогенності, обумовленій розвитком індустріального виробництва. Становлення нації безпосередньо зв'язане з поширенням загальної освіти і засобів масової інформації» [166].

Коментуючи наведене судження науковця, доходимо висновку, що потреба народу в самоусвідомленні себе повноцінною нацією виникає на певному етапі суспільного розвитку, коли межі етносу стають «оковами», своєрідним «ментальним тягарем», які перешкоджають його подальшому поступальному руху.

О. Ю. Оржель, досліджуючи окремі аспекти у підходах до розуміння значення усвідомлення змісту національної ідеї, зазначає, що на сьогодні, не зважаючи на велику кількість публікацій вітчизняних та іноземних авторів, високу якість досліджень, присвячених визначенню і формуванню національної ідентичності, пошуку української національної ідеї, залучення до дискурсу про національну консолідацію політиків, моральних авторитетів нації, експертів, науковців, вона залишається неусвідомленою широким загалом громадян — вищезгаданий дискурс не набув офіційного характеру, статусу національної

дискусії, до якої вищі посадові особи держави та управлінці залучені разом із пересічними громадянами [167, с. 102].

У контексті аналізу сутності національної ідеї, а також при визначенні її функцій у процесах українського державотворення і націотворення, О. М. Куць пропонує, окрім іншого, до складу таких функцій віднести: «етнонаціотворчу (визрівання у людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруючу (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційну (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та їх представників);... державотворчу (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування) [168, с. 100].

Історико-правові аспекти українського націотворення необхідно досліджувати крізь призму перших свідчень про формалізацію суспільно-політичної думки. Одним з прикладів першоджерел українського національного самоусвідомлення є творчість Феодосія Софоновича. Своє розуміння державницьких ідей науковець виклав у праці «Кройніка», де звертається до наукової спадщини, а саме літописів Київської русі, історичних праць З. Копистенського, С. Косова, польських хронік, а також акцентує увагу на українській народній творчості.

Оцінюючи науковий внесок Ф. Софоновича у розвиток та становлення української національної ідеї й формування суспільних поглядів на напрямках національно-визвольної боротьби за незалежність і суверенітет України, С. А. Макарчук зазначає, що джерелознавчий аналіз «Кройники...» Ф. Софоновича, порівняння її з давніми руськими літописами, історичними творами польських та інших авторів засвідчує, що вона містить значний пласт оригінальної історичної інформації з давньоруських часів та з історії Великого Князівства і Польського Королівства, історії козацтва та з інших питань...[169, с. 91].

У літературній спадщині Ф. Софоновича науковці виокремлюють погляди щодо розуміння ролі й значення народу як етноконфесійної спільноти. Таким чином, суверенітет розуміється як «поєднання об'єктивних та суб'єктивних

чинників», а особистість вважається його активним творцем. З цього випливає висновок про те, що територія й історичні корені суверенного політичного утворення, названого Софовичем «Русь», є поєднанням низки чинників, а саме етнічного походження, приналежність до православної конфесії та національних політичних переконань.

Обґрунтовуючи свої погляди на джерела українського націотворення, вітчизняні історики вирізняли різні аспекти суспільного життя народу. Прикладом такого підходу є науковий доробок історика Ігоря Гирича. Науковець у формулюванні підходів до генези української нації звертається до етнографії, яку вважає ключовою наукою першого культурницького (романтичного) етапу українського визвольного руху 1830-х – початку 1860-х років. На його думку, «Кирило-Мефодіївське братство» було «громадсько-політичною складовою» цього етапу, «а суспільною програмою став «Закон Божий» М. Костомарова, який проголосив курс на всеслов'янську федерацію, де на Україну покладалася особлива місія. Кристалізація особливого призначення української нації відбувалася за допомогою месіанського міфу, що протистояв міфам поляків і росіян. Саме національний месіанізм стає рушійною силою національної ідеї...Боротьба із чужинськими історичними міфами задля вкорінення серед населення українських історичних міфів і привела до утвердження української національної ідеї» [170, с. 15, 16, 26].

В. Пасічник вважає, що зміст української національної ідентичності полягає у здобутті та побудові незалежної Української держави з метою утвердження такої суспільної цивілізаційної моделі, яка ґрунтується на духовній (у християнському розумінні), економічній і політичній свободі, а також подоланні відчуження людини від Бога, суспільства, праці та від своєї людської сутності. Йдеться про демократизацію не лише політичної, а й усіх сфер суспільства, утвердження реального народовладдя, а також реалізацію етико-гуманістичного ідеалу українського народу: наслідування Ісуса Христа як ідеалу

досконалої людини та утвердження Нового Єрусалиму як ідеалу досконалого суспільства, що є синонімом Царства Божого, або духовної цивілізації [171, с. 51].

Висловлене науковцем судження викликає неоднозначну оцінку, оскільки вирізнення національної ідентичності як центрального елементу структури національної ідеї виглядає надто обмеженим з огляду на пропоновану науковцями її елементну побудову. Так, Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко вважають, що структуру національної ідеї слід розглядати в трьох аспектах: державницькому, етнічному і політичному, кожен з яких має власну історію становлення [172, с. 65-66].

Як бачимо, дослідники трактують національну ідею надто довільно й широко. Саме з цієї причини відкривається нечітке коло конкретизуючих ознак, що викликають суперечливі різнотлумачення цього поняття. В. Лісовий влучно зазначає, що «за таких обставин національна ідея набуває ознак так званих термінів-парасольок, тобто термінів, які у різний спосіб (залежно від розуміння того, хто їх застосовує) можуть об'єднати в собі цілий набір понять» [173, с. 5].

До подібних висновків дійшов Г. В. Касьянов, зазначаючи, що визначення поняття «національна ідея» залежить від того, як ми розуміємо процеси етногенези і націогенези, базову категорію «нація» [174, с. 8].

Л. Ребет у проведених дослідженнях зазначає, що після занепаду Римської імперії, яка в останні часи свого існування носила теж виразні ознаки теократичної деспотії, за візантійськими зразками названої цезаропапізмом, ця форма держави в Європі вже відродилася. На її місце прийшов дуалізм держави і церкви..., в якому під плащем династичної політики поволі розвивалися народи і нації [175, с. 31].

На думку Ю. Ю. Калиновського, інтегральним світоглядним тлом становлення держави є національна ідея, яка являє собою проєкт певного народу як суб'єкта історії [176, с. 98], за твердженням О. П. Дузь-Крятченко, - національна ідея є сумою «національної самосвідомості» та «стратегічної мети національного прогресу» [177, с. 48].

Основні складнощі на шляху формування свідомої української нації І. В. Довжук убачає у несформованості громадянських інститутів як сфери поширення націотворчих ідей. Науковець зазначає, що такими факторами були відсутність власної держави, національних інститутів управління суспільством, у руках яких були б економічні й політичні засоби консолідації українського етносу. За царату не вирішувалися нагальні питання розвитку українського народу: піднесення добробуту, освіти. Російський царизм завжди глобально переслідував, нищив українські домагання не тому, що вони іноплемінні, а тому, що вони проявляли непослух імперії, сепаратизм, порушували вірність престолу [140, с. 122].

На думку О. Забужко, становлення національної ідеї наступає в національному русі між «академічними» (дослідницьким і просвітницько-патріотичним) етапами. Виокремлена завдяки праці етнологів, мовознавців, фольклористів певна національна (етнічна) спільнота як «об'єкт суто наукового («в дусі Просвітництва») інтересу» переходить до такого стану, коли «національна свідомість як свідомість своєї окремішності вноситься прошарком інтелігенції – «піонерів національної ідеї» - вглиб етнічного масиву (через постання національної школи, преси і т.д.) [178, с. 31].

Ф. М. Медвідь, оцінюючи значення усвідомлення народом національної ідеї для процесів державотворення, зазначає: «Національну ідею не можна зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає глибинний рівень національної свідомості, виступає формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування [179].

У статті «Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів» Ф. М. Медвідь зазначає, що аналіз категорії «національна ідея» ми розглядаємо з позиції політичної суб'єктності української нації: українська нація постає творцем власної держави, котра використовується нею як інструмент реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, що базується на національних

інтересах та виходить з них [180, с. 36]. На думку науковця, основою для таких висновків є чітке розуміння сутності сучасної української нації, оскільки у вузькому значенні цього поняття вона - етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому тлумаченні - як відкрита поліетнічна спільнота, яка історично утворилася в Україні й позиціонує себе як український народ.

А. Колодій, характеризуючи першопричини і природу національних інтересів, зазначає, що для нації як етнополітичної спільноти (політичної нації) інтереси зосереджуються передусім у сферах політики й культури [181, с. 29]. Подібні судження висловили інші науковці, серед яких В. Кафарський, С. Гелей, Р. Пастушенко, С. Рутар [182].

Так, В. Кафарський, досліджуючи історико-культурні та ідеологічні аспекти націо- і державотворення, зазначає, що національна ідея задає певні моделі політичної поведінки націям та їх елітам, бо вона «є істотним фактором формування політичної суб'єктності нації» [183, с. 65].

Як убачається з вищенаведеного, форма реалізації національної ідеї виступає першоосновою для самоусвідомлення нацією себе суб'єктом політики при умові збереження власної ідентичності й культурно-мовної самобутності у притаманній саме їй формі. Тому коректно стверджувати про ціннісне значення політико-культурної сфери як складової суспільного життя українського народу у значенні підґрунтя для усвідомлення етнополітичної ідентичності.

У контексті сказаного видається конструктивним судження Н. М. Лавриченко про те, що національна самоідентифікація розгортається на трьох рівнях формування людської визначеності – біоенергетичному, соціально-психологічному та культурно-історичному... Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання і світорозуміння, які формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини [184, с. 86-88].

На думку І. Кресіної, національна ідея має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості в цілому...; національна ідея мусить забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами [185, с. 350].

Науковці ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України зазначають, що кожна нація, кожен народ, у тому числі й український, має свою, лише йому притаманну національну ідею, носієм якої виступає конкретна людина, виробляючи своє розуміння місії і покликання нації... Національна ідея, в якій втілені помисли, цінності й ідеали – це своєрідний проєкт нації на її майбутнє [89, с. 79].

Цивілізаційна ідентичність українського народу, ключовим сегментом якої є національна ідентичність, – це історично сформована і усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, що ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, які характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації [186, с. 23].

За таких обставин доцільно навести думку Т. С. Воропаєвої, яка зазначає: «більшість науковців вважають, що ідентифікація – це фундаментальний процес самовизначення індивіда, а ідентичність – це результат цього процесу. Поняття «ідентичність» має інтегративний характер; воно об'єднує індивідуальні й соціальні начала. Ідентичність – це феномен, який базується на діалектичному взаємозв'язку суспільства й індивіда та характеризує якість цього взаємозв'язку [187, с. 246].

Підбиваючи поточний підсумок до вищесказаного, доцільно навести цитату Н. В. Левченко: «На деяких етапах української історії національна ідея значно випереджала реальні державотворчі процеси, ставала джерелом суттєвого прискорення їхнього розвитку» [188].

Наведені судження підтверджують нерозривний зв'язок між національною ідентичністю та національною ідеєю на підґрунті реалізації конституційних гарантій неподільності держави й утвердження демократичних цінностей.

Висновки до розділу 2

Результати авторського дослідження історико-правових засад національного державотворення в Україні у XVII - XX ст. засвідчили, що шлях України до здобуття повноцінної незалежності можна умовно розділити на чотири основні періоди. Погоджуємося з висновками науковців про те, що першим етапом становлення української державності була Київська Русь (князівська доба), кращі традиції якої з досвіду боротьби за власне існування успадкували козаки, утворивши Козацьку державу (гетьманщину). За час понад три століття свого існування (XVI – XVIII ст.) Козацька держава не тільки зміцнила державотворчі настрої серед населення тогочасних українських земель, а й заклала підґрунтя для формування національної ідеї як узагальненого прагнення українського народу до справжньої свободи і побудови власної держави.

Досліджуючи періоди Української Народної Республіки та радянської України, знаходимо свідчення про складні процеси національно-визвольного характеру, які, маючи циклічний і дещо хаотичний характер, упевнено наближали незалежність Української держави.

Найбільш тяжкою і трагічною для України є доба незалежності, коли Український народ героїчно протистоїть російським загарбникам, закладено фундамент для вступу до Європейського Союзу і НАТО, а також ведеться боротьба з корупцією та іншими порушеннями законодавства.

Історико-правове дослідження ролі й значення національно орієнтованих організацій (товариств, братств, союзів), а також участі історичних постатей у процесах залучення широких народних мас до боротьби за державну незалежність, виявило низку проблемних питань, які, будучи за змістом

національно орієнтовані, з причини довільного тлумачення окремими представниками народно-визвольного руху національної ідеї навпаки відтерміновували досягнення головної мети - побудови самостійної держави. Йдеться про тих представників панівної верхівки періоду гетьманщини та більш пізніх часів, які всупереч національним прагненням щодо вироблення власного шляху побудови незалежної держави ставали до співпраці з загарбниками, послаблюючи віру людей у можливість бути вільними у незалежній державі й самостійно визначати своє майбутнє.

Оцінивши стан та шляхи укріплення національної ідеї, зроблено висновок про активний спротив українського народу будь-яким проявам деструктивного впливу, незалежно від кого цей вплив надходив. Зазначається, що український народ піддавався колоніальним проявам з декількох напрямків. Проте, найгострішою і найбільш соціально чутливою для мешканців усіх регіонів держави була прихована та відкрита російська експансія, яка здійснювалася на всіх можливих напрямках психологічного і морального впливу: від духовенства й до насаджування шкідливих для українського національного духу ідей і поглядів у літературі та мистецтві.

Проаналізований масив наукової інформації щодо сутності й значення національної ідеї у процесах українського націотворення показав, що науковці трактують цей суспільний феномен по-різному, надто широко і довільно, що не сприяє виробленню спільної лінії на формування національно свідомого українця. Таким чином, дослідження правових засад національного відродження як основи українського державотворення засвідчили нерозривний зв'язок між національною ідеєю та національною ідентичністю українського народу, оскільки вітчизняна історико-правова наука представляє низку тлумачень поняття «національна ідея» як підґрунтя уявлень про найдосконалішу модель державотворення.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХ ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

3.1. Особливості українського державотворення в період 1917-1920 років

Дослідження еволюції вітчизняної державотворчої діяльності періоду кінця XIX – початку XX ст. засвідчує про поширення національних ідей щодо формування повноцінних державних утворень поза межами континентальної України. Однією з особливостей тогочасного українського державотворення було формування територіальних осередків з ознаками державності українцями, примусово переселеними царським режимом у різні часи з рідних земель. Про такі кроки дізнаємося з історико-правових джерел минувшини та наукового доробку вітчизняних і зарубіжних учених. З цією метою ми здійснили авторське дослідження науково-історичних документів та публіцистичних джерел, за якими проясняється політико-історична картина поширення національно-визвольної боротьби не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Об'єктом наукового інтересу для нас видається справжня роль українства поза межами держави, оскільки такі факти, підтверджені історичними, правовими та іншими документальними свідченнями потребують більш глибокого фахового вивчення. Йдеться про події, пов'язані з виникненням суспільних утворень з ознаками державності на Далекому Сході, про що свідчить значний масив офіційних документів органів управління ними, з яких отримуємо офіційні відомості про реалізацію прагнень переселених українців до формування власної незалежної держави у складі царської росії.

Дослідження показало, що в означений період Україна як держава без ознак самостійності та незалежності, а отже, й українська нація переживали непрості часи. Причин тому було дуже багато, проте особливу занепокоєність викликали

об'єктивні труднощі, пов'язані з намаганням царату асимілювати українців серед етнічних народів російської імперії, які перебували на значно нижчому рівні економічного і духовного розвитку. Проте ці дії отримали протилежний результат: українці, примусово розселені територією тодішньої російської імперії, не покидали думок про возз'єднання в одній державі.

Аналіз історичних документів засвідчує, що такі настрої етнічних українців-переселенців набували проявів у конкретних діях з організації суспільної непокори, відбувалося заснування визвольних рухів, що повномірно відбивало реальний стан справ у царській росії після знищення самодержавства.

За таких суспільно-політичних умов майже одночасно відбулися дві знакові історичні події: утворено Українську Народну Республіку (далі - УНР) та засновано Далекосхідну Українську Республіку (Зелена Україна, Закитайщина або Зелений Клин - історична українська назва території Приамур'я (Зовнішня Маньчжурія) - південної частини Далекого Сходу, в нижній частині річки Амур і над Тихим океаном; площею близько 1 млн км²).

Іншою особливістю було те, що вказана територія була заселена українцями, які займалися рибальством, суднобудуванням, промисловістю та іншими видами діяльності.

Досліджуючи стан українізації Далекого Сходу, І. Світ, зазначав, що в результаті проведеного у 1918 році з ініціативи українських організацій перепису населення Зеленого Клину, українці займали майже половину – 437 тис. ос. [189].

Принагідно слід зауважити, що етнічні українці були ініціаторами формування інших державних утворень у різних частинах занепадаючої російської імперії, мета яких повною мірою корелювалася з тими завданнями, які покладала перед собою новостворена Українська Народна Республіка, а саме – побудувати справжню незалежну державу на принципах національної ідеї та при дотриманні засад самовизначення як гарантії подальшого демократичного розвитку.

Проведене авторське дослідження показало, що зростання суспільно-політичної і культурної активності українства на Далекому Сході припадає на період, безпосередньо пов'язаний з революційними подіями 1917 року [190, с. 8]. На думку науковця, формування українського визвольного руху на вказаних територіях відбулося завдяки поєднанню й керованості стихійною і розрізненою боротьбою за збереження культурних національних традицій. Знаковою подією, яка справила потужний вплив на стан укріплення українського національного духу, стало утворення Далекосхідної Української Республіки. Саме ця подія надала поштовх для формування на Далекому Сході українського визвольного руху в 1917-1922 рр., що відзначався високим рівнем національної самоорганізації місцевого українського населення.

У цьому зв'язку постає недосліджене питання, пов'язане з розумінням історико-економічних і політичних умов, які призвели до формалізації українського національного визвольного руху на Далекому Сході. На нашу думку, основною причиною таких рішень стали акумульовані й не вихолощені царською пропагандою прагнення українців-переселенців створити для себе достойні умови для проживання у незалежній державі, збудованій на принципах справжньої національної ідеї. Саме тому беремо до уваги соціально-демографічний аспект, який обґрунтовує наші висновки у тому, що чому саме українці були тією рушійною силою, яка на значному віддаленні від споконвічно українських земель змогла заснувати незалежну державу на Далекому Сході.

Про значну концентрацію національно-визвольних ідей у далекосхідних регіонах свідчать історичні документи та наукові дослідження, в яких вказується, що ці процеси розпочиналися ще в XVII ст., коли перші наші співвітчизники, примусово відселені зі своїх домівок в Україні, почали заселяти Амурську область і Уссурійський край. Якщо ми обираємо початок відліку саме з XVII ст., то цілком обґрунтованим є судження про тривалий процес визрівання національної української ідеї серед переселенців, яка, набуваючи значного

поширення, вилилася у керований національно-визвольний рух, що зумовило умови для створення незалежної української держави на Далекому Сході.

У контексті сказаного наводимо слова українського науковця початку ХХ ст. І. Шимановича, який вказує на історичні факти, якими доводить, що переселення етнічних українців на територію Далекого Сходу відбувалося набагато раніше, а саме в XVII-XIX ст. Описуючи території їх розселення, історик зазначає, що до території Зеленого Клину належать дві країни Далекого Сходу: вся Амурська область та Уссурійсько-Приморський Край Приморської області [191]. Як бачимо, зайняті українцями території об'єктивно обґрунтовують масштаби національно-визвольних змагань, які досягли передбачуваної мети – створено незалежну Українську республіку в межах феодально-кріпосницької російської держави.

Досліджуючи динаміку розселення українців поза межами своєї країни в 20-ті роки XVIII ст., В. М. Кабузан наводить такі дані: Далекий Схід освоювався лише з другої половини XIX ст., після його остаточного входження до складу росії за умов Айгунського та Пекінського договорів 1858-1860 років [192, с. 287]. Свої судження науковець обґрунтовує статистичними даними про чисельність українців на Далекому Сході, а саме: станом на 1897 рік становила 6% (61,5 тис. осіб), а до 1917 року збільшилася до 23% загальної кількості жителів (майже 430 тис.). Водночас, науковець не обмежується лише аналізом етно-національного складу населення Далекого Сходу. У такій демографічній ситуації науковець убачає причину підвищення національно-ідейної активності українського населення на зазначених територіях, що стало підґрунтям для формування осередків визвольної боротьби на далекосхідних територіях, а також сприяло утворенню українських окружних рад як одного з елементів механізму державного управління в Далекосхідній Республіці. Науковець наводить підтверджені офіційними джерелами відомості, згідно з якими відтворюється реальна картина, пов'язана з впливом українства на формування державотворчої політики в згаданих регіонах росії. Так, відзначаючи незначну за кількістю людей

українську діаспору в Забайкальській області, науковець наводить статистичні дані про наших земляків в Амурській області, де їх частка з 1897 по 1917 роки зросла з 17,5% до 43, 2%. Принагідно потрібно вказати, що корінне російське населення в тому краї становило лише 44,6%, тобто українці були потужною силою, і прагнення до заснування незалежної української держави на Далекому Сході було повністю виправдане й забезпечувалося достатньою підтримкою переселенців з України.

У науковому доробку В. М. Кабузана знаходимо відомості про демографічну ситуацію в Приморській області (у 1897 р. було 19,3% українців, а в 1917 р. - 43,2%), що перевищувало в рази чисельність російського населення (частка росіян в аналізованій період знизилася з 40 до 30,8%) [192, с. 287].

За даними перепису 1926 року в Зеленому Клині мешкало 303 тис. українців (із 315 тис. усіх українців Далекого Сходу) або 24,5 % усього далекосхідного населення. У період існування СРСР українське населення регіону зазнало масових депортацій і русифікації [193].

Хронологічний аналіз динаміки зростання українського населення отримуємо з досліджень А. А. Попок, який вказує, що на Далекому Сході налічувалося українського населення: 1926 – 315 тис., 1939 – 362 тис., 1959 – 441,5 тис., 1970 – 398,1 тис., 1979 – 493,0 тис., 1989 – 620,5 тис. Найбільш заселеним українцями став Зелений Клин [194].

М. Марунчак, український науковець канадського походження, зазначає, що ...остаточна цифра українців на Далекому Сході перед Першою світовою війною заокруглиться довкола 300 тисяч...[195, с. 134]. З метою висвітлення суспільно-політичної ролі українців на цих територіях науковець посилається на звернення В. Несторовича, який просив не забувати, що нас (українців – авт.) на Зеленому Клині 75 %.

Наведені дані про кількість українського населення на Далекому Сході, отримані з різних джерел, в основному збігаються, а незначна різниця в підрахунках може сприйматися як статистична похибка і нею можна знехтувати,

оскільки кардинально не змінюється загальна соціально-політична ситуація, якою підтверджуються події, пов'язані з формуванням національно-державотворчих ознак у діяльності діючих та новостворених організацій українського спрямування.

Як убачається з порівняння наведених статистичних даних щодо кількості етнічних українців на територіях Далекого Сходу, значна частина наших співвітчизників, компактно проживаючих на вказаних землях, прагнули до самовизначення і намагалися підтримувати соціально-політичні та економічні зв'язки зі своєю «материковою» батьківщиною. З проведеного аналітико-історичного аналізу доходимо висновку про те, що перші, примусово вивезені українці (в XVII ст.), не тільки зберегли національні традиції українського державотворення, а й примножили їх, утворивши надійну основу для формування вільної держави у насправді ворожому оточенні.

З урахуванням того, що переважну масу українців було примусово вивезено з Київської, Полтавської, Чернігівської та інших губерній (у період 1901-1910 рр. було переселено 157,2 тис., а в 1911-1916 рр. – 31,4 тис. осіб), то можна зробити висновок, що вони перенесли за Урал національні традиції, обряди і щонайголовніше – українську національну ідею про створення незалежної демократичної держави. Водночас потрібно також вказати, що іншими історико-правовими та енциклопедичними джерелами подається статистична інформація про те, що вихідці з українських губерній, які примусово переселилися за Урал у період до Першої світової війни, склали понад 2 млн ос.

Українці, які заселяли територію Зеленого Клину, намагаючись обрати території, що максимально відтворювали б клімат і природні умови української землі, заселилися до Південно-Уссурійського краю на межі з Китаєм, де територія була повністю без лісової місцевості та підходила для ведення землеробства. Схожа місцевість для поселень українців була також і в Амурській області – це Зейсько-Буреїнська рівнина [196, с. 5].

Беручи до уваги віковічне прагнення до свободи українського населення, яке компактно проживало на території Далекого Сходу, його культурних і етнічних традицій, бажання самим визначати своє майбутнє, цілком природнім сприймаються наміри створити самостійну незалежну державу.

Судячи з відомостей, отриманих з архівних джерел, починаючи з 1905 року, український визвольний рух у російській імперії дуже стрімко розвивався і масштабувався. Серед кола соціально-побутових питань більш чітко вирізнялися політичні вимоги та принципові аспекти національно-культурного спрямування. Говоримо про заклики до скасування заборон у сфері розвитку і використання української мови, забезпечення свободи суспільної діяльності, створення сприятливих умов для відновлення й збереження національної культури та ідентичності, а також поширення українських народних традицій.

Аналіз історичних джерел показав, що представники українського населення Далекого Сходу, причетні до заснування Зеленого Клину, дуже тісно співпрацювали зі своїми колегами-земляками з материкової України, про що говорять майже синхронні дії на особливо важливих напрямках державотворення. Так, майже одночасно з Полтавщиною і Наддніпрянщиною, де з'являються перші українські газети («Хлібороб», «Рідний край» та низка інших), такі події мали місце на Далекому Сході: засновано першу україномовну газету «Українець на Зеленому Клині», яка вийшла друком 30 квітня 1917 року. Даний часопис поширював інформацію про життя й побут місцевих українців, а також у ньому висвітлювалися події, що відбувалися у світі.

Процеси з відродження української національної свідомості активно підтримувала молодь, в результаті чого у жовтні 1907 р. було створено і легалізовано Владивостоцьку студентську Українську Громаду. Новостворена організація розробила статут, який 31 жовтня 1907 р. було затверджено на конференції Східного інституту.

Наше дослідження показало, що ця молодіжна організація, керуючись державотворчими ідеями Зеленого Клину, спрямовувала свої зусилля на

збереження і примноження національно-культурної спадщини українського народу, а також активно поширювала в народних масах українські національні й культурні традиції. У такий спосіб відбувалося утвердження української національної ідеї та ідентичності, що сприяло більш глибокому розумінню нашими земляками-переселенцями різних часів сутності українського національного державотворення на підґрунті основоположних ідей самостійності й незалежності.

Окремо слід відзначити суспільні рухи, що на Далекому Сході проявилися в організації українських спілок. Одним з таких етно-національних утворень став Харбінський клуб, який, на думку В. А. Чорномаза, набув значення нової організаційної форми української суспільної діяльності, по суті, замінивши раніше існуючі громади [190, с. 90].

На нашу думку, все перелічене сприяло подальшому формуванню основ Далекосхідної Української Республіки і, набуваючи певних рівнів формалізації, виводило це етно-народне утворення в ранг конкурентоздатних претендентів на відповідність вимогам, що докладаються до суб'єктів з ознаками повномірної державності.

Для української частини населення Далекого Сходу жовтневий переворот 1917 року, який знищив російський імперський режим, справив вплив на стан та організацію народно-визвольної боротьби, послуживши своєрідним каталізатором для підвищення рівня національної свідомості, а отже, й активізації діяльності на напрямках утвердження української державності на зазначених територіях. Ці процеси проявилися в утворенні місцевих громад, які стали підґрунтям українського політичного і визвольного руху на цих землях. Оцінюючи роль та значення такого руху, В. А. Чорномаз вказував, що громади почали стихійно виникати на Далекому Сході після лютневої революції як національні організації, котрі прагнули об'єднати найбільш широкі кола української спільноти незалежно від соціального становища, професії,

політичних поглядів з метою представництва і захисту національних інтересів українців [190, с. 153].

Дослідження архівних документів та наукового доробку показало, що прагнення переселених українців на Далекому Сході поступово набувало більш високоорганізованих форм, при яких на перший план висувалися політичні питання, основним з яких було визнання української автономії цього регіону в складі росії. М. Марунчак у цьому зв'язку зазначає, що в цей час на Зеленому Клині «занотовано також існування українських таємних політичних гуртків в Імані і Владивостоці, в яких активно діяли Дмитро Боровик, Михайло Кобилянський та інші» [195, с. 138].

Першим організованим утворенням з політичними вимогами стала Владивостоцька «Громада» (початок 1917 року), яка налічувала понад півтори тисячі українців, у тому числі й військових. За таких умов почали виникати перші українські політичні партії, а саме есери та об'єднання соціал-демократичного спрямування [197, с. 56].

Українці Зеленого Клину, Маньчжурії та Харбіну підтримали Українську Народну Республіку (УНР), яку 22 листопада 1917 р. було проголошено в м. Києві. Українська Окружна Рада Маньчжурії надіслала Центральній Раді в Київ лист про те, що «надалі буде слідувати лише вказівкам Української Народної Республіки» [198].

Іван Світ, український історик, який емігрував до США, був активним учасником побудови українських державних утворень на Далекому Сході в період заснування і становлення Зеленого Клину. У своїх історичних працях відзначав активність українського населення, що масово створювало українські національні організації, «так звані громади, для яких події 1917 року стали національним поштовхом до змін» [199, с. 23]. Перші з них були засновані у Хабаровську, Харбіні, Микольськ-Уссурійську, Владивостоку, Благовещенську, Імані та інших великих містах Далекого Сходу [200].

Організований національно-визвольний рух поширювався також на малі населені пункти й села, проте вони, як і громади у великих містах, не змогли виконати своє завдання – консолідувати українське населення на провадження організованої боротьби за національну ідею та створення незалежної автономії у складі росії.

Автор, цитуючи В. А. Чорномаза, зазначає, що утворена Владивостоцька українська громада вже до кінця літа 1917 року налічувала понад 3 тис. членів. Її основними напрямками діяльності було визначено просвітну і політичну сфери. З боку керівництва цієї громади велика увага приділялася встановленню зв'язків з іншими українськими організаціями Далекого Сходу. Водночас, особливого значення надавалося зміцненню співпраці з просвітницькими, національно-культурними і політичними організаціями України, а також керівними органами Української Національної Ради в Петрограді й Української Центральної Ради в Києві. Ще одним прикладом такої громадянської активності було заснування у березні 1917 року Свободенської української громади та обрання її ради [201, с. 29].

У процесах створення і становлення Зеленого Клину значну роль такі громади відіграли завдяки своїй чисельності, а також тому, що їх було сформовано майже у кожному населеному пункті. На думку науковця (В. А. Чорномаза), у подальшому вони стали основними осередками національного єднання й були першим рівнем організаційної структури - системи управління, що з часом переформатувалася у структурований державний механізм. Проте, відсутність конкретної мети і чітко сформульованих завдань значно послаблювали результати державотворчої діяльності патріотично налаштованих громад у великих центрах Далекого Сходу.

Знаковою подією у процесах утвердження механізмів нового утворення з ознаками державності (Зеленого Клину) стали рекомендації, ухвалені першим Українським Далекосхідним з'їздом, який відбувся 10-14 червня 1917 р. в м. Микольськ-Уссурійськ. На цьому форумі було прийнято постанову щодо:

- 1) надання національно-територіальної автономії Україні;
- 2) повної згоди з вимогами Української Центральної Ради, яку з'їзд вважав тимчасовим урядом України;
- 3) негайного створення міністерства у справах України;
- 4) того, що Україна, керуючись положеннями Переяславського договору Б. Хмельницького, приєдналась до росії як «рівна до рівної», то з'їзд уповноважує Українську Центральну Раду вимагати від Тимчасового Уряду декретування найбільш широкої автономії України з парламентом і армією відповідно до сучасних умов політичного, культурного, економічного життя.

Надаючи Далекосхідній Українській Республіці статусу автономії у складі російської держави, делегатами з'їзду на обговорення було винесено питання щодо зібрання коштів на підтримання цього українського національного проєкту. У зв'язку з цим було запропоновано сформувати фонди для збору коштів на означені цілі. Наступним кроком від делегатів з'їзду Зеленого Клину була підготовка і надсилення до Української Центральної Ради телеграми, в якій було запевнення щодо їхньої підтримки народу України у його боротьбі за здобуття й утвердження незалежності та самостійності. У телеграмі делегати також просили Раду «не забувати національні інтереси українців Далекого Сходу, котрих тут не менше 70 відсотків, взяти їх під свій захист і забезпечити їм повну автономію у всіх сферах культурно-просвітницького, політичного, національно-територіального і економічного життя по принципу самоуправління» [202].

Для забезпечення належного рівня впливу централізованим управлінським впливом території Зеленого Клину було створено другий рівень організаційної структури, якими стали Українські Окружні ради. Це були територіальні представництва національного самоуправління, які об'єднували та координували діяльність українських організацій на територіях окремих округів (Сахалінська, Микольсько-Уссурійська, Владивостоцька, Хабаровська, Іманська, Забайкальська окружні Ради).

Маньчжурська Українська Окружна Рада була першим таким організаційно-управлінським утворенням і розпочала свою діяльність 16 липня 1917 р. До її складу увійшло чотири секції за основними напрямками діяльності: культурно-просвітницька, агітаційно-політична, фондова й військова [190, с.160].

Над створенням Владивостоцької Керівної Української Ради розпочалася робота у серпні 1917 року. Завданням цього утворення було забезпечення об'єднання діяльності всіх українських організацій (громад, українізованих військових частин, організацій залізничників, телеграфістів тощо) та здійснювати керівництво політичним життям місцевого населення.

Після II Українського з'їзду, що відбувся в січні 1918 р., була створена Владивостоцька Українська Окружна Рада. Крім того, з'їзд прийняв рішення про утворення комісії, перед якою поклали завдання розробити Статут Ради. Для вирішення цього питання створили робочу групу (комісію), до складу якої увійшли представники українських організацій, що діяли на той час. У результаті роботи комісії було розроблено Статут Окружної Ради, який у подальшому був обговорений і підтриманий на загальних зборах кожної з організацій, представники яких брали участь у його розробленні.

Відповідно до положень Статуту на Раду покладалися завдання щодо провадження заходів з організації навчання та національного виховання українського населення далекосхідних регіонів. Виконком, тобто керівний орган Ради, було створено 12 (25) квітня 1918 р. на першій сесії. Головою Ради запропоновано кандидатуру Ю. Глушко-Мова, який у подальшому був обраний на цю посаду.

Після завершення формування структури Ради, на III-му Далекосхідному з'їзді, який відбувся в 1918 р., було прийнято рішення про створення на всіх заселених українцями територіях Далекого Сходу однотипних Українських Окружних селянсько-робітничих Рад, а в селах - рад сільських громад [190, с. 163].

Згідно з даною постановою передбачалося створення Хабаровської, Микольсько-Уссурійської, Іманської окружних рад. Амурська обласна Українська Рада відповідно до розпорядчих документів з'їзду охоплювала своїм впливом Благовещенську та Свободненську українські окружні ради.

Ініційовані засновниками Зеленого Клину національно-визвольні заходи поширювалися швидкими темпами, і вже в 1918 р. в м. Чита було створено Забайкальську Українську Окружну Раду. З історичних та архівних документів отримано відомості про функціонування Камчатської й Сахалінської Окружних Рад.

III Далекосхідним з'їздом було ухвало рішення про паспортизацію українського населення. З цією метою на місцеві ради покладалося завдання здійснити реєстрацію всіх етнічних українців, яким видавався документ «український паспорт», в якому трьома мовами посвідчувалася особа власника.

Знаковою подією у формуванні Далекосхідної Української Республіки, що мало вплив на весь процес вітчизняного державотворення, було підписання у 1918 році мирного договору між Україною і РСФСР. За його умовами українські Окружні Ради на території росії набули право виконувати функції консульських установ Української держави. При цьому необхідно зазначити, що впродовж трьох років існування, а саме з 1921 по 1922 роки, керівництво Далекосхідної Української Республіки (Зеленого Клину) через Міністерство у національних справах закінчило переведення під управління держави Українських окружних Рад з одночасним їх наділенням владно-розпорядчими функціями. Наступним кроком розглядалася можливість створення центральних національних органів. Такими повноваженнями мала бути наділена Далекосхідна Українська Рада як центральний орган з управління та регулювання суспільно-політичного життя українців Далекого Сходу.

Питання про утворення такого органу було винесено на порядок денний I-го з'їзду Всеукраїнського Далекосхідного зібрання. Ухваленим рішенням було створено робочу групу, яку зобов'язали розробити проєкт статуту Ради. Дана

управлінська структура мала виконувати завдання щодо об'єднання всіх громад, союзів, осередків просвіти, клубів, товариств та інших українських організацій, що функціонували на засадах відродження національної української ідеї серед українського населення Далекого Сходу. 25 жовтня 1918 року, як практичне втілення ідеї, висловленої на III та IV з'їздах, було засновано першу тимчасову Крайову раду, яка стала вищим представницьким органом українського населення на Далекому Сході [190, с. 168].

УДКР, яка набула статусу вищого виборчого органу самоуправління українців з усіх питань суспільного життя, у подальшому відповідно до положень конституції Зеленого Клину, що мала законодавчий, керівний та роз'яснювальний характер, делегувала Крайовій раді представляти вищий автономний орган українців Далекого Сходу.

Меморандум Маньчжурської Української Окружної Ради до керівництва Української Держави від травня 1918 р. був одним з документів, який засвідчив прагнення українців Далекого Сходу до незалежності й вказував на значні політичні зв'язки з політичними органами центральної України. Особливо значимим було те, що першим пунктом цього Меморандуму була вимога визнати Зелений Клин частиною України. Другим пунктом ішлося про негайне відкликання з Зеленого Клину всіх російських військ та умова передати всю зброю українським військовим утворенням.

Про тісні політико-соціальні зв'язки українців Зеленого Клину з урядом УНР засвідчувало взаємне інформування в засобах масової інформації. Так, у газеті «Відродження» за 1918 рік населення материкової України повідомлялося про зміст політичних рішень у межах ухваленого Меморандуму Маньчжурської Української Окружної Ради, а саме - призначити українського старосту на весь край, включаючи і смугу відчуження Маньчжурської залізної дороги (пункт третій), призначити військового керівника в краю, за виключенням Маньчжурії (пункт четвертий), призначити начальника Заамурського округу, який раніше там був (пункт п'ятий), тимчасово залишити всю владу, що там була до більшовиків,

до того часу, поки буде розпорядження від українського уряду (пункт шостий), створити при міністерстві в Києві спеціальний відділ у справах Зеленого Клину (пункт сьомий), дозволити організувати власну армію (восьмий) і призначити українського консула в Харбіні як у місті міжнародного значення (пункт дев'ятий).

Окрім того, даним документом передбачалося, що у «випадку мобілізації до скликання Далекосхідного Всеукраїнського З'їзду, технічне виконання покладається на ту організацію, яка буде створена цим з'їздом. Українські частини не втручаються в політику і боротьбу різних російських партій між собою. Під час анархії, відсутності загальноросійської влади українські війська підпорядковуються тільки вищому національному органу на Далекому Сході. Тимчасовий орган на випадок мобілізації до IV-го Далекосхідного Всеукраїнського З'їзду обирається таємним голосуванням. Цьому органу дається назва «Маньчжурська тимчасова політична Рада» [203, с. 157].

У підсумку можна зазначити, що ухвалені далекосхідними з'їздами рішення відіграли роль рушійної сили в процесах українського державотворення на Далекому Сході й створили правове підґрунтя для формування Крайової Ради (період з 25 жовтня до 1 листопада 1918 р.).

30 травня 1919 року прийнято Конституцію українців Далекого Сходу, в якій проголошено принципи діяльності Української Далекосхідної Ради. У преамбулі Конституції говориться про те, що «українці, які проживають на Далекому Сході (області Забайкальська, Маньчжурська, Амурська, Приморська, Сахалінська і Камчатська), ґрунтуючись на праві кожного народу на самовизначення, визнають, що українське населення вищезгаданих країв, чисельність більше одного мільйона людей, являються частиною особливої української самостійної нації. Племінний і культурний зв'язок мають з народом і краєм, з кого вони вийшли, з Придніпровською Україною» [203, с. 157]. З наведеного робимо висновок про те, що на території Далекого Сходу було примусово вивезено українців з Чернігівської, Сумської, Полтавської, Черкаської,

Дніпровської, Харківської і частково Київської областей, які у досліджуваний період відносилися до Придніпровської України.

Здійснений авторами історико-правовий аналіз окремих положень коментованої Конституції показав, що, на думку її авторів, мова, звичаї, пісні, одяг та література є національним надбанням. Водночас у документі відзначено український національний характер, який віднесено до джерел особливої культури, що відрізняє українців від інших народів світу. Про компетенцію керівних органів Зеленого Клину, ареал компетентного впливу, зміст, шлях затвердження Конституції, а також права та обов'язки громадян, українську автономію Далекого Сходу, функції й повноваження Української Далекосхідної Ради йдеться в параграфах від першого до двадцять п'ятого.

Визначення території було першим параграфом Конституції, в якому зазначалося, що далекосхідні українці користуються національно-культурною автономією в межах Далекого Сходу, другий - присвячено врегулюванню відносин між українською спільнотою з її виборчим народним органом - Крайовою Радою, очолюваною секретарем, та крайовою владою, у п'ятому - закріплено права та обов'язки громадян (усі українські громадяни мають рівні права й однакові обов'язки по відношенню до виконання і впровадження в життя автономії та обрання своїх органів самоуправління, і тільки через ці органи організовують відносини за всіма згаданими питаннями з крайовою радою та місцевими установами). При цьому Конституція опиралася на право самовизначення й декларувала принципи повного народовладдя.

Важливим елементом функціонування Далекосхідної Республіки було також закріплення в конституції положень щодо розвитку освіти і науки: «заснування та утримання на крайові та державні кошти українських шкіл; початкових, середніх, вчительських семінарій, інститутів з українськомовним викладанням, професійних шкіл різних категорій для української молоді в кількості, пропорційній чисельності українського населення».

Відповідно до Конституції українці Далекого Сходу відбувають свою військову службу тільки у військових частинах, де все навчання, офіційна мова, діловодство є українськими. Офіцери повинні бути тільки українцями.

Поточним висновком з вищенаведеного є те, що визнання української мови як крайової із застосуванням її у всіх сферах життя було однією з найважливіших ознак державності Далекосхідної Республіки, так як і право на самоорганізацію за допомогою з'їздів, конференцій, нарад тощо.

Разом з тим потрібно зазначити, що найімовірніше окремі положення Конституції Зеленого Клину були взяті з Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. Про це свідчить і той факт, що періодичні тогочасні видання, приміром газета «Українець на Зеленому Клині», регулярно інформували читачів про події в Україні та в інших громадах, друкували Універсали УНР, дописи про українські військові зїзди і їх резолюції.

Проведений авторський порівняльний аналіз конституцій показав, що при створенні конституції Зеленого Клину її укладачі звернулися до більш ранньої редакції основного закону Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Однотипними є базові елементи для здійснення управління та захисту інтересів держави (в параграфі першому п. 5 Конституції УНР закріплені принципи народовладдя: «Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації»). Такий же принцип внесено в параграфі 9 Конституції Зеленого Клину.

Окремо слід оцінювати історико-державотворче значення для розвитку українського державотворення поза межами континентальної України компактних українських поселень з числа переселенців з України в різні історичні періоди. Йдеться про значний часовий проміжок, а саме XVIII – XIX, а подекуди й XX століття, впродовж яких відбулася масова міграція українців на території Північного Сибіру та Північного Казахстану.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у соціально-економічному розвитку Сибіру і Далекого Сходу відбулися значні зміни, пов'язані з процесом утвердження капіталістичних відносин. Цей період характеризувався ринковою трансформацією господарства українських переселенців, появою у них нових видів виробництва та їх адаптацією до нових умов, становленням і розвитком ринкового механізму функціонування [204, с. 100-101]. З урахуванням зазначеного у цій частині дослідження проаналізуємо державотворчу роль Сірого Клину та Жовтого Клину, які утворили вихідці з України в часи Столипінської реформи.

Український національний рух на Сірому Клині (Сіра Україна) активізувався як результат української державницької діяльності на територіях Західного Сибіру. Основною вимогою сіроклинівців у період 1917-1920 років було встановлення автономії для переселенців-українців. Як зазначив у своїх дослідженнях О. В. Ясь, починаючи з грудня 1917 року українська національна автономія була представлена у складі Сибірської Тимчасової Обласної Думи [205].

Державницький рух українців в окремих сибірських регіонах поширився на території Західного Сибіру, де вони становили більшу частину населення. Всеукраїнські з'їзди Сибіру проводилися в Омську (за місцем розташування Головної Української Ради Сибіру). За період існування Сірого Клину було проведено два з'їзди (30 липня 1917 року і 11 серпня 1918 року). Виконавчу владу на територіях забезпечували п'ять українських рад.

Дослідження соціально-культурних та політико-економічних умов на Сірому Клині показало значний прогрес на напрямках утвердження національної ідеї. На цьому тлі розвивалися елементи української державності, свідченням цьому є відомості про проведення українських зборів і маніфестацій під національними синьо-жовтими стягами. У ті часи активно поширювалися українські національні ідеї шляхом заснування українських друкованих видань, відкривалися українські школи, функціонували українські громадські об'єднання.

Для захисту й організації безпеки новоутвореної держави в 1917-1918 роках було сформоване сибірське українське військо з дев'яти полків, до складу якого входили колишні солдати та офіцери російської і австро-угорської армій. Також на військову службу для захисту суверенітету й територіальної цілісності Сірого Клину вступили українці Західного Сибіру. З перших днів свого формування сіроклінівське українське військо боролось проти більшовиків у складі сибірської армії, проте мали місце випадки переходу українських військових на бік більшовиків, оскільки ними велася масштабна пропаганда, в якій показувалися переваги соціалістичного державного укладу.

У зв'язку з переходом в листопаді 1918 року влади в Сибіру до тимчасового всеросійського уряду, очолюваного О. Колчаком, український рух у Сірому Клині сповільнився, а на початку 1920 року, коли Західний Сибір був повністю окупований більшовиками, Українська держава – Сірий Клин – припинила своє існування. Останнім з військових утворень Сірого Клину було розформовано полк імені Петра Сагайдачного. У подальшому українські активісти й етнічне населення було знищено російськими комуністами, а ті, що зуміли вижити, асимілювалися, змінюючи свої прізвища на російський лад: Грім став Громовим, Ворон – Вороновим тощо.

За матеріалами історичних досліджень, Жовтий Клин – це густа мережа українських поселень у Надволжі в межах сучасних Астраханської, Волгоградської, Саратовської, Самарської та Пензенської областей російської федерації. Українські села отримали початок з тих часів, коли у ті краї за сіллю їхали чумаки, а козаки рятувалися від імперського переслідування. Період активного переселення українців на зазначені території припадає на XVIII-XIX ст. Нашими співвітчизниками там було засновано майже п'ятсот компактних поселень (міст і сіл), які формували своєрідні агломерації, будучи тісно пов'язані між собою економічними зв'язками. Згідно з даними перепису 1926 року на тих територіях мешкало понад пів мільйона українців, які в шести волостях складали понад 90 відсотків, в інших двох – 77 та 58 відсотків відповідно. Проте процеси

русифікації українців набували швидкого поширення, в результаті яких практично повністю було нівельовано українську національну ідею.

Принагідно треба відзначити, що історично Жовтий Клин позиціонується лише як території, де проживали українці, однак вони не проявляли національно-свідомої активності і не робили спроб утворити самостійну автономію в складі російської імперії. І це незважаючи на те, що в тих місцях досить довго проживали українські політичні постаті, серед яких відомий український політичний діяч Микола Костомаров, Данило Мордовець, Кость Буревій та ін. Т. Г. Шевченко, подорожуючи Оренбурзьким степом, вів розмови з місцевими мешканцями на теми відродження української національної державності.

Ю. В. Подрез зазначає, що протягом другої половини XIX - початку XX ст. основні регіони компактного проживання етнічних українців у Сибіру та на Далекому Сході являли собою одні з найбільш соціально-економічно розвинених регіонів російської імперії, тісно пов'язані з виробничими, культурними та побутовими традиціями Наддніпрянської України. Остання обставина визначала той факт, що загалом соціально-економічний розвиток таких українських етнічних земель, як Східна Слобожанщина, Кубань (Малиновий Клин), Нижнє і Середнє Поволжя (Жовтий Клин), Південно-Західний Сибір (Сірий Клин), Далекий Схід (Зелений Клин), був підпорядкований як загальноросійським закономірностям, так й українським етнокультурним особливостям [206, с. 30].

Короткий підсумок до вищесказаного можна висловити думкою П. Жебрівського: українці зятято опиралися «зросійщенню», а щойно з'явилася можливість – спробували вибороти державність у Малиновому та Зеленому Клину (Кубанський Край, Українська Далекосхідна Республіка) і національну автономію – у Сірому Клину [207].

3.2. Вплив Української Народної Республіки та ЗУНР на процеси формування українського державотворення

Дослідження процесів українського державотворення має відбуватися системно, з урахуванням усіх етапів виникнення, розвитку і становлення Української національної держави. Для виконання покладеного завдання не має значення розмір (територія) й час існування державних утворень, які підготували національно-свідоме та історично-правове підґрунтя для проголошення Україною незалежності у 1991 році.

В. Р. Мараєв, здійснюючи аналіз конкретного періоду в історії українського державотворення, зазначає, що «...буремний 1918-й виявився надзвичайно насиченим подіями історичної ваги, які з калейдоскопічною швидкістю змінювали одна одну» [208, с. 3]. Оцінюючи особливості аналізованого історичного періоду, науковець визначає низку об'єктивних чинників, які здійснили вплив на розвиток соціально-політичної ситуації в державі. Серед іншого, відзначається війна між українцями та більшовиками, офіційне проголошення Української Народної Республіки як самостійної і незалежної держави, підписання Брест-Литовського миру з Німецькою імперією, Австро-Угорською імперією, Османською імперією і Болгарським царством. У подальшому зазначається другий гетьманат і проголошення Української Держави під проводом П. Скоропадського, похід на Крим українських військ під командуванням Петра Болбочана, заснування Західно-Української Народної Республіки та початок польсько-української війни, антигетьманський переворот і проголошення Директорії. Заключним етапом низки вказаних історико-політичних подій стало відновлення Української Народної Республіки.

Поштовхом для піднесення національно-визвольного руху українського народу за державну самостійність і незалежність стало повалення в російській імперії самодержавства у березні 1917 року. На думку І. Мазепи, українська революція 1917 року – процес надзвичайно складний. Розібратися в ньому можна, лише взявши до уваги ті обставини, в яких цей процес відбувся. Без усвідомлення

загального характеру революційного руху тієї доби, як і того суспільно-політичного тла, на якому цей рух виник і розвивався, не можна зрозуміти значення й вислідів нашої минулої визвольної боротьби [209, с. 7].

Українська інтелігенція негайно відреагувала на ці історичні знакові події ідеєю про створення українського центру з організації роботи зі створення незалежної держави. Ініціаторами цього процесу стали Товариство українських поступовців (далі – ТУП) та Українська соціал-демократична робітничка партія (далі – УСДРП), які 3 березня 1917 року скликали представників політичних, професійних, громадських організацій і діячів культури. Цього ж дня було засновано громадський комітет. Проте, розбіжність у політичних поглядах на майбутню самостійну Українську державу не сприяли виробленню та реалізації завдань справжнього українського державотворення. Так, самостійники на чолі з Миколою Міхновським виступали за негайне проголошення незалежності. Автономісти (Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко і їх прихильники з ТУПу) бачили Україну автономною республікою у федеративному союзі з росією [210]. Така ситуація призвела до створення двох центрів національно-політичних сил, які суттєво розходилися в поглядах на державно-політичну організацію незалежної України. Проте, бажання здобути незалежну державу перемогло вузько партійні чвари, в результаті чого було створено об'єднану організацію. Водночас заради національної ідеї прихильники самостійності України пішли на поступки прихильникам федеративного устрою України, сподіваючись, що у ході розбудови Української держави вони прийдуть до переконання про необхідність справжньої незалежності України.

Найпершою у хронології історичних подій українського державотворення є Українська Народна Республіка (УНР), українська держава, столицею якої було місто Київ. Територіально до її складу входили землі центральної, східної та південної України, де в основному мешкали українці. До проголошення УНР вказані території були частиною південно-західних губерній російської імперії. За порівняно нетривалий період існування (з 1917 по 1921 рр.) новостворена

Українська держава заклала основи для укріплення і калібрування національної свідомості населення, яке проживало на територіях, що входили до її складу, а також сприяла посиленню національних традицій щодо прагнення свободи та незалежності. Проголошена як автономна республіка у складі російської республіки 7 (20) листопада 1917 року, після початку українсько-радянської війни, а саме 22 січня 1918 року, - самостійна і незалежна держава.

УНР, очолювана до квітня 1918 року Українською Центральною Радою (далі – УЦР) під головуванням Михайла Грушевського, який, на думку багатьох науковців, може позиціонуватися як перший Президент України, з перших днів державної незалежності вела активну діяльність щодо міжнародного визнання України як незалежної держави. Результатом такої роботи стало встановлення дипломатичних зв'язків з більш, ніж 20 країнами світу, а також отримання допомоги від Німецької та Австро-Угорської імперій. Проте, ця підтримка припинилася з причини поразки цих держав у Першій світовій війні.

Оцінюючи історичне значення Центральної Ради УНР у процесах українського державотворення, О. Субтельний зазначає: «За той рік, протягом якого Центральна Рада виступала основним політичним чинником на Україні, вона досягла значних успіхів, але й зазнала страшних невдач. З огляду на слабкість і дискримінованість української інтелігенції до революції, політичну її недосвідченість створення і зміцнення Центральної Ради було безперечним здобутком» [99, с. 308]. У подальшому науковець висловлюється про роль Центральної Ради, яка відкинула будь-які сумніви з приводу самого факту існування українського народу. Надавши українському питанню політичного значення, вона добилася значних успіхів при взаємодії з Тимчасовим урядом.

З перших днів свого офіційного утворення Українська Центральна Рада ухвалювала рішення, спрямовані на відродження та подальше становлення української державності. Такі державотворчі дії засвідчуються низкою документів, серед яких особливе місце відведено I Універсалу УЦР від 10 червня 1917 р. Зазначеним законодавчим актом проголошувалася автономія України як

передумова розбудови власного державного апарату. В Універсалі наголошувалося: «Хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори» [211, с. 29]. З наведеного цитування слідує, що Українська Центральна Рада визначала Всенародні Українські Збори як законодавчий орган. Передбачалося, що Збори мали формуватися в ході демократичних виборів, яким надавався найвищий рівень народовладдя. Для впровадження в життя політики і рішень Української Центральної Ради необхідно було створити виконавчий орган. Таким посередником між державою і народом став Генеральний секретаріат.

Прийняття Центральною Радою III Універсалу було обумовлено трагічними історичними подіями, а саме більшовицьким жовтневим переворотом 1917 року. Захоплення більшовиками влади завдало значної шкоди не тільки територіям російської імперії. Деструктивний вплив брутального знищення всього інтелектуального і прогресивного не оминув Україну, спричинивши руїни, голод та безлад. Такі обставини стали каталізатором настроїв, що сприяло радикалізації автономістських і самостійницьких настроїв представників Української Центральної Ради [212, с. 757].

III Універсал Української Центральної Ради набув важливого історичного значення для українського державного будівництва, а саме те, що «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою» [211, с. 29].

На думку науковців, серед яких В. Д. Гончаренко, III Універсал УЦР мав конституційний характер, бо він легалізував владу УЦР і Генерального секретаріату на теренах України, визначив територію УНР, основи її зовнішньої та внутрішньої політики, гарантував громадянам УНР політичні й громадянські свободи, визнавав за національними меншинами, що мешкали на території

України, право на національно-персональну автономію «для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя» [211, с. 37].

Оцінюючи історичне значення коментованої події – а саме проголошення УНР, необхідно зазначити, що для Української Центральної Ради як парламенту країни такий факт став юридичною основою для потужної державотворчої діяльності на напрямках реалізації завдань, визначених III Універсалом.

Водночас чільне місце серед понад 100 ухвалених парламентом України (УЦР) нормативно-правових актів у різних сферах суспільного життя належить ухваленому 11 січня 1918 року IV Універсалу, яким зазначено, що «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу» [213].

М. Грушевський у виступі перед проголошенням тексту IV Універсалу вказував на те, що більшовицький раднарком веде збройну агресію проти УНР, назвавши її «братовбивчою»... Таким чином, IV Універсал став історичним документом, який вперше в XX столітті проголосив Україну самостійною, суверенною державою [208, с. 27, 30].

Найвищим досягненням на напрямку державотворчої діяльності УЦР стало ухвалення 29 квітня 1918 року Конституції УНР, яка в історії українського конституціоналізму посідає гідне місце. Проте, внаслідок державного перевороту, що відбувся в день прийняття Конституції УНР, тобто 29.04.1918 року, до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, який користувався авторитетом і популярністю серед очільників Німецької імперії. Як наслідок таких подій, замість УНР було встановлено Українську Державу. З позицій оцінки історичного вкладу Гетьманату в українське державотворення необхідно зазначити, що, на думку правників, істориків, науковців, правління Гетьмана України Павла Скоропадського в період з 29 квітня по 14 грудня 1918 року було одним із етапів Української революції 1917-1921 років. Здобувши владу, Павло Скоропадський скористався мирним періодом (у результаті укладення Брестського мирного договору) для зміцнення української державності.

Історичні документи містять відомості про те, що 9 лютого 1918 року між Українською Народною Республікою та державами Четверного союзу (військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Болгарського царства й Османської імперії, що протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні 1914—1918 років) було укладено Брестський мирний договір, яким Українська Народна Республіка визнавалася повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Проте, через три дні, а саме 12 лютого 1918 року, УНР звернулася до Німеччини ввести війська, що, на думку керманичів держави, сприяло би розв'язанню внутрішніх проблем. Проте, як виявилось, такі дії з боку УНР створили умови для встановлення австро-німецького військового контролю над всією Україною. Соціально-політична ситуація в державі, спричинена відсутністю боєздатних збройних сил, невирішеність соціально-економічних питань, неврегульованість протиріч і суперечок між лідерами Центральної Ради та всередині фракцій законодавчого органу стали каталізатором посилення опозиційних настроїв щодо Центральної Ради, які значно посилилися навесні 1918 року. Внутрішні загальнодержавні проблеми негативно позначилися на виконанні передбачених умовами Брестського мирного договору зобов'язань щодо постачання державам-членам військового Четверного блоку сировини і продовольства (хліба). Така ситуація викликала невдоволення з боку німецького військового командування, що стало, серед іншого, однією з основних причин державного перевороту, що відбувся 29 квітня 1918 року. Ключовою подією того історичного дня стало ухвалення Центральною Радою «Статуту про державний устрій, права і вільності» (Конституції УНР), в якому Україна проголошувалася суверенною державою з парламентською формою правління, неподільним кордоном. Вищим законодавчим органом проголошено Всенародні Збори, що наділялися повноваженнями щодо формування органів виконавчої та судової влади.

Хронологія дня 29 квітня 1918 року включає засідання в Києві Всеукраїнського хліборобського конгресу, в роботі якого взяли участь понад

шість тисяч делегатів. На цьому представницькому форумі було проголошено Павла Скоропадського гетьманом усієї України і на підставі його розпорядження було розпущено Українську Центральну Раду з одночасним проголошенням Української Держави. Конгрес ухвалив Закони про тимчасовий державний устрій України, яким встановлювалася форма правління – Гетьманат, визначався порядок здійснення гетьманської влади. Вночі, одразу після вручення П. Скоропадському гетьманської булави, гетьманські війська взяли під контроль усі урядові установи.

Для реалізації своїх повноважень Гетьман наділявся значним обсягом повноважень, серед яких затвердження законів, призначення і звільнення з посад представників вищих урядових інституцій, генеральних суддів, здійснював вироблення й управління зовнішньою політикою, був верховним головнокомандувачем армії і флоту, приймав у громадянство та оголошував надзвичайний стан і міг вчиняти акти помилування злочинців.

З позицій політико-правового підходу можна стверджувати, що Гетьманат за формою правління був співмірним до диктаторського режиму з авторитарно-бюрократичним механізмом регулювання суспільних відносин. Разом з тим, як зазначає А. Ю. Іванова, з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського законодавчий процес в Українській Державі зазнав трансформацій, здебільшого пов'язаних зі зміною форми правління загалом... Таким чином, закони, прийняті до проголошення Української Держави з питань, що стосувалися державного управління, фактично переставали діяти [214, с. 83-84]. Аргументацію такому підходу знаходимо у гетьманській Грамоті до всього українського народу, де Гетьман зазначав, що управління Україною буде «провадитися на остаточному обґрунтуванні долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України» [215].

Законодавча і виконавча влада в Українській Державі здійснювалася Радою Міністрів, яка за структурою була подібною до тієї, що функціонувала при Українській Народній Республіці. Проте, така подібність за формою

піддалася значним трансформаційним діям, а саме: скасували російське, польське, єврейське відомства, реорганізували поштово-телеграфне в департамент Міністерства внутрішніх справ. Поряд з цим було створено міністерства охорони здоров'я та віросповідань. Освітнє отримало назву Міністерство народної освіти та мистецтва. За таких умов зазнала змін судова гілка влади: вищим судовим органом став новостворений Державний сенат замість Генерального суду УНР.

Законотворча діяльність періоду Гетьманату покладалася для регулювання зовнішніх питань співіснування з сусідніми державами, пошуку міжнародної підтримки і забезпечення діяльності всередині держави. Так, Українська Держава мала 11 дипломатичних та майже 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульські представництва з 24 держав. Водночас необхідно зазначити, що до червня 1918 року в Україні взагалі не існувало спеціальної процедури законотворчості чи основ законодавчої техніки. Основи законотворення було розроблено, і вони набули широкого застосування лише в період існування Української Держави. Затверджував закони гетьман. Проте часто за основу ухвалених законів брали нормативи російської імперії з причини відсутності виключно української форми законотворення.

У контексті законотворення доби Української Держави чітко проглядається лінія на посилення українізації, започаткованої УЦР. З цією метою введено обов'язкове вивчення в усіх середніх школах української мови, літератури, історії та географії України. В усіх державних установах і військових частинах створили курси українознавства.

Однак, Українська Держава проіснувала лише 7,5 місяців, а саме до 14 грудня 1918 року. Поточним підсумком цього періоду в історії українського державотворення є те, що, на думку дослідників, Українська Держава – це одна з форм української державності, створеної в ході Української революції 1917–1921 років.

Проте, в результаті антигетьманського повстання до влади прийшла Директорія (виконувала повноваження з грудня 1918 року до листопада 1920 року). На думку істориків, цей період був найскладнішим за перебігом подій періоду Української революції 1917–1921 рр. Забігаючи дещо наперед, необхідно зазначити, що керівники Директорії припустилися суттєвих прорахунків, що призвело до поразки Української революції [216].

Побіжно аналізуючи причини поразки демократично-орієнтованого державного устрою України в період Директорії, необхідно дослідити низку аспектів. Так, у результаті її приходу до влади відроджено Українську Народну Республіку (УНР), авторитарне правління гетьмана було змінено на республіканське. Одночасно відновлено дію майже всіх ухвалених Центральною Радою законів. До складу Директорії, яка була верховним органом влади УНР, входило п'ять політичних діячів: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський. До повноважень Директорії, що була наділена широкими правами, належало, зокрема: призначення уряду, ухвалення законів, управління державними справами тощо.

З метою реалізації завдання щодо побудови демократичної держави в Україні Директорія сформувала парламент, якому належала законодавча влада (Трудовий конгрес), і уряд (Раду народних міністрів), який здійснював виконавчу владу. По вертикалі владні повноваження від імені Ради народних міністрів на місцях здійснювали ради селян, робітників та трудової інтелігенції.

26 грудня 1918 року в Декларації Директорії УНР була сформульована програма діяльності нової влади. Відповідно до цього документа, для України передбачався соціалістичний шлях розвитку, а саме: ліквідовувалася приватна власність на землю, підпадало під експропріацію церковне і поміщицьке землеволодіння, передбачалася передача землі до держави з подальшою можливістю передачі селянам в оренду (користування), одночасно з запровадженням контролю над фабриками й заводами вводився восьмигодинний

робочий день. Водночас такі заяви нової влади не потягнули за собою дійсно радикальних реформ.

Поряд з зовнішніми проблемами, які спіткали і супроводжували Директорію на шляху здійснення управління державними справами, проявилася низка внутрішніх конфліктів, що виникли на підґрунті різнобачення шляхів подальшого розвитку України. Саме це питання стало основним, яке засвідчило відсутність однакового розуміння змісту державної влади. Так, частина керівників Директорії, серед яких В. Винниченко, П. Швець та А. Макаренко, виступали за розвиток УНР по соціалістичному шляху і закликали до створення союзу з радянською росією. Інша частина урядовців (С. Петлюра, П. Андрієвський та інші) обстоювали шлях зближення і подальший союз з Антантою при активному розвитку ринкових відносин. Такі протилежності у поглядах на подальший розвиток Української держави стали основною перешкодою у розробленні й реалізації відповідної програми. З цих причин внутрішньо-політичні рішення були несистемними, хаотичними і необдуманими. Усе це призвело до звільнення та репресій грамотних спеціалістів, які працювали при гетьманові; аграрну і промислову буржуазію й представників інтелігенції позбавили виборчих прав, у результаті чого Директорія втратила підтримку переважної більшості спеціалістів різних галузей, промисловців, чиновників державного апарату; не було вирішено аграрне питання у той час, коли було скасовано приватну власність на землю, не розробивши механізму передачі її селянам, що призвело до послаблення довіри цього прошарку суспільства. Не отримавши землі від Директорії, селяни самостійно почали її розподіл, у результаті чого урядом були застосовані каральні заходи. Іншою проблемою стало скорочення армії, не було покращення становища робітничого класу. Наслідком таких дій стало зростання безробіття і зупинка діяльності значної кількості виробничих підприємств. На тлі відсутності міцної влади всередині держави набували розмаху й поширення анархія і бандитизм. Насправді склалася ситуація, коли влада Директорії в селянській

глибинці була номінальною, під гаслами Директорії управління справами захопили отамани, хоча ніякого стосунку до неї не мали. Наслідком таких необдуманих і некомпетентних дій роз'єднаної з середини Директорії була втрата довіри та підтримки населення, яке від безвиході переходило на бік більшовиків чи білогвардійців. Аналогічна ситуація склалася також у зовнішній політиці Директорії: керівники держави не змогли ні укласти мирний договір з радянською росією, ні заручитися підтримкою з боку країн Антанти.

Наукові дослідження і думки науковців сходяться у тому, що причини поразки національно-визвольних змагань періоду Директорії були обумовлені низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Однак, пріоритетними вважаються зовнішні чинники, а саме інтервенція з боку іноземних держав: радянської та білогвардійської росії, Польщі, Румунії; а також небажання держав-членів Антанти надати допомогу Україні й визнати її незалежність.

У порівнянні з зовнішніми причинами внутрішніх перешкод було втричі більше, серед яких науковці відзначають: недостатній рівень національної самосвідомості українського народу, особливо в Східній Україні; акцентування уваги на підтримку селянства й нечисленної інтелігенції при тому, що робітники та інші категорії населення міст не були охоплені належним рівнем просвітництва. У подальшому вони не підтримали національно-визвольну боротьбу і піддалися прискореній русифікації.

У контексті загальних проблем потрібно відзначити нездатність більшості керівників Української революції створити умови для національного єднання та згоди, припинити постійні публічні суперечки і взаємні звинувачення в огріхах та провалах державницьких заходів, примирити різні політичні партії й їхніх лідерів, подолати регіональну роз'єднаність України.

Із загального переліку прорахунків представників Директорії особливо чітко проглядаються: відсутність чіткої програми перебудови держави, нестача професійних кадрів, адже більшість керівників української революції не мало

досвіду державного управління; небажання і невміння лідерів Української революції створити регулярні збройні сили держави; нездатність своєчасно вирішити соціально-економічні питання – про землю, працю та ін.

Хоча все вищевказане призвело до зменшення впливу і довіри до уряду Директорії з боку населення України, а Українська національно-демократична революція 1917 – 1920-х років закінчилися поразкою, однак вона мала велике історичне значення. Воно проявилось у тому, що :

1) була відроджена традиція української державності. І. Терлюк, аналізуючи значення соціально-політичних подій в Україні кінця XIX – перших двадцяти років XX ст., зазначає, що загалом, «довге» XIX ст. – це також покоління Руської трійці, Кирило-Мефодіївського товариства, громадівців і Братства тарасівців, ті суспільні чинники, що заклали підвалини для майбутньої української державності. Іншими словами, то був період готування українського народу до боротьби за незалежність, появи покоління (особливо наприкінці XIX ст.) людей, які прагнули об'єднання Західної та Східної України і створення власної держави. Це виявилось у традиціях вітчизняної політико-правової думки, у відродженні національної державності й права 1917–1921 рр., зрештою, – у проголошенні незалежності 1991 р. й розбудові сучасної Української держави [217, с. 25];

2) зросла національна самосвідомість народних мас. Як зазначають В. Й Борисенко та І. О. Телегуз, більша частина національної інтелігенції вже не була активним учасником політичного життя. Вони не займали урядові посади, оскільки це було пов'язано з партійною приналежністю. А відсоток у КП(б)У був надто мізерний. Але український національний дух не зник із життя інтелігенції. Аполітичність не означала зречення від національних ідей. Ці ідеї вона намагалася нести в народ [218, с. 38];

3) почалося формування сучасної української нації. Науковці Українського інституту національної пам'яті зазначають, що українська революція 1917—1921 років повернула нашу батьківщину на мапу світу. Після століть бездержавності

українці створили незалежну національну державу, яка мала територію, кордони, символи, власний парламент, уряд, військо, академію наук, гроші, мову, міжнародне визнання Української Народної Республіки. Уперше після століть бездержавності відбулося об'єднання в одній соборній державі східних і західних українських земель. Нинішні символи України — синьо-жовтий прапор, тризуб, гімн «Ще не вмерла Україна» обрані державними ще тоді [219];

4) утворилася українська радянська соціалістична республіка, яка представляла інтереси українського народу в майбутньому в радянській державі.

Історико-значущі події відбувалися не лише в регіонах, що звільнилися від гніту російської імперії. Визвольна боротьба українського народу за свою незалежність тривала також на Заході України. Йдеться про Західно-Українську Народну Республіку (далі – ЗУНР), яка була утворена в листопаді 1918 року. Національні сили Східної Галичини, що вступили у боротьбу за національне звільнення від Австро-Угорського гніту з перших днів Першої світової війни, почали публічно висловлювати ідеї та прагнення до об'єднання з УНР в одній державі. Цей період збігся з початком державотворчих процесів у Наддніпрянщині в березні 1917 р. Національно-визвольні ідеї земляків підтримала українська громадськість Північної Буковини. На зборах представників політичних партій і послів сейму й парламенту 13 жовтня 1918 року в Чернівцях було схвалено резолюцію, в якій конкретно зазначалося: «Разом з прочими українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішати свою долю ... Від Карпат по Чорне море межують наші границі» [220, с. 28].

Проте, як обґрунтування неможливості забезпечити повномасштабне державотворення на умовах незалежності, доцільно дослухатися думки: «Невдача спроб уряду УНР наприкінці весни-влітку 1919 року домогтися міжнародного визнання України пояснюється складним переплетінням об'єктивних і суб'єктивних обставин. Налаштованість держав Антанти на відродження російської держави як протипагу Німеччині на сході та як гаранта стабільності в регіоні виявилася достатньо стійкою. Залежність політики держав

Антанти в «українському питанні» від позиції російських білогвардійців, яка зводилася до заперечення права України на суверенітет також надзвичайно ускладнювала завдання, що стояли перед дипломатією УНР [221, с. 41].

Соціально-політичні умови для виникнення даного державного утворення на західно-українських землях сформувалися в результаті поразки австро-німецького блоку в Першій світовій війні, а також розпаду монархії Габсбургів на декілька самостійних держав. Звільнившись від колоніального гніту Австро-Німеччини, українське населення Східної Галичини значно активізувало боротьбу за відродження національної державності. Реалізуючи наміри побудувати Українську незалежну державу, в Львові наприкінці вересня 1918 року було сформовано Український Генеральний Військовий Комісаріат (далі – УГВК), який розпочав підготовку до повстання. Очолив УГВК сотник Легіону Українських січових стрільців Д. Вітовський.

18–19 жовтня 1918 року в Львові відбулися збори українських депутатів австрійського парламенту, представників політичних партій Галичини і Буковини, депутатів галицького й буковинського крайових сеймів, студентства і духовенства, якими було утворено Українську Національну Раду ЗУНР. Дане політичне утворення стало представницьким органом українського населення Австро-Угорщини. З урахуванням ситуації на західно-українських землях, використавши історичний шанс звільнитися з-під поневолення будь-кого, 19 жовтня 1918 року, тобто другого дня роботи зборів УНР ЗУНР, керуючись правом народів на самовизначення, УНРада проголосила Українську Незалежну Державу на територіях Галичини, Буковини й Закарпатської України, які були зазначені на етнографічній карті Австрійської Монархії Карла барона Черніга [222, с. 256], та надала їй назву Західно-Українська Народна Республіка (надалі – ЗУНР).

Головними завданнями новоутвореної держави, крім іншого, було формування правопорядку на демократичних засадах, захист держави і місцевого населення. На цьому шляху виникали певні труднощі, оскільки ЗУНР

утворилася на території колишньої Австро-Угорської імперії, тобто її населення було багатонаціональним, мало різні національні уподобання, звичаї, правила поведінки. Усе це вимагало зваженого підходу до формування нормативно-правової бази новоутвореної Української держави на західних теренах. У цьому зв'язку П. Кульчицький заявляє, що творення законів у ЗУНР, на відміну від Австро-Угорщини, відбувалося на засадах демократії, що безпосередньо полягало у створенні нормативно-правових актів, які виражали волю більшості народу, при цьому визначали спрямованість держави та основні пріоритети державно-правової політики [223, с. 112].

Як засвідчують історико-правові джерела, керівництво ЗУНР з перших днів визначилося з першою особою держави (президентом обрано Є. Петрушевича) і розпочало роботу з підготовки демократичної конституції.

Крім законодавчого органу, яким була УНРада, для реалізації державотворчих завдань і виконання рішень керівництва держави необхідно було створити виконавчі органи. Таким утворенням у ЗУНР на підставі рішення УНРади став Державний Секретаріат (назва «Державний Секретаріат» прийнята за аналогією з урядом Української Центральної Ради – Генеральним Секретаріатом) [224, с. 83]. За структурою Державний Секретаріат мав такий вигляд: президент (голова) Державного Секретаріату (К. Левицький) та державні секретарі (міністри), які очолювали галузеві секретаріати (з функціями міністерств), що складали присягу (обітницю Державного Секретаріату), згідно з якою зобов'язувалися «берегти добро і права Західно-Української Держави..., забезпечити лад, спокій і добробут держави» [225].

І. Смогоржевська, підсумовуючи думки науковців, зазначає, що законодавча діяльність ЗУНР розпочалася з моменту ухвалення Тимчасового Основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, тобто з 13 листопада 1918 року [225, с. 236]. Даний Закон мав значення конституції, оскільки за змістом відповідав характеристикам і вимогам конституційних актів. Серед найважливіших нормотворчих заходів

УНРади доцільно вказати конституційні закони, якими доповнено Тимчасову Конституцію ЗУНР, а саме: 16.11.1918 р. – про адміністрацію ЗУНР; 4.01.1919 – про виділ Української Ради; 15.02.1919 – про державну мову; 14.04.1919 – про земельну реформу [225, с. 236-239].

Незважаючи на незначний історичний період свого існування (лише 257 днів, тобто з 19 жовтня 1918 року до 15 липня 1919 року), ЗУНР ухвалила низку нормативно-правових актів військового характеру (листопад 1918 року – про організацію війська, яким передбачалося упорядкування мобілізаційної діяльності; про тимчасову організацію судів і власті судейської, за яким суддівська система, не будучи формально змінена (колишні судді Австро-Угорської імперії продовжували здійснювати судочинство), судді й працівники апарату суду присягали на вірність українському народові та Українській державі. У ході провадження законотворчої діяльності УНРада ухвалила законодавство про основи шкільництва (лютий 1918 року), яким державною мовою визнавалася українська; про вживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей та урядів, публічних інституцій і державних підприємств у Західній області Української Народної Республіки (15.02.1919) – за яким державною мовою у Західній Області Української Народної Республіки визнано українську мову тощо.

Проте, зі змісту самих законодавчих актів ЗУНР можна зробити висновок, що засновники самостійної Української держави, утвореної на демократичних принципах, не мали ні переконання, ні планів на далеку перспективу, про що свідчить назва документів з додаванням терміна «тимчасовий». Більше того, ухвалені законодавчі акти мали суттєві недоліки, а також не охоплювали правовим регулюванням усі сфери життя українського народу (в межах аналізованого державного утворення). Однак, причини недоліків крилися не тільки в обмеженості очільників держави щодо масштабів глобального мислення. Негативний вплив накладався історико-політичною ситуацією, а саме військовими діями та необхідністю створювати нормативно-правові акти «з

чистого аркуша», не маючи достатньої уяви про перебіг подій навіть у найближчій перспективі. Єднання українського народу східних і західно-українських земель у цілісну національну державу було однією з найважливіших проблем. За висновками С. Ріпецького, найбільш прихильно ідею об'єднання сприйняли українська молодь, січові стрільці та соціалісти [226, с. 204].

Проте, головною перешкодою у питаннях вирішення цієї проблеми стала політико-економічна ситуація Великої України, яка характеризувалася нестабільністю міжнародного становища держави, а також деструктивним розвитком подій у політичній і економічній сферах. Як зазначає П. Мірчук, об'єднавчий процес дещо гальмувався внутрішнім становищем у Наддніпрянській Україні. Але розгортання агресії Польщі проти молодшої Республіки змусило її керівництво розпочати заходи й у цьому напрямку. Відтак 10 листопада 1918 р. на засіданні Національної Ради було одностайно схвалено постанову, яку запропонував Р. Перфецький: «Українська Національна Рада, як найвища влада українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, в змаганні до здійснення ідеалу всего українського народу, доручає Державному Секретаріатові поробити потрібні заходи для з'єдинення всіх українських земель в одну державу» [227, с. 304].

Перебравшись зі Львова до Тернополя, 1 грудня 1918 року Державний секретаріат ЗУНР підписав попередній договір з Директорією у Фастові. Такими діями ЗУНР задекларувала своє непохитне прагнення до об'єднання у найкоротші терміни в єдину велику державу з Українською Народною Республікою (УНР). Дзеркальні дії було вчинено Директорією, яка виголосила готовність прийняти всю територію й населення Західно-Української Народної Республіки до складу Української Народної Республіки. Однак, об'єднання в одній великій державі не передбачало входження ЗУНР до складу УНР як простої території без будь-яких особливостей. Мова йшла про те, що у разі позитивного вирішення питання ЗУНР отримає статус територіальної автономії, оскільки бралися до уваги історичні обставини (перебування у складі Речі

Посполитої, Австро-Угорської імперії), правові традиції (магдебурзьке право), культурну і соціальну різницю життя на своїй території та її населення, що породжувало суттєві відмінності між аналогічними аспектами суспільного життя центральної України, яка тривалий час проживала під впливом російської імперії з відповідними традиціями й підвалинами. Територіальні межі автономії мала визначити окрема спільна комісія. Політичними домовленостями між УНР і ЗУНР передбачалося, що до складу Директорії увійдуть Є. Петрушевич, а на урядові посади будуть обрані представники Галичини та Буковини.

Ухвалення закону про злуку ЗУНР з УНР відбулося у Станіславові 3 січня 1919 року. Про надважливе значення цієї події говорить те, що дане питання було винесене першим до порядку денного сесії УНРади. У перехідний період, а саме до часу формування Установчих зборів об'єднаної Республіки, законодавчу владу на території ЗУНР мала виконувати УНРада. Цивільною і військовою адміністрацією на західно-українських землях залишався Державний Секретаріат. Є. Петрушевич, виголошуючи промову, відзначив одностайність та консолідованість представників усіх земель, які входили до ЗУНР, при ухваленні рішення про об'єднання з УНР. Президент ЗУНР сказав: «Ухвалений закон залишиться в нашій історії одною з найкращих карт. По лінії з'єднання не було між нами двох гадок» [226, с. 205].

Універсалом 21 січня 1919 р. Директорія затвердила Ухвалу про об'єднання ЗУНР з УНР. Даний документ було ухвалено в його першій редакції, без жодних змін і доповнень. 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві під час відзначення першої річниці незалежності України було проголошено Акт про злуку ЗУНР і УНР. Ця історична подія відбулася в присутності представників Директорії та УНРади. Універсалом УНР проголошувалося, що Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої Української. 3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада ... торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Народною Республікою в одноцільну суверену

Народну Республіку. ...Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України. ... Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну державу». Універсал підписали всі члени Директорії [228].

Наступного дня, 23 січня 1919 року, Трудовий Конгрес затвердив Універсал Директорії, відповідно до якого делегати УНРади увійшли до складу парламенту УНР як повноправні члени. У результаті об'єднання Західно-Українська Народна Республіка замінила назву і йменувалась Західною Областю Української Народної Республіки (ЗО УНР). Однак, за своєю сутністю таке рішення мало лише «декларативне значення, бо остаточну ратифікацію актів з'єднання обох республік, згідно з постановою Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. в Станиславові, мали провести лише Українські Національні Збори, скликані з території цілої України» [229, с. 87].

Оцінюючи державотворче значення Акта Злуки українських земель, звертаємося до творчого доробку вітчизняних науковців. Так, на думку Л. В. Скорич, об'єднання Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 р. в один державний організм стало найвищим піднесенням державотворчих змагань у період Української національної революції 1917–1921 рр. [230, с. 97].

3.3. Становлення та законодавче закріплення українських державних утворень на початку XX століття

Подальше дослідження процесів українського державотворення наприкінці XIX - початку XX століть покладає завдання проаналізувати інші державні утворення на території сучасної України, які декларували демократичні принципи як основу своєї побудови та наміри до самовизначення і незалежності. Серед таких держав називаємо Холодноярську, Гуцульську, Лемко-Русинську

(Флоринську), Команчанську Республіки, Кубанську Народну Республіку, Кримську Народну Республіку, Малиновий Клин, Жовтий Клин.

Об'єднавчим аспектом для державницьких утворень на сільських територіях сучасної України є поширення національно-визвольної боротьби українського народу за звільнення від будь-якого поневолення, незалежно від їх географічного знаходження. Ю. Котляр вважає, що виникнення селянських республік в Україні тісно пов'язане з повстанським рухом селян 1919–1920 рр... Селянський рух на вказаній території увібрав у себе головні протиріччя, характерні для такого складного суспільного явища, як громадянська війна: ставлення селян до радянської влади, українських комуністів та лівих соціалістів-революціонерів, співвідношення «селянської вольниці» й дисципліни «твердої влади» [231, с. 23].

Науковцем запропоновано під поняттям «селянська республіка» розуміти найвищий етап розвитку повстанського руху, який організаційно оформився у структури державного типу [232, с. 64].

Згідно з історичними даними з 1919 по 1922 роки в межах лісового урочища Холодний Яр Чигиринського повіту Київської губернії існувала Холодноряська Республіка (Українська Трудова Республіка). Вона охоплювала територію понад 25 навколишніх сіл і опиралася на сформовану майже 15-тисячну селянську повстанську армію, бійці якої називали себе козаками, а своїх командирів, як данину військовій традиції козаччини, - отаманами. Столицею Республіки холодноряці визначили село Мельники.

Центром народно-визвольної боротьби холодноряців у 1918—1922 роках був Мотронинський монастир. Це сталося тому, що ігуменя звернулася до мешканців села Мельники з проханням захистити церковну споруду, щоб не допустити її розграбування. З цією метою було сформовано нечисленний загін самооборони, який налічував 22 особи під проводом братів Олекси та Василя Чучупаків. Упродовж 1919 року загін перетворили на полк, а Василя Чучупака обрали його командиром, оскільки до цього він був сільським учителем, а в

подальшому - прапорщиком російської імператорської армії. Начальником штабу полку був призначений його брат Петро Чучупак. Полк увесь час поповнювався добровольцями і брав участь у звільненні м. Черкаси від денікінців під час окупації України.

Р. Коваль, характеризуючи Холодноярську Республіку, уточнюючи дату її утворення, визначав її як «формацію наскрізь козацьку,...утворення якої припадає на березень - квітень 1917 року, тобто час творення перших відділів Вільного Козацтва на Звенигородщині та Чигиринщині. Другою відправною датою можна вважати 3 (16) - 7 (20) жовтня 1917 року, коли в колишній гетьманській столиці - м. Чигирині - відбувся Перший з'їзд Вільного Козацтва, який не лише задекларував на всю Україну відродження козацтва, але й дав потужний імпульс стихійному творенню українських збройних сил. Найсильнішим він був у центрі його виникнення, тобто на Чигиринщині [233].

У червні 1919 року Гнат Зінкевич, як отаман Ради старшин Табору гайдамаків-повстанців у Холодному Яру, затвердив «Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової Республіки, розроблений доктором права Остапом Копцюхом, полковим командиром і організатором партизанських загонів».

Статтею 1 (Державне право) розділу А (Державний лад) «Начерку проекту Державного законодаду для Української Трудової Республіки» зазначалося, що «Право природи і основане на ньому міжнародне право на само означення і рівноправність всіх народів - дають Українському Народові нічим не обмежену волю. Силою своєї необмеженої волі Український Нарід визнає себе самостійним, незалежним, суверенним і з усіма народами рівноправним і творить на своїх землях свою окрему державу під іменем «Українська Трудова Республіка». «Трудовою Республікою» править весь Український Нарід, котрий є самий для себе і сувереном і повелителем і володарем. Державна влада ділиться на репрезентаційну, законодавчу, виконавчу та судову» [234].

Т. Філюрська робить висновок, що найбільш резонансною, довгий час замовчуваною історичною подією стало утворення та діяльність Холодноярської республіки (1918–1922 рр.), яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу з денікінцями та більшовиками. Холодноярська повстанська боротьба відрізнялася від повстань в інших місцевостях більш чіткою організацією боротьби, створенням власного повстанського штабу, який мав головну мету, спрямовану на незалежність республіки, на відміну від інших місцевих повстань, що носили стихійний характер. Вірні традиціям козацького краю, холодноярці використали досвід попередніх поколінь і запровадили полковосотенний устрій у створеній ними республіці [235, с. 12].

М. Дорошенко, оцінюючи внесок холодноярівців у розбудову української державності початку ХХ століття, зазначав: «В огні воєнної хуртовини прокинулась окрадена Україна: почала прозрівати приспана свідомість, потягнулись руки до зброї, ожили ліси і байраки присутністю хоробрих воїнів. Тоді легендарний Холодний Яр збудився грізний і могутній: спокійно відкрив свої широкі гостинні обійми героїчним нащадкам давніх козаків; пригорнув їх і приголубив, дав пораду як рідний батько, обдарував свинцем і порохом нагострив клинки і шаблі, вози і коней до послуг доставив. Холодноярське повстання вибухло» [236, с. 6].

Холодноярська Республіка припинила своє існування у 1922 році, тобто з того часу, коли холодноярських отаманів більшовики обманули і заманили у пастку. Проте, навіть будучи полоненими у Київській в'язниці, ватажки повстанців не змирилися зі своїм становищем. Вони, перебивши охорону, захопили зброю і намагалися звільнитися. Проте, всі вони загинули як герої в нерівному бою з більшовиками.

У часи Радянського Союзу історія цієї держави і її засновників або взагалі замовчувалася, або подавалася крізь призму ворожості до радянської влади, оскільки, на думку багатьох дослідників, правдиві свідчення про її роль і

значення для становлення української державності могли призвести до зростання невдоволення і протестних настроїв серед членів суспільства при їх взаємовідносинах з представниками влади.

Гуцульську Республіку проголошено 8 січня 1919 року в селі Ясіні на Закарпатті. Виникнення й становленню нового державного утворення, як і будь-якої історичної події, пов'язані з процесами українського державотворення, передували глобальні процеси, а саме розпад Австро-Угорської імперії. Населення Буковини і Закарпаття після перемоги національного повстання у Львові 1 листопада 1918 року отримало можливість обдатися в одну державу з ЗУНР, а в подальшому – з Українською Народною Республікою. З метою впорядкування процедур заявлення намірів про приєднання до ЗУНР корінному населенню потрібно було формалізувати легітимну сторону об'єднавчого процесу, створивши представницький орган для підписання відповідного документу. Першим етапом на шляху до реалізації об'єднавчих процедур було проголошення 8 листопада 1918 року на загальнонародному (в розумінні територій Закарпаття і Буковини) віче про возз'єднання закарпатської Гуцульщини з Україною. На цьому форумі був обраний представницький орган – Гуцульська Народна Рада, яку очолив Степан Ключурак. До складу Ради було обрано 42 депутати і призначено уряд у кількості 30 осіб.

С. Ключурак у виступі перед учасниками віче 8 листопада 1918 року зазначив: «Ця наша Рада, ці наші люди, яких ви нині виберете без чужого натиску, відповідатимуть не тільки за те, що будуть творити, але також за нашу майбутність... На нашій землі ми хочемо стати самотніми господарями, на що маємо повне право. Берім собі приклад від інших поневолених народів, від близьких румунів, від поляків, чехів і, головне, від своїх братів в Галичині, які розпочали боротьбу за своє визволення і об'єднання з Україною» [237]. Підставами для таких висновків з боку С. Ключурака стало узагальнення суспільних процесів у багатьох країнах Європи, де народи «підносять прапор

свободи», відмовляються бути наймитами у колишніх гнобителів, а також у подальшому терпіти знущання.

Керівництву на чолі зі Степаном Ключураком вдалося створити всі умови для повноцінного мирного життя. Працювали підприємства й установи, в школах навчалися діти, було налагоджено торгівлю із Західноукраїнською Народною Республікою.

Гуцульська Республіка, проіснувавши лише пів року, була ліквідована 11 червня 1919 року з причини захоплення румунськими військами с. Ясіня. Степана Ключурака та інших членів Ради заарештували. Проте, незважаючи на окупацію Гуцульщини румунськими військами, мешканці Республіки продовжували національно-визвольну боротьбу на двох напрямках: підпілля і партизанський рух. Чимало гуцулів вступили до Української галицької армії та в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

Оцінюючи державотворче значення Гуцульської Республіки, науковці Закарпаття зазначають, що виникнення Української Гуцульської Республіки у межах Закарпаття є насправду унікальним та феноменальним явищем. Тут після мадярської тиранії проти місцевого населення були випробувані демократичні форми управління [238].

Лемко-Русинська Республіка (Руська Народна Республіка Лемків, Західно-Лемківська Республіка або Флоринська Республіка) — державне утворення на території Лемківщини, яке існувало у 1918-1920 роках. Республіка була проголошена у Флоринці (нині Новосондецький повіт Польщі) 5 грудня 1918 року після розпаду Австро-Угорської імперії.

М. Лозинський, досліджуючи стан та напрямки українського національно-визвольного руху на землях Галичини в 1918-1920 рр., посилаючись на висловлювання українських політичних діячів Є. Петрушевича і Є. Левицького, зазначав: щирим бажанням усіх українців є створення самостійної української держави та територіях Східньої Галичини, північної Буковини та північно-східньої Угорщини [239, с. 27].

Оцінюючи національні змагання на Лемківщині 1918-1919 років, треба відмітити, що повстання як Лемківської Республіки у Вислоці Великим на чолі з о. П. Шпилькою, так і повстання Руської Народної Республіки у Фльоринці з ініціативи москвофілів було звернене в першу чергу проти польського панування на Лемківщині. Так, коли населення східної Лемківщини (Сяніччини) почувало себе органічною частиною України, політично тоді зорганізованої в ЗУНР, москвофільські провідники західньої Лемківщини добачали розв'язку свого політичного існування в складі «великої росії». Було це результатом сепаратизму, який активно існував на Лемківщині ще й в наступних роках [240, с. 186].

Історичні документи свідчать про поглиблення проблеми етнонаціональної ідентичності населення Лемко-Русинської республіки з огляду на довільне, ідеологічно-забарвлене тлумачення слова «руський». Москвофіли ратували за возз'єднання з «великою і неделімою расеєю» навіть при тому, що республіка не мала з колишньою російською імперією спільного кордону.

Московський царат, незважаючи на затрачені зусилля «об'єднати» всіх слов'ян, не зміг цього зробити. Розвиток подальших подій засвідчив, що московські настрої значною мірою збереглися в окремих регіонах Лемківщини.

З боку московської агентури велася посиленна агітація серед усіх слов'янських народів, що призвело до виникнення потужного руху москвофілів на українських землях, які звільнилися від гніту Австро-Угорської імперії. Архівні документи, представлені у вільному доступі, а також оприлюднені наукові матеріали розкривають хронологію подій на напрямках формування самостійних державних утворень. Так, у Новосанчівському та Горлицькому повітах виникли «Руські Ради». Слід одразу зауважити, що слово «руський» вживалося ними не в значенні «приналежний до Русі», або «русинський». Точний відповідник москвофільського поняття «руський» — московська самоназва «русский».

Московська агентура зібрала на віче своїх прихильників на західній Лемківщині, й 5 грудня 1918 року в селі Флоринка (Фльоринка) було

проголошено створення «Руської республіки». Керівними органами на тих територіях визначено діючі на той час «руські ради», а в січні 1919 року «руський уряд» очолив Ярослав Качмарик, проголошений одночасно президентом республіки.

Науковці стверджують, що новоутворена держава на отримала загальновизнаної назви, оскільки в сучасній літературі зустрічаються такі найменування: Лемко-Русинська Республіка, Руська Народна Республіка Лемків, Західно-Лемківська Республіка, Флоринська Республіка. Це є свідченням того, що в основу створення держави було покладено такі принципи, які суперечили справжнім історичним умовам розвитку зазначених територій. Москвофіли, незважаючи на українське етнічне коріння, вважали себе «руськими», і саме це слово застосовувалося в їх офіційних документах. Головний виконавчий орган республіки мав назву «Начальний совет Лемковщины», а його підпорядковані структури на місцях називалися «уїзна русская рада» або «русская рада уїзда». Відмежування від усього українського лягло в основу внутрішньої та зовнішньої політики, виключивши з усіх назв керівних органів етнічну ознаку - «лемки». Розроблений штамп для посвідчення урядових документів мав напис «Руська народна Республіка». Логічним продовженням і першим кроком демонстрації прагнення розірвати зв'язки з земляками з боку президента Я. Качмарика та його уряду були заяви про приєднання до Росії. Такими діями керівники Флоринської республіки сприяли московським більшовикам поширювати пролетарські ідеї, а для москви таке територіальне утворення було осередком розвитку принципів пролетарського інтернаціоналізму й утвердження пролетаріату в ролі гегемона у боротьбі з міжнародним капіталізмом.

Проте, сусідство з Польщею і Чехословаччиною накладало відбиток на регіональний військово-політичний порядок, оскільки, усвідомивши авантюристський дух у питаннях про приєднання до росії, Я. Качмарик звернувся до президента Чехословацької Республіки Томаша Масарика з проханням долучити «Руську республіку» до складу ЧСР. На такі дії дуже швидко

відреагувала Польща, і в середині 1920 року польські війська розігнали всі «совети» й «уїзди». Через 16 місяців після проголошення «Руська народна Республіка» припинила існування.

Команчанську Республіку (походить від назви с. Команча, в якому розміщався головний оборонний штаб) було створено 4 листопада 1918 року на невеликій території з ініціативи декількох місцевих жителів, що проіснувала лише кілька місяців. Дане державне утворення відоме під назвами Східно-Лемківська Республіка, Команецька Республіка. Проіснувала до 23 січня 1919 року. Основним здобутком цього невеликого державного утворення, яке виникло в результаті розпаду Австро-Угорської та російської імперій, було декларування ідеї української Лемківщини. Піддаючись потужній хвилі національно-визвольного руху, що фіналізувався в утворенні Західно-Української Народної Республіки, мешканці проукраїнських громад сіл Ліського та Сяноцького повітів Львівського воєводства з ініціативи місцевих парохів та інших представників інтелігенції скликали селянське віче у приміщенні місцевої школи. Поштовхом для такої події стало отримання 3 листопада 1918 року о. Пантелеймоном Шпилькою прокламації про проголошення ЗУНРу. В організаційний комітет віче, яке відбулося наступного дня, ввійшли, крім пароха о. Пантелеймона Шпильки, парох сусіднього Висліку Нижнього о. Михайло Тесля й учитель Гриць Судомир. Осередком цього руху стало село Вислік Великий. На цю нараду, як згадував парох о. П. Шпилька, прийшли всі радні та много громадян так, що велика шкільна заля була повна людей. На тому зібранні я зачитав згадану прокламацію і сказав присутнім, що в так важному та вирішальному моменті не можемо сидіти з заложеними руками, бути байдужими та вижидати, що далі буде, але ми всі мусимо ділом активно прилучитися до творення нашої держави, свою сторону мусимо боронити, бо поляки також проголосили свою республіку з претенсіями на наші українські землі [241].

Ю. Гарматний зазначає: «У грудні 1918 року уповноважені представники громад на нараді у Вислоці ухвалили приєднати Східно-Лемківську Республіку

до ЗУНР. Утім провідникам Української національної Ради Лемківщини не вдалося налагодити зв'язок з урядом ЗУНР, що вів запеклі бої з польськими військами. За цих обставин Східно-Лемківська республіка мала числити на власні сили. Рішення зборів у Вислоці неспростовно засвідчує, що століття тому, лемки на сході краю вважали себе українцями, і бачили своє майбутнє виключно в державі українського народу, що постала на уламках імперії Габсбургів» [242].

Зважаючи на те, що Східно-Лемківська (Команчанська) Республіка відкрито прагнула до об'єднання з Україною, поляки вирішили не допустити возз'єднання цього державного утворення з ЗУНР. Польські війська напали на с. Щавне, яке територіально входило до складу Команчанської Республіки, з метою захопити с. Команчу і керівників Республіки. Перша спроба була невдалою, озброєним мешканцям села Щавне вдалося їх відтіснити, а декількох польських вояків обеззброїти. Проте, переважаючі сили ворога зламали територіальну оборону й увечері 23 січня 1919 року великий загін польського війська напав на Вислік. Протистояння тривало одну добу, в результаті чого с. Команча було захоплене поляками та діяльність державної управи припинилася. Загарбники намагалися затримати пароха о. Шпильку, заарештували багатьох керівників Республіки, окремих з них (коменданта поліції Щуровського) після жорстоких тортур і катувань розстріляли.

На думку дослідників, причиною поразки Команчанської Республіки була відсутність комунікації з Центральним урядом ЗУНР, українською армією та критична нестача будь-якої допомоги.

Підбиваючи поточний підсумок вищевикладеного матеріалу, доцільно навести цитату Ю. В. Котляр. На думку науковця, головна причина поразки селянських «республік» також крилася в об'єднанні «селянської вольниці» й відсутності партійної дисципліни. Їх спілка не могла існувати довго, бо вони різні за своєю природою, як демократичний початок і диктатура. Між ними постійно точилася боротьба за панування, яка, звичайно, ослаблювала «республіки». Ще однією причиною поразки була боротьба ідеологій –

комуністичної (більшовики) та націонал-соціалістичної (боротьбисти)... Відсутність загальної мети не дало «республікам» можливості вийти за межі місцевих інтересів [231, с. 27].

Самостійну Кубанську Народну Республіку (КубНР) було проголошено 16 лютого 1918 року, яка була приєднана до України на умовах федерації. Таке рішення ухвалили делегати Законодавчої Ради Кубані. До складу КубНР входили Кубанська область, Ставропілля, Терек, Дагестан і Чорноморщина (Чорноморська губернія). Передували цьому інші події, а саме збори козацтва у Катеринодарі (з 30.04 по 03.05.1917 р.), на яких утворився козацький уряд — Кубанська Військова Рада. Проаналізовані архівні документи та наукові розвідки показали, що 1917 рік на Кубані ознаменувався пробудженням української національної свідомості в кубанських козаків. Оскільки населенням КубНР не сприймалася більшовицька ідеологія, під впливом новоутворених Кубанської Військової Ради та Крайового Уряду почалася робота зі встановлення зв'язків з Українською Центральною Радою. Одним з найактивніших політичних діячів у цій справі був Микола Рябовіл.

Д. Снегірьов у публікації «Кубанська Народна Республіка: 99 років проголошення незалежності» наводить цитату М. Рябовола, визначного кубанського політичного діяча, очільника першого представницького органу краю — Кубанської військової ради, а в подальшому — Голова Законодавчої ради. Завдяки своїй послідовній позиції щодо утворення самостійної української держави М. Рябовіл був надзвичайно небезпечним для Денікіна, який вважав його заклятим ворогом росії.

М. Рябовіл, вітаючи представників України, запрошених на 2-гу сесію Кубанської Військової Ради (відбулася 24 вересня 1917 року), зазначав: «Дорогі гості! Мачуха-доля відірвала наших дідів запорожців від матернього лона й закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матернього догляду. Царі робили все, щоб вибити з наших голів, із наших душ пам'ять про Україну й любов до Матері. Царі хотіли зробити

з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде той слухний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоскали в крові Матері. Не діждались б цього вони ніколи. Не діждались, бо хоч наші душі царі понівечили, та не вбили, і ми діти, руки на Матір не підняли б» [243].

Перебуваючи на посаді Голови Надзвичайної Ради, М. Рябовіл послідовно відстоював суверенні права новоутвореної республіки. На надзвичайній сесії Крайової ради було прийнято нову Конституцію, якою Кубанську Народну Республіку перейменовано на Кубанський Край.

Національно-визвольна боротьба М. Рябовола та його авторитет серед кубанського козацтва стали для нього головною небезпекою, оскільки Денікін, як уже було сказано раніше, вбачав у ньому непримиренного ворога росії. За наказом Денікіна співробітники «Особого совещанія» підступно застрелили політика в холі готелю, куди він ввечері повернувся після участі в засіданні конференції у червні 1919 року.

Йдучи назустріч українському козацтву Кубані, підтримуючи їх прагнення до самостійності й незалежності, а також з метою об'єднання всіх українців в одній суверенній і неподільній державі, Український уряд у листопаді 1917 року офіційно визнав право кубанських козаків на самостійне існування. 30 грудня 1917 року відбувся установчий з'їзд громадських діячів України та представників українського населення Кубані. Узагальненим результатом з'їзду стало рішення «про приєднання Кубані до України».

Р. Польовий у своїх історичних дослідженнях зазначає, що українці Кубані підтримували тісні зв'язки з Україною і навіть зверталися до думських депутатів від українських губерній [244, с. 33]. Ідеться про активну державотворчу діяльність Іллі Шрага, українського депутата в Державній Думі, який обстоював наміри й прагнення, у тому числі кубанських козаків, до свободи і волі в одній незалежній Українській державі [245].

Серед активних учасників політичної боротьби за звільнення Кубані від московського панування вирізняється постать Кузьми Якимовича Безкровного,

який з початку революційних подій 1917 року став членом Кубанської військової ради, членом Законодавчої ради, яка 6 січня 1918 року проголосила самостійну Кубанську Народну Республіку. Цього ж дня було ухвалено тимчасову Конституцію новоутвореної держави. Саме з його ініціативи самостійники (депутати-чорноморці) ухвалили резолюцію про приєднання Кубані до України на федеративних засадах.

Василь Іванис, останній прем'єр кубанського уряду, характеризував Безкровного К. Я. як політично і національно найвиразнішу постать. Уся його громадсько-політична діяльність була проникнута глибоким розумінням української національної ідеї та українським патріотизмом [244 с. 53].

Кримська Демократична (Народна) Республіка. Оцінюючи історико-правове значення цього державного утворення для розуміння загального процесу українського державотворення наприкінці XIX – в перші двадцять років XX століття, необхідно побіжно описати геополітичну ситуацію, яка склалася на Кримському півострові в цей історичний період, а також охарактеризувати соціально-економічні умови, що лягли в основу прагнення корінного населення півострова створити національну, суверенну і незалежну державу. Історичні документи засвідчують, в XVIII ст. Крим та Південна Україна стали частиною російської імперії. Коли Центральна Рада почала визначати кордони своєї держави, користуючись найбільш логічним і переконливим аргументом — переважанням на даній території українського населення, вона не включила Кримський півострів до складу УНР [246, с. 4].

На нашу думку, основною рушійною силою в процесах державотворення був кримськотатарський народ, який виступив ініціатором формування незалежної держави. Так, за ініціативи татарського населення у квітні 1917 р. був скликаний перший З'їзд мусульман Криму (м. Сімферополь), на якому було створено, визнаний російським тимчасовим урядом як орган національно-культурної автономії кримських татар, Мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком). Очолив цей виконавчий орган Н. Челебіджіхан. Здійснюючи свої

повноваження, Мусвиконком проводив політичну діяльність, опікувався культурою, врегульовував релігійні справи, а також забезпечував провадження економічної політики і сплату податків. Для поширення впливу новообраної влади на місцях створюється владна вертикаль з мусульманських міських та сільських комітетів і уповноважених.

Кримськотатарський народ активно долучився до революційних процесів. Національний рух набирає сили. 25 березня 1917 р. на Всекримському Мусульманському з'їзді уперше демократично було обрано Таврійського муфтія, який був муфтієм для мусульман Криму, Литви, Білорусі, Польщі й частини України. Утворили тимчасовий Мусульманський Виконавчий комітет як координаційний орган кримськотатарського народу не лише в релігійних справах. Він швидко перебрав на себе й освітні питання, і культурні, і економічні, й політичні [247].

У липні 1917 р. було створено кримськотатарську політичну партію «Milliy Firqa» (Національна партія), яка відіграла визначну роль у політичному житті Криму. Одним з основних положень її партійної програми було формування парламенту і проголошення Кримського півострова народною республікою. Встановлення соціально-політичних та економічних зв'язків з Українською Центральною Радою покладалося на Мусвиконком. З метою реалізації цих завдань наприкінці липня 1917 р. керівники Мусвиконкому Д. Сейдамет і А. Озенбашли прибули до Києва. У ході візиту вони зустрілися з керівництвом УНР, а саме з головою УЦР М. Грушевським, секретарем міжнаціональних справ О. Шульгиним, головою Генерального секретаріату В. Винниченком та інш. Основним підсумком цієї зустрічі стало висловлення однотипного підходу до підпорядкування військових формувань українській владі, а також здійснено спробу домогтися контролю над військовими частинами, які в переважній більшості склалися з кримськотатарського населення.

Аналіз політичної ситуації на Кримському півострові в останні місяці 1917 року показав значне зростання активності місцевого населення на напрямках

звільнення своєї землі від російської окупації. З цією метою в жовтні 1917 року було скликано Курултай як відзив на заклики представників з'їзду представників кримськотатарських організацій.

Проте, на півострові здійснювалася потужна протидія з боку земств і міських дум діяльності кримськотатарському населенню у здійсненні його прагнення створити власну самостійну державу і об'єднатися з континентальною Україною. Як інструмент протидії намаганням звільнитися від російського поневолення представниками реакційних кіл (земств і міських дум) в період з 20 по 23 листопада 2017 року в Сімферополі було скликано з'їзд, одним з результатів якого стало створення Ради народних представників як «тимчасового вищого органу губернської влади». Головна мета натхненників з'їзду полягала в парафуванні та утвердженні ідеї утримання Криму в складі росії. За таке рішення проголосували переважна кількість делегатів з числа корінного населення півострова. Представники українського народу не змогли протистояти рішенням залишити Крим у складі росії, оскільки їм не вистачило голосів.

Намагаючись протистояти антинародним рішенням, Мусвиконком перед скликанням Курултаю виступив із відозвою «Про владу в Криму». «Крим для кримчан» був основним гаслом цього документа, а йому було відведено першість при створенні автономії при умові рівності в правах всіх народностей, що населяли півострів.

Курултай розпочав роботу 9 грудня 1917 року в місті Бахчисарай. Найважливішим і таким, що відіграло визначну роль для всього процесу українського державотворення тих часів і подальших періодів, було проголошення 13 грудня 1917 року першої в світі мусульманської республіки - Кримської Демократичної (Народної) Республіки. В другий день роботи Курултаю було ухвалено першу Конституцію Криму – «Кримськотатарські основні закони», а також затверджено символи держави. Основний Закон Кримської Демократичної Республіки передбачалася реалізація докорінних демократичних перетворень на півострові, а саме: обрання парламенту шляхом

вільних, демократичних виборів в ході таємного голосування, запроваджувалося загальне виборче право, передбачалося скасування станів та звань, проголошувалася рівність в правах всіх громадян не залежно від віросповідання, а також ліквідовано гендерну нерівність.

Національний уряд (Директорію) було сформовано Курултаєм 18 грудня 1917 року. Окрім Голови Ради та директора юстиції Н. Челебіджихана, до національного уряду Кримської Демократичної Республіки ввійшли п'ять директорів (міністрів).

Українською Центральною Радою, яка керувалася попередніми домовленостями з представниками кримськотатарського народу, було визнано нове державне утворення та його уряд. На знак солідарності з УНР кримськотатарська Директорія офіційно засудила агресію радянської росії проти УНР.

Оцінюючи історико-творче значення делегатів Курултаю на напрямках становлення Кримської Демократичної Республіки, необхідно зазначити, що Курултай не мав на меті встановити на півострові виключно татарську владу. Здійснюючи внутрішню політику, делегати не заперечували проти верховенства влади Ради народних представників, яка сформувалася 20 листопада 1917 року в Сімферополі на противагу більшовикам.

Доля Криму та шляхи його розвитку повинні були визначитися на Установчих зборах.

Проте, в середині січня 1918 р. більшовики захопили Крим і розігнали Курултай. Н. Челебіджихана та його соратників заарештували і перевезли в Севастополь. Трохи згодом Н. Челебіджихана було страчено, а в Криму розпочався масовий червоний терор.

Для організації оборони Криму від більшовиків Директорією та Радою народних представників було створено об'єднаний Кримський штаб, що координував роботу всіх національних громад Криму. Цю організацію створили 19 грудня 1917 року і підпорядкували їй два кінні та один піхотний

кримськотатарські полки. До складу об'єднаних антибільшовицьких сил входили також українські й російські формування, кількість яких сягала майже тисячу осіб. Однак, більшовики та анархісти були краще озброєні й мали чисельну перевагу над військами кримської Директорії. З метою уникнення непотрібних жертв і припинення воєнних дій з більшовиками намагався домовитися Голова ради Н. Челебіджихан. Проте, підчас перемовин у Сімферополі його заарештували, перевезли до в'язниці у Севастополі, де розстріляли 23 січня 1918 року.

До кінця січня більшовики захопили весь півострів, розпустили Курултай і Раду народних представників, продовжили масовий терор проти кримськотатарського населення та місцевих українців. Каральні заходи супроводжувалися погромами кримськотатарських селищ і арештами прихильників Кримської Народної Республіки. Особливу увагу приділяли виявленню осіб, які входили до складу територіальних органів влади КД(Н)Р. Через два місяці, а саме 19 і 21 березня 1918 року, розгромивши військові формування кримської Директорії, знищивши органи влади Кримської Народної (Демократичної) Республіки, більшовики проголосили про створення Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди.

Продовжуючи історико-правовий аналіз українського державотворення кінця XIX – початку XX століття, необхідно охарактеризувати компактні поселення українців у різних регіонах євразійського континенту, які, відстоюючи національну ідею, зробили спроби започаткувати суб'єкти української самостійної державності. Такі поселення називали «клинами», де мешкали переселені українці за межами континентальної України. Історична довідка засвідчує, що таких кликів було чотири, а саме: Зелений Клин або Закитайщина (регіон Амура, Сахалін, Приамур'я та інших районів Далекого Сходу), Жовтий Клин (район розселення українців у регіоні Нижнього Поволжя), Сірий Клин (регіони Південно-Західного Сибіру та Південного Казахстану) і Малиновий Клин (охоплював райони Краснодарського краю, частину

Ростовщини, Адигею, Ставропільщину та Карачаєво-Черкесію). Історичне значення для розбудови української національної держави Зеленого і Сірого Клинів детально проаналізовано в підрозділі 3.1. Тому ми продовжуємо дослідження історико-правового значення Малинового і Жовтого Клинів.

Малиновий Клин — неофіційна назва регіону компактного проживання українців на Кубані (Краснодарський край та західні терени Ставропольського краю росії - Чорноморія). Історичні документи засвідчують, що землі Чорноморії заселялися українськими селянами у XIX ст. і дістали назву Малиновий Клин. Саме це державне утворення відіграло найважливішу роль у подіях періоду незалежності Кубанського Краю у 1918-1920 рр. Засновниками клину стали не тільки нащадки запорожців, які утворили колись перші 40 куренів на Кубані, а й нащадки українських селян, які переселялися вже до середини XIX ст. Поява цієї спільноти і її активна діяльність надали можливість Миколі Міхновському у праці «Самостійна Україна» визначити, що українські землі є неподільними від Карпат до Кавказу: «Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів по Кавказ».

Довідка: О. Гринів, посилаючись на доробок М. Міхновського, пояснює зміст словосполучення «третя українська інтелігенція». Науковець цитує М. Міхновського, який пов'язував визволення України з «новою, третьою інтелігенцією», що «є само суспільство в мініатюрі, стремління суспільства — це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції — це пориви й симпатії цілого суспільства». Третя інтелігенція докорінно відрізняється від попередніх її поколінь. Перша й друга інтелігенція «грала ганебну і сороміцьку роль в історії нашої нації, «зраджувала, зворохобила, інтригувала, але не служила своєму народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільності тих інтересів» [248, с. 84].

Продовжуючи історико-правовий аналіз Малинового Клину, який знаходився на Кубані, зосереджуємося на етимології даної назви, яку історики пов'язують з кольором стягу українських козаків, що був малиновим. Малиновий колір є і в сучасному прапорі Кубані [249].

На думку дослідників історії українського державотворення, Малиновий Клин можна назвати не лише колоритним культурним куточком Східної Європи, окупованим московією, а й базою, азами нашої державності поруч із державами черкесів, які іноді виникали до геноциду черкесів у 1864 р. на землях, населених черкеськими народами. Малиновий Клин прийняв естафету [250].

Першим офіційним кроком до об'єднання Чорноморської губернії, яка в 1896 році відокремилася від Кубанської області, з Україною став з'їзд українських громадян і представників українського населення цього регіону, який відбувся 30 липня 1917 року. На форумі було ухвалено відповідну резолюцію. 24 вересня цього ж року влада на Кубані остаточно перейшла до Кубанської Ради, яка проголосила Кубанську область республікою з назвою «Кубанський край», а до назви Ради додалось слово «краєва» - Кубанська краєва Рада. Цим законодавчим органом було розроблено Конституцію краю, прикладалися зусилля для відродження української національної ідеї шляхом, у тому числі, українізації шкіл у козачих станицях і підготовки нових учительських кадрів, здійснювався переклад на українську мову іншомовних літературних творів.

Згідно з положеннями Конституції очолював це державне утворення обраний Радою Військовий отаман, який фактично був Президентом республіки. Виконавчу владу здійснював Кубанський краєвий уряд, першими рішеннями якого було встановлення 8-годинного робочого дня, утворення земельних комітетів, до повноважень яких відносилися питання врегулювання непорозумінь між козаками і новгородніми.

Багато представників різних політичних сил під час революційних подій 1917–1921 рр. розглядали Кубань як складову майбутньої автономної України,

оскільки переважну більшість населення Кубані складали українці. Важливою подією було те, що на Всеукраїнському національному конгресі головував кубанський козак Степан Ерастов. Цей важливий захід відбувся в квітні 1917 р. в Києві й на ньому було сформовано Центральну Раду як загальнонаціональний орган. Коли вперше були висунуті пропозиції від Центральної Ради до Тимчасового уряду в Петрограді про створення української автономії, то в них зазначено, що до її складу, зокрема, має входити й Кубанська область [251].

Водночас загальноукраїнська національно-визвольна боротьба під час революції 1917–1921 рр. не набула достатньо широкої підтримки на Кубані, як це було, наприклад, у Західній Україні чи на Наддніпрянщині. Більше того, українські діячі встановили зв'язки з іншими козаками й Денікіним, але не змогли налагодити тривких стосунків з українцями-городовиками, що використали більшовики в своїх інтересах. Не було проголошено ні відокремлення від Росії, ні тіснішого зв'язку з Україною. III універсал Української Центральної Ради не висунув претензій Україні щодо Кубані. Контакти між Кубанню та українською державністю над Дніпром були слабкими й спорадичними [252, с. 109].

Зрештою, уряд Бича разом з невеликою Кубанською армією змушений був, як і Центральна Рада у Великій Україні, залишити столицю й почати нескінченні мандри. Центральну Раду повернули до Києва німці, кубанський уряд у Катеринодар – Добровольча армія. Але повернення і тут, і там було тимчасовим. 28 січня 1918 р. Законодавча Рада проголосила Кубанську Народну Республіку, яка в майбутньому ввійшла б до російської федерації. Проте, 16 лютого 1918 р. Законодавча Рада одноголосно проголосила самостійність Кубанської Республіки, її незалежність від росії, хоч це й стало лише формальним актом [252, с. 110].

Д. Д. Білий у монографічному дослідженні «Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей» наводить цитату П. Сулятицького, який вважав, що лідери самостійницького руху на Кубані не спромоглися твердо стати на позиції української національної ідеології, звернутися до «підсвідомого

національного почуття мас», мобілізувати свої сили на побудову Соборної Української держави, а не окремої незалежної Кубані [253, с. 457].

Дослідження шляхів становлення Української державності, механізмів та державно-владних інституцій, які виконували завдання щодо відродження і посилення національної ідеї самостійності й незалежності, що мали місце як на території сучасної України, так і в інших куточках тогочасної російської імперії в період кінця XIX ст. - 20-х років XX ст., цікавили науковців різних сфер науки й продовжують викликати значний інтерес як сторінка славетного українського героїчного поступу до справжнього втілення їх прагнень – здобуття повномірної незалежності, соборності та демократії. Саме з метою посилюючого вивчення окремих елементів формування основ української державності крізь призму законотворення на різних кінцях євразійського континенту здійснимо історико-правовий аналіз Конституцій Української Народної Республіки і Далекосхідної Української Республіки (Зелений Клин).

Таке завдання обумовлене також тим, що історичний, правовий та документальний спадок (насамперед законодавчі акти найвищої юридичної сили), яким представлено означений період, залишаються не достатньо дослідженими. Значна частина історичних фактів і офіційних архівних документів законодавчих органів, органів управління, створених цими державами, не в повній мірі охоплені фаховим науково-правовим аналізом, що значно гальмує поглиблення й розуміння процесів і напрямків державотворення в сучасній Україні як майбутнього члена Європейського Союзу.

Аналіз оприлюдненого наукового доробку з цієї проблематики показав, що поза увагою залишаються основоположні законодавчі акти, в яких закладалися першооснови справжньої української державності в перші роки після розпаду російської імперії та встановлення окупаційно-колоніального режиму більшовиками на всіх територіях під гаслами побудови комуністичного суспільства. Історія розсудила всіх, проте шовіністсько-імперські амбіції тогочасних керманів радянської держави чітко проглядалися в їх

загарбницьких діях, що в подальшому набули форми геноциду українського народу.

Здійсненими науковими розвідками не забезпечено достатній рівень переконливості щодо потужних державницьких проявів з боку українського народу як у самій Україні, так і за її межами. Відзначається відсутність концептуальних досліджень з питань вивчення рівня правового (конституційного) й політичного впливу державотворчих процесів, які відбувалися в Україні, на загальний стан та розвиток національного державотворення на інших територіях колишньої російської імперії, зокрема на Далекому Сході й інших регіонах (Західний Сибір, Надволжя).

Варто відзначити думку А. І. Козаченка щодо вивчення історії конституціоналізму як складного і багатогранного політико-правового, історико-соціального та культурного явища. Він включає конституційні погляди й ідеї, конституційні нормативно-правові явища, конституційні інститути, конституційний процес, систему захисту конституційного ладу і самої конституції, систему знань у галузі конституційного права, а також правову політику та ідеологію [254, с. 4].

Дослідження генези поняття «конституція» покладає завдання щодо дослідження його етимології. Так, в античні часи термін «конституція», маючи латинське походження, у Стародавньому Римі визначав акти імператора у період принципату та домініату, які слід було неухильно виконувати. Основу цього терміна складає латинське слово «constitutio» – устрій, будова. Згідно з Етимологічним словником української мови термін «конституція» означає «основний закон держави, установа, постанова» [255].

Проте, давньоримські конституції не мали значення основного закону і не були джерелами конституційного права у сучасному сприйнятті. Їх роль полягала у тому, що вони були способом і своєю формою затверджували норми античного публічного права. У середньовічній Європі конституціями називали нормативно-правові акти, які закріплювали привілеї феодалів («Конституції про права князів

духовних і світських» 1220 і 1232 рр. у Німеччині, Сеймові конституції Речі Посполитої). У сучасному розумінні термін «конституція» вперше почав вживати Ш. Монтеск'є у середині XVIII ст. [254, с. 8].

Як вважає Г. Д. Берман, термін «конституціоналізм» уведений у науковий обіг на межі XVIII-XIX ст. для позначення американської доктрини верховенства конституції над іншими законами [256, с. 4].

Конституцією України, зокрема в Преамбулі, зазначено: «Українське державотворення відбувається з урахуванням досвіду попередніх історичних періодів та спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...» [1].

Саме з цієї причини ми обрали шлях дослідження унікального надбання та досвіду національного державотворення, яке відбувалося в різні епохи на територіях, що перебували на значному віддаленні від України. Зосереджуючись на часових обмеженнях обраного предмету дослідження, маємо на меті проаналізувати історичне значення законотворчої діяльності українських національних держав поза межами формально визначених територій України у їх взаємозв'язку з законотворенням Української Центральної Ради.

Зробивши порівняльний аналіз конституцій вказаних українських національних утворень з ознаками державності на Далекому Сході, можна стверджувати, що основою для основного закону Зеленого Клину була обрана більш рання редакція конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Такий висновок обґрунтовується результатами порівняльного аналізу окремих положень аналізованих документів. Зокрема, елементи подібності відзначаються у підходах до формування основоположних складових для виконання завдань з управління та захисту інтересів держави. Так, пунктом 5 параграфу першого Конституції УНР закріплено принципи народовладдя, в яких зазначено: «Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого

самоврядування, дотримуючись принципу децентралізації». Аналогічний принцип зазначено в параграфі 9 Конституції Зеленого Клину [257].

Практично повністю співпадають положення Конституцій про обрання депутатів (обираються на три роки) (параграф 4 п. 31 Конституції УНР та параграф 12 Конституції Зеленого Клину), аналогічний підхід обрано для організації законодавчих органів (щодо проведення сесій), тобто не рідше двох разів на рік [258].

Права на обрання органів до самоуправління і визначення права громадян бути обраними до таких органів в обох Конституціях забезпечувалося однаковими інструментами. Механічне порівняння обсягу аналізованих документів схиляє до висновку про те, що Конституція Зеленого Клину має менший, усічений зміст у порівнянні з Конституцією УНР, в якій нормативно обґрунтовано класичний розподіл влади та її складову, достатньо повно виписані права громадян і представлено засоби їх захисту та відновлення. Передбачалося також нормативно-правове регулювання процесів формування й діяльності місцевих осередків виконавчої влади. На основі вищевказаного можна стверджувати, що за умови більш тривалих періодів існування досліджуваних українських державних утворень коментовані Основні закони набули б значення стабільного нормативного підґрунтя для підготовки та ухвалення законодавчих актів, необхідних для формування системи адміністративно-територіального устрою держави і регулювання її сфери впливу на різні суспільні сфери.

Відзначається беззаперечний вплив Конституції УНР на формування й організацію роботи керівних органів новостворених українських держав Далекého Сходу, насамперед при розробленні Конституції Зеленого Клину.

Так, параграфом 7 регламентовано функції Крайової Ради, яка набула форми законодавчого органу, що нагадував Українську Центральну Раду. Депутати Зеленого Клину визначилися у тому, що «вищим автономним органом для українців Далекého Сходу являється Крайова Рада: Українська Крайова рада на Далекому Сході являється найвищим виборчим органом самоуправління

українського населення з усіх питань національно-суспільного життя, а саме – законодавчого, керівного та роз'яснювального характеру» [259]. Згідно з параграфом вісім Крайова Рада об'єднувала всі окружні ради на Далекому Сході, професійні союзи, економічні, культурно-просвітницькі й інші суспільні об'єднання та керує їх життям [260.]. Дев'ятим параграфом закладено принцип повного народовладдя (демократії), яке мало базуватися на праві народу на самовизначення.

Значну увагу творцями Конституції Зеленого Клину приділено економічній складовій. Даним документом передбачалося, що матеріальну основу життєдіяльності Зеленого Клину становили кошти, зібрані з місцевих органів самоврядування згідно з кошторисом, наданим Крайовою Радою (параграф десять). У параграфі 11 визначено склад Крайової Ради, відповідно до якого: «Рада складається з представників, обраних населенням у виборчих округах з дотриманням принципів демократії, забезпеченням представництва від усіх округів при пропорції: на 1000 виборців - один представник» [261].

Аналізований документ також включав тимчасові положення про представників вищого органу державного управління. Так, параграфом 12 визначено часовий період, на який обираються представники до Крайової Ради. Депутатами було погоджено трирічний термін перебування на посадах Крайової Ради.

Творці Конституції Зеленого Клину передбачили дієвий механізм відповідальності членів Крайової Ради. Відповідно до прийнятих положень такі члени підзвітні за свою діяльність перед організаціями, що їх делегували. Водночас надавалося право виступити з ініціативою переобрання тих представників народу, котрі не виправдали довір'я і належно не виконували покладених на них завдань. Такі рішення могли прийматися перед кожною сесією Крайової Ради (параграф 13).

Конституційно було закріплено й інші важливі механізми забезпечення повноцінного існування Зеленого Клину, а саме: час зібрання Крайової Ради (два

рази на рік), обрання керівництва Ради та оновлення при необхідності її складу, розподіл функцій щодо затвердження і розподілу доходів та видатків Секретаріату, визначення джерел надходження й їх отримання народним фондом Далекого Сходу (параграфи 14, 15, 16, 17).

Повноваження Крайової Ради полягали в здійсненні нагляду та керівництва діяльністю Окружних Рад і крайових українських організацій. У цій сфері на Раду покладалося завдання щодо опіки та управління поширенням національної ідеології й виховання національної політичної свідомості.

Функції центрального виконавчого органу покладалися на Секретаріат Крайової Ради, який мав вести точні підрахунки (реєстрацію) всього українського населення краю та організацій, встановлювати ділові зв'язки з усіма установами (параграф 19) [262].

Основні засади діяльності Крайової Ради мали відповідати рішенням, ухваленим постановами українських Далекосхідних Крайових З'їздів. Разом з тим, необхідно зазначити, що рішення мали прийматися згідно з положеннями конституції Зеленого Клину і відповідати іншим державним актам уряду. Покладалася вимога щодо їх відповідності постановам законодавчих органів Сибіру та України (параграф 20).

Аналітико-правове дослідження історичних документів і наукових матеріалів того періоду обґрунтувало висновок про те, що державотворча діяльність етнічних українців на Далекому Сході намагалася слідувати за процесами державотворення, які відбувалися на материковій Україні. Більше того, прийнятими рішеннями новоутвореними далекосхідними Українськими державами всіляко підтримувалися демократичні перетворення, що на той відбувалися в м. Києві та інших містах України [263].

Аналітичне дослідження Постанови № 1 Українського Далекосхідного з'їзду (11-14 червня 1917 р.) показало всебічну підтримку і повне сприйняття вимог Української Центральної Ради, яку з'їзд розцінює як легітимний тимчасовий Уряд України з наданням їй повної незалежності при формуванні

свого парламенту та армії. У даному документі також виписувалися виборчі права: вибори пропонувалося проводити на основі пропорційної системи, ставилася вимога негайно створити міністерство у справах України.

На думку учасників з'їзду, необхідно було заснувати «Національний Фонд» усієї України, який у подальшому мав бути переданий Українській Центральній Раді. На Далекому Сході планувалося створити ще один фонд (Залізний фонд), з якого кошти мали спрямовуватися на розвиток національних рухів та на підтримку українців Далекого Сходу. Вказаним документом було сформульовано механізм зі збору коштів для вирішення нагальних проблем автономії.

Підсумковим документом з'їзду можна вважати телеграму до Центральної Ради, в якій делегати просять «не забувати національні інтереси Українців Далекого Сходу, яких тут не менше 70 відсотків, взяти їх під свій захист та забезпечити їм повну автономію в усіх сферах: культурно-просвітницькій, політичній, національно-територіальній і економічному житті на принципах самоуправління» [264].

Іншим проаналізованим авторами статті документом є Постанова Маньчжурської Української Окружної ради (прийнята в листопаді 1917 р.), якою закріплювалося повне підпорядкування Українській Центральній Раді та її Генеральному Секретаріату в Києві як українських військових, так і цивільних громадян [203].

Результати дослідження архівних документів, наукового доробку та матеріалів публікацій у газетах і журналах того періоду обґрунтували висновок про те, що державотворча діяльність етнічних українців Зеленого Клину намагалася слідувати за процесами державотворення, як і в Україні часів президентства М. Грушевського. Більше того, прийнятими рішеннями новоутвореними далекосхідними українськими державами всіляко підтримувалися демократичні перетворення, які на той час відбувалися в м. Києві та інших містах України.

Висновки до розділу 3

У даному розділі автор зосередив свою увагу на дослідженні особливостей українського державотворення в період 1917-1921 років, проаналізував вплив Української Народної Республіки і ЗУНР на процеси формування українського державотворення, а також становлення та законодавче закріплення українських державних утворень на початку ХХ століття.

Вивчення процесів українського національного державотворення й аналітико-правове дослідження законодавчих актів засвідчили про достатньо тісну співпрацю між керівниками новопроголошених державних утворень Далекого Сходу з Української Народною Республікою. Історичні та архівні документи підтверджують майже синхронну роботу з утвердження української національної ідеї етнічними українцями, незалежно від періоду їх переселення на території, значно віддалені від материкової України. Йдеться про проголошені українські держави на Далекому Сході (Зелений Клин), Західному Сибіру та Північному Казахстані (Сірий Клин, Жовтий Клин), Кубані (Малиновий Клин) та ін. Відзначаючи їх державотворчий вплив на ситуацію з утвердженням самостійності тогочасної України, необхідно вказати на високий рівень активності в поширенні національних ідей шляхом використання всіх доступних державотворчих інструментів. До такого переліку необхідно включити формування українських законодавчих і виконавчих органів, створення структур вертикалі виконавчої влади, формалізацію та структуризацію діяльності вищих органів управління державою, заснування українських друкованих видань, створення українських шкіл тощо. Водночас необхідно вказати на певні особливості таких державотворчих ініціатив, які здійснювали в основному негативний вплив на кінцеві результати такої діяльності. Найпершим у цьому переліку необхідно вказати територіальне розміщення таких держав, адже вони перебували спочатку під владним впливом ослабленої російської імперії, а повалення царизму і більшовицький масовий терор призвели до припинення їх існування як таких. При цьому найбільш активні поборники української

державності були схоплені, засуджені, в подальшому заслани або страчені. Беззаперечним висновком з проаналізованого історико-правового матеріалу й наукового доробку є те, що найбільшої шкоди для поширення українських національних ідей було завдано саме в період з 1917 до 1921 років. У цей час відбувалося значне піднесення більшовицького руху на всій території російської імперії, а малопотужні українські військові формування не змогли протистояти більшовицькому терору.

Поточним висновком зі сказаного є об'єктивна неможливість для новоутворених держав за межами України забезпечити захист як своєї території, так і формалізованих органів законотворення й управління при тотальній перевазі всіх зовнішніх чинників, які спрямували свої зусилля на асиміляцію і подальше знищення будь-яких проявів української національної ідеї або зазіхань на автономію чи іншу форму державності на умовах самовизначення й незалежності.

Разом з тим, усі карально-репресивні заходи з боку більшовицької влади спричинили діаметрально протилежний результат - посилили прагнення українців до самовизначення та проживання у незалежній державі навіть на правах автономії. Справжніми викликами для залишків самодержавства, а в подальшому й для більшовицько-пролетарської влади стало утворення Української Народної Республіки (УНР) та заснування Далекосхідної Української Республіки (Зелений Клин, або Зелена Україна, або Закитайщина).

Виокремлення з загального контексту дослідження проблематики, пов'язаної з історико-правовим аналізом конституції Української Народної Республіки і Зеленого Клину, дозволило більш повно зрозуміти стан взаємодії між органами влади УНР та Далекосхідної Української Республіки на напрямках розбудови української державності. Беззаперечним є факт, що кожен з проаналізованих основних законів (конституцій) тогочасних українських державних утворень мав яскраво виражений демократичний характер, спрямований на відродження української національної ідеї, а також

самостійності українських держав на умовах повного виходу з-під будь-якої форми стороннього контролю чи впливу, чи автономії у складі якоїсь держави.

Водночас необхідно звернути увагу на недостатній рівень наукового інтересу до вивчення та аналізу історичних і архівних документів, якими супроводжувався процес українського державотворення не тільки в Україні або на Далекому Сході, а на теренах Західного Сибіру, Північного Казахстану, Надволжя, Кубані та землях сучасної Польської Народної Республіки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, суть якого полягає у комплексному дослідженні становлення і розвитку державотворення в Україні XVII -початку XX століття та формування на цій основі теоретичних положень, зокрема таких:

1. Завдяки проаналізованому масиву наукових матеріалів (у друкованій і електронній формах) та літературних джерел досліджено шляхи поширення української національної ідеї, а саме перенесення українських традицій вимушеними і добровільними переселенцями з України на вільні й необжиті землі російської імперії, а також вирізнення української національної ментальності з-поміж змішаних національно-етнічних спільнот, що проживали у визначений дослідженням період на територіях колишньої Австро-Угорської імперії. Розкрито особливості тогочасних державотворчих процесів у порівнянні з відомими науковими підходами до оцінки історико-правових фундаментальних нормативно-правових актів різних історичних епох, а саме Руської правди, Конституції Пилипа Орлика (1710 року) та інших документів конституційного характеру.

2. З метою дослідження історичних умов генези правової природи поняття «українське державотворення» та шляхів його виникнення і розвитку, критично проаналізовано джерельну базу та історичні документи різних часових періодів, зроблено висновки про особливе значення гену української національної ідеї, яка постійно, з певними етапами підняття чи занепаду, формувала серед свідомих українців чітке розуміння національної ідеї та необхідності створення незалежної держави.

Доведено, що активна національна українська позиція окремих, прогресивно налаштованих представників української інтелігенції та народних мас, сприяла формуванню організованих політично-орієнтованих осередків протистояння існуючим державним режимам, сповідуючи постулати соборності й неподільності, а також повного визволення українського народу і формування

справжньої незалежної держави. На основі аналізу емпіричної бази розроблено та систематизовано історико-правові й теоретичні основи у підходах до розуміння державотворчих процесів на вибірково визначених територіях, де результати національно-визвольної боротьби набули об'єктивних ознак діяльності щодо побудови чи відновлення самостійних державних утворень з українським змістом.

3. Обґрунтовано, що оптимальним методологічним інструментарієм, який дозволив досягти мети й виконати завдання, поставлені автором дослідження, є набір способів і засобів, метод філософської діалектики, низка загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретно-наукових методів.

4. Результати історико-правового аналізу наукових поглядів та документальних свідчень про інтенсивність української боротьби за національне відродження і побудову самостійної держави в XVII – початку XX ст. показали, що український народ в усі періоди свого існування вів активну протидію будь-яким проявам деструктивного впливу, оберігаючи національні традиції та ідею самостійної України як основне морально-етичне надбання. Водночас об'єктивні чинники, які реально функціонували в умовах поневолення українського народу, в тому числі й проживання на територіях інших держав, породжували не тільки зовнішні проблеми щодо знищення українських національних проявів, національних духу та ідей у літературі, культурі, мистецтві, повсюдно в будь-яких їх проявах. Українська мова вважалася загрозою національним інтересам держав-поневолювачів і піддавалася тотальному знищенню інструментами насильницької русифікації та розмивання усвідомлення про приналежність до українського народу.

5. Доведено, що дослідження процесів державотворення в Україні в різні історичні періоди засвідчує неоднакові за змістом результати державотворчої діяльності, що підсилює розуміння проблематики соціально-політичного й економічного підґрунтя від перших днів її самоусвідомлення і до цього часу.

Обґрунтовано вплив історичних постатей та громадських організацій на формування державотворення на теренах сучасної України. Висвітлено неоднозначні судження науковців й істориків, що викликані результатами суспільної діяльності окремих персоналій, які відіграли помітну роль у визначенні напрямів українського державотворення.

6. Виокремлено та проаналізовано шляхи становлення національної ідеї як основи українського національного відродження в XVII – на початку XX ст. Так, вітчизняними правниками не досягнуто спільної думки щодо тлумачення системотворчої категорії «національна ідея», оскільки відомим науковим доробком представлено широкий спектр визначень даного поняття, що різняться за сутністю та внутрішньою структурою. Тому на підставі здійсненого дослідження автор дійшов висновку про найбільш вдалі визначення окремих учених (П. П. Панченка, М. І. Полонинчука), які національну ідею трактують як сукупність уявлень того чи того народу про найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою.

7. Проаналізовано особливості українського державотворення в період 1917-1920 років у сучасній Україні (включно з територіями колишньої Австро-Угорської імперії). Ґрунтуючись на дослідженій історико-правовій базі та в межах визначеного часового періоду дійшли переконання про те, що на сьогодні не вироблено єдиного підходу до оцінки ролі й значення державотворчих процесів в Україні та за її межами. Саме тому в контексті вищесказаного сформульовано авторське бачення оцінки й історико-правове значення державотворчої діяльності тогочасних органів управління українських утворень з ознаками державності.

8. Обґрунтовано історико-правовий вплив Української Народної Республіки та ЗУНР на процеси становлення українського державотворення. Здійснений логіко-правовий аналіз процесів українського державотворення в найбільш узагальненому вигляді засвідчив про формування стійкого національно свідомого підґрунтя для подальшого розвитку української національної ідеї в

контексті загального світового процесу становлення незалежних держав з середовища республік-васалів більш впливового і заснованого на пропагандистсько-колоніальних засадах примушування до покори й відмови від будь-яких спроб відокремлення чи самовизначення гегемона-представника тоталітарного режиму за способом організації державного ладу. Здійснено компаративний аналіз законодавчого забезпечення українського державотворення в УНР та ЗУНР. Висловлено думку про те, що об'єднання двох окремих держав у єдине державне утворення (на умовах незалежності й самовизначення) сприяло піднесенню національно-визвольного руху в період Української революції 1917 – 1921 років.

9. Проаналізовано становлення державних утворень та їх законодавче закріплення на початку XX століття шляхом компаративно-правового аналізу конституцій УНР і Зеленого Клину. Відзначається документальне підтвердження взаємовпливу керівних органів УНР та Зеленого Клину (Далекосхідної Української Республіки) як синхронна й належно організована діяльність з поширення української національної ідеї та побудови незалежної Української держави. Встановлено, що керманичі УНР і Далекосхідної Української Республіки напрацювали ефективні підходи до розв'язання не тільки соціально-політичних проблем, а й організації збройного захисту новоутворених українських держав. Окрім того, проаналізовано недоліки конституцій, що могло призвести до поразки українських державних утворень. Такими причинами, на думку авторів дослідження, є недостатньо свідоме населення, розбіжності в поглядах лідерів цих структур на подальші процеси самостійного державотворення на умовах повного відмежування від зовнішнього впливу, недостатня кількість військових формувань та відсутність належного чи будь-якого озброєння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 19.03.2020).
2. Бойко І. Й. Методологія і методи дослідження історії держави і права України. *Методологія в праві* : колективна монографія / За загальною редакцією І. Безклубого. Київ, 2017. С. 66 – 73.
3. Історія держави і права України : підручник / За заг. ред. док. юрид. наук О. М. Бандурки. Харків, 2018. 640 с.
4. Усенко І. Б. Українська історико-юридична наука та «Руська правда». Антологія української юридичної думки : у 6 т. / ред кол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 2 : Історія держави і права України: «Руська правда». С. 7–34.
5. Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917 – 1921 років (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40025/20-Korolev.pdf?sequence=1> (дата звернення: 14.04.2021).
6. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ : Т-во «Знання України», 1991. С. 7 – 8.
7. Кревецький І. Українська історіографія на переломі. Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка, 1924. Т. 134 – 135. С. 161 – 184.
8. Липинський В. К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ : Філадельфія, 1994. 285 с.
9. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. Ч. 1 : Княжа доба. Ч. 2 : Литовсько-польська доба. 248 с.
10. Матях В. М. Проблема державотворення в Україні XVII – XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 58-75.

11. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1912. С. V – VII.
12. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки. *Україна*. 1929. № 9. С. 3-17.
13. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Київ-Лейпциг : Українська накладня, 1922. 97 с.
14. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 139-141.
15. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історіографії. *Український історик*. 1991 – 1992. Т. 28-29. С. 13-53.
16. Слабченко М., Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка, 1913. С. 69-86.
17. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
18. Івасечко О., Лащенко Р. Теоретичне осмислення ідеї народоправства. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2010. № 22. С. 22-28.
19. Потульницький В. Теорія української політології. Київ : Либідь, 1993. 192 с.
20. Енциклопедія історії України. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe.Trudovyj_konhres (дата звернення: 06.05.2022).
21. Консерватизм в Україні XX століття. URL : <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/15526/> (дата звернення: 12.04.2021).
22. Зародження української державницької історіографії. URL : <https://istoryk.at.ua/forum/2-42-1#46> (дата звернення: 14.02.2022).
23. Гетьманчук М. П., Турчин Я. Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали : монографія. Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2006. 214 с.

24. Заїкіна О., Заїкін В. Історично-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній. Львів : Перша Союзна Друкарня, 1937. 19 с.
25. 40 років В'ячеславу Чорномазу. *Журнал «Далекосхідна хвиля»*. URL : <http://hvila.lozikov.arhiv/dalekoshidna-hvila-6/40-rokiv-v-aceslavu-cornomazu> (дата звернення: 03.05.2022).
26. Українці в Китаї (перша половина XX ст.)» : енциклопедичний довідник / Укл. В. А. Чорномаз. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 634 с.
27. Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Відень : Український соціологічний інститут. 1921. Т. 2. 204 с.
28. Калакура Я. Історичні засади українознавства : монографія. Київ : НДІ українознавства МОН України, 2007. 381 с.
29. Римське право в історії становлення правової культури європейської цивілізації. URL : <http://mego.info/римське-право-в-історії-становлення-правової-культури-європейської-цивілізації> (дата звернення: 15.07.2021).
30. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підруч. для вищ. навч. закл. Київ : «МП Леся», 2014. 240 с.
31. Підопригора О. А. Харитонов Є. О. Римське право: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
32. Римське право та правова культура Європи / ред. А. Дембінські, М. Йоньца. Люблін : Видавництво Люблінського католицького ун-ту, 2008. 151 с.
33. Wolff M. Private International Law. London : Clarendon P. 1950. 632 p.
34. Мельник З. П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.
35. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Римське приватне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2012. 390 с.
36. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 14-24.

37. Полонська-Василенко Н. Історія України до середини XVII. Мюнхен : Українське видавництво, 1972. 591 с.
38. Колибенко О. В. Володимир Глібович Переяславський: «рука москви» чи перший князь «України»? *ПХДПУ Наукові записки з української історії*. 2016. Вип. 38. 188 с.
39. Лебедева Ю. О. Проблема становлення Галицько-Волинської держави в українознавчих дослідженнях початку XX ст. *Сіверщина в історії України*. 2016. № 6. С. 415-451.
40. Сергійчук В. І. Українська державність у часи середньовіччя, яку визнавала Європа. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2384359-ukrainska-derzavnist-u-casi-serednovicca-aku-viznavala-evropa.html> (дата звернення: 12.03.2023).
41. Кордуба М. Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави. Краків : Українське Видавництво. «Нова Друкарня Денникова», 1940. 28 с.
42. Іванченко Р. Київська Русь: початки української держави : посіб. з історії. Київ, 1995. 96 с.
43. Грушевський М. С. Нариси історії українського народу. Київ : Либідь, 1990. 400 с.
44. Терлюк І. Я., Флис І. М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
45. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні XVI – першій половині XVII століття. URL : <http://litopys.org.ua/suspil/sus01.htm> (дата звернення: 23.05.2022).
46. Чумаченко В. А. Сакральна Україна (науковий підхід). Державотворчі джерела у ведичній культурі України. Київ : Центр стратегічних досліджень Українського козацтва, 2020. Ч. 6. 100 с.

47. Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє. Нью-Йорк : Видання Української Вільної Академії Наук в США, 1978. 384 с.
48. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1992. 702 с.
49. Борецький І. Протестація. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти томах / Упор., передмова В. Шевчука. Київ : Дніпро, 2001. Т. II. Книга друга (перша половина XVII ст.). С. 286 – 300.
50. Терлюк І. Український націогенез і козацтво в контексті формування української державної ідеї як національної (остання третина XVI – перша половина XVII ст.). *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2. С. 109-123.
51. Кістяківський Б. А. Право як соціальне явище. *Питання права*. 1919. Кн. VIII. С.171–188.
52. Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. В кн.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року : зб. док. і мат-лів / За заг. ред. Я. Дашкевича, В. Кука. Львів : Піраміда, 2001. 828 с.
53. Політико-правова оцінка боротьби ОУН і УПА у 1940 – 1950-х рр.: методологічний аспект. URL : <http://radnuk.info/statti/250-istoriuaprava/14979-----19401950----.html> (дата звернення: 24.05.2022).
54. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історія держави і права України : навчально-методичний посібник. Вінниця : ТОВ «Твори». 2020. 688 с.
55. Бабкін Б. Д. Методологія історико-правового пізнання. URL : <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35988/Babkin.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.06.2022).
56. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Дніпро : РВВ ДНУ, 2014. 49 с.
57. Коваленко В. В. Актуальні питання теорії та методології юридичної науки. URL : https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Petryshyn_74%20%E2%80%93%2084.pdf (дата звернення: 11.08.2022).

58. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів : Край, 2008. 224 с.
59. Еллінек Г. Загальне вчення про державу. Харків, 1908. 626 с.
60. Джужа О. М., Орлов Ю. Ю., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. *Право і суспільство*. 2009. № 2. С. 3–12.
61. Балинська О. М., Яценко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. *Науковий вісник*. 2017. № 4. С. 3 – 12.
62. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник. Харків : Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2002. 531 с.
63. Бутирська Т. О. Гносеологічні проблеми пізнання природи держави. URL : http://el-zbirn-du.at.ua/2019_2/3.pdf (дата звернення: 07.07.2022).
64. Селіванов В. М. Принцип історизму у правових дослідженнях. Роль принципу історизму в наукових дослідженнях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень* : матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції (24-26 вересня 2010 р., м. Алушта) / ред. колегія І. Б. Усенко та ін. Київ-Сімферополь : «ДОЛЯ», 2011. С. 579-591.
65. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком. Інтер, 2006. 668 с.
66. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень (курс лекцій). Тернопіль : Економічна думка, 2005. 124 с.
67. Кравчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. 2017. Т. 20. № 12. С. 55 – 61.
68. Тацій В. Я. Становлення правової державності в Україні в аспекті конституціоналізму. *Конституційно-правові засади становлення української державності* / за ред. Тація В. Я., Тодика Ю. М. Харків : Право, 2003. 360 с.

69. Шигаль Д. А. Логічні засади порівняльно-історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ. *Форум права*, 2021. № 2. С. 790 – 794.

70. Бойко-Бойчук Л. Метод аналогій в соціально-політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2007. № 4. С. 74 – 82.

71. Поняття моделі. Типи моделей. Моделювання як метод дослідження об'єктів. URL : <https://www.slideshare.net/dnzcptol/i11-01-i> (дата звернення: 17.08.2022).

72. Кметик-Падубінська Х. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 211 – 215.

73. Шигун М. М. Моделювання як метод наукових досліджень та інші методи пізнання дійсності. *Міжнародний збірник наукових праць*. 2007. Випуск 3 (9). С. 203-214.

74. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. *Методологія наукових досліджень* : навч. посіб. Дніпро : Вид-во Маковецький, 2015. 191 с.

75. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 томах / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. 952 с.

76. Цехмістрова Г. С. *Основи наукових досліджень* : навчальний посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2004. 240 с.

77. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Шевченко Д. А., Авсеєвич В. П. Проблеми вдосконалення порівняльно-історичних правових досліджень в Україні на початку ХХІ ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 54 – 57.

78. Павліченко Є., Стець О., Шелудяков Р. Методологічні засади компаративного аналізу в системі юридичних досліджень. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 210 – 214.

79. Шевченко А. Є., Старостюк А. В. *Теорія права і держави* : навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2017. 270 с.

80. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.

81. Кривцова І. С. Розвиток методології порівняльного правознавства під дією синергетичної парадигми. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : збірник наукових статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна. Київ : Логос, 2006. С. 160–166.

82. Шигаль Д. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 828–832.

83. Фальковський А. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2011. 19 с.

84. Камлик М. І. Правова статистика : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 240 с.

85. Історія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 616 с.

86. Половець В. М. Українська національна ідея: становлення і розвиток. Українознавство. Курс лекцій : навчальний посібник. Чернігів : Просвіта, 2006. 216 с.

87. Токар Л. Українознавство і побудова національної держави в Україні. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tokar_ukrainoznavstvo.pdf (дата звернення: 06.07.2023).

88. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, росії та білорусі. Київ : Критика, 2015. 456 с.

89. Антропологічний код української культури і цивілізації : у 2-х книгах / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. 536 с.

90. Земський Ю. Зародження українського модерного націотворення. Городок : Бедрихів Край, 2018. 256 с.
91. Пірен М. І. Національна ідея – стрижнева основа утвердження цінностей громадянського суспільства в Україні. *Зб. наук. пр. УАДУ* / За заг. ред. В. І. Лугового, В.М. Князева. Київ : УАДУ, 2001. С. 65–78.
92. Hobsbawm E. Age of Revolution: Europe 1789-1848. United Kingdom : Abacus. 1988. 416 p.
93. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laurus, 2013. 440 с.
94. Історія політичної думки України : підручник / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
95. Історія Русів / Ред. і вступ. ст. Ол. Оглоблина; Переклад В. Давиденка. Нью-Йорк : Видавництво «Вісник»-ООЧСУ, 1956. 382 с.
96. Юридична енциклопедія : в 6 томах / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького, 1999. Т. 2 : Д – Й. 744 с.
97. Федоренко В. Л. Державотворення та конституційні реформи у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. № 2. С. 52–60.
98. Нестерович В. Ф. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 83-90.
99. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ : Либідь, 1991. С. 15.
100. Костицький М. В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник. Серія : Право*. 2005. № 12. С. 12–17.
101. Тлумачний Словник української мови. URL : <http://www.inmo.org.ua/sum.html?wrд> (дата звернення: 23.05.2022).

102. Академічний тлумачний словник української мови. URL : <http://sum.in.ua/s/periodyzacija> (дата звернення: 23.05.2022).
103. Долгорученко К. Підходи до розуміння терміно-понять «правова дійсність» і «правова реальність» та проблема методологічної коректності їх вживання в історико-правових дослідженнях. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 80-85.
104. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2013. Вип. 7. С. 371-381.
105. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
106. Стратій Я. М. Ренесансно-гуманістичне розуміння сутності людини і зміст його життя в духовній культурі України у другій половині XVI – першій половині XVIII ст. Вітчизняна, громадська думка епохи Середньовіччя: *Історико-філософські нариси* : Зб. наук. праць. Київ : Дніпро, 1988. 496 с.
107. Відняський С. В. Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи досліджень. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Vidnianskyi_S/Problemy_vsesvitnoi_istorii_v_ukrainski_i_istoriografii_stan_ta_perspektyvy_doslidzhen.pdf? (дата звернення: 11.07.2023).
108. Грицак Я. Галичина: історичний контекст і (гео)політичний вимір. URL : https://zaxid.net/anonsi_tag50821/ (дата звернення: 11.07.2023).
109. Колодій А. Ф. Нація як суб'єкт політики. Львів : Кальварія, 1997. 55 с.
110. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?> (дата звернення: 4.09.2023).
111. Удод О. Академік Валерій Смолій: історіографічний портрет (до 70-річчя з дня народження). URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/> (дата звернення: 4.09.2023).

112. Сарбей В. Г. Історія України. XIX – початок XX ст.: пробний підручник для 9 класу середньої школи. Київ : Генеза, 1994. 223 с.
113. Сарбей В. Г. Національне відродження України (Україна крізь віки). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 9. 336 с.
114. Король А. І. Наукові студії В. Сарбея 1990-х рр. з історії України XIX ст. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle> (дата звернення: 21.08.2023).
115. Погребняк В. Громадянське виховання: Українська Національна ідея у творчості Михайла Драгоманова. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 60. С. 30–42.
116. Кульчицький С. В. Всесвітня історія в енциклопедичному форматі. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42712/07-Kulchitsky.pdf> (дата звернення: 14.06.2023).
117. Кривецький І. Українська історіографія на переломі. Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1924. Т. 134-135. С. 161-184.
118. Потульницький В. А. Історія української політології. Київ : Либідь, 1992. 220 с.
119. Кушнір В. 150 літ від скасування Гетьманщини. Знищення останньої державної самостійності України. *Діло*. 1914. № 81. С. 18-22.
120. Павелко В. Кінець старої малоросії (1733 – 1786 рр. в історії Лівобережної України). *Київська старовина*. 1905. № 11-12. С. 343-349.
121. Багалеї Д. Генеральний опис малоросії. *Київська старовина*. 1883. № 10. С. 399-403.
122. Міллер Д. Нариси з історії і юридичного блага старої малоросії. *Київська старовина*. 1897. № 9. С. 187-194.
123. Терлецький О. Історія Української держави. Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої!», 1924. 252 с.
124. Смолій А. В. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів : Світ, 2011. 440 с.
125. Мироненко О. М. Історія конституції України. Київ : Ін Юре, 1997. 60 с.

126. Ставицька О. В. Орлик Пилип (11.10.1672 р. – 24.05.1742 р.). Державні політичні та громадські діячі України: Політичні портрети. Київ : Ін Юре, 2002. 125 с.

127. Догматова І. Н. Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького Пилипа Орлика в історії українського конституціоналізму. *Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 4-й річниці Конституції України (м. Ужгород, 1–3 червня 2000 р.) / голов. ред. Г. М. Курій; орг. ком. В. Я. Тацій. Ужгород : Закарпаття, 2000. С. 148–150.

128. Шевчук В. О. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. Київ : Абрис, 1995. 389 с.

129. Шевченко В. М. Реформи 1860-1890х рр. у російській імперії: сучасне трактування. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 117-123.

130. Костів К. Книга буття українського народу. Впливи Святого письма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Європи на зміст «Книг буття українського народу. Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1980. 190 с.

131. Полянський О., Труба Р. Історія України : навчальний посібник для семінарських занять. Львів : ЛДУФК, 2011. 513 с.

132. Сорочук Л. Культурно-просвітницькі ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. *Наукові записки*. 2012. Вип. 10. С. 142–152.

133. Сергієнко Г. Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Serhiienko_Hryhorii/Istoriiohrafia_Kyrylo-Mefodiivskoho_tovarystva.pdf? (дата звернення: 13.08.2023).

134. Терещенко О. М. Інтелектуальна спадщина І. Нечуя-Левицького в контексті ідей Кирило-Мефодіївського братства. *Наукові записки*. 2016. С. 131 – 135.

135. Бойко О. Д. Історія України : посібник. 2-ге вид., доп. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.

136. Товариство об'єднаних слов'ян. URL : <https://history.zmist.pl.ua/thesaurus/tovarystvo-obyednanyh-slovyan/> (дата звернення: 31.08.2023).

137. Горбик В. О. Борисов Петро Іванович. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. Т. 1: А-В. 688 с.

138. Клименко Т. А. Декабристськознавчі студії Митрофана Довнар-Запольського як історикографічне джерело. URL : <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/03-25.pdf> (дата звернення: 01.09.2023).

139. Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 70-86.

140. Довжук І. В. Українське національне відродження в 1840-1850-х роках. *Проблеми історії України XIX-поч. XX ст.* 2020. Випуск 30. С. 110 – 122.

141. Кравченко В. До проблеми українсько-російських культурних взаємин періоду національного відродження (перша половина XIX ст.). *Другий міжнародний конгрес україністів* : Доповіді і повідомлення. Історія. Львів ; Міжнародна асоціація україністів Академії наук України, 1994. 220 с.

142. Центральний Державний Архів України. Ф. КМФ-13. Оп. 1. Спр. 18.

143. Марахов Г. І. Соціально-політична боротьба на Україні в 50-60-ті роки XIX ст. Київ : Вища школа, 1981. 160 с.

144. Лавров Ю. П. Союз Визволення України (СВУ). URL : http://www.history.org.ua/?termin=Soiuz_vyzvolennia (дата звернення: 01.09.2023).

145. Виборюючи свою незалежність: історія українського державотворення на сторінках іноземних видань XVIII – поч. XIX ст. URL : <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/553/> (дата звернення: 01.09.2023).

146. Le Clerc N.-G. Histoire Physique, Morale, Civile Et Politique de la Russie Moderne. Paris : Froulle, 1785. Т. 2. 619 р.

147. Levesque P.-Sh. Histoire de Russie. Paris : Debure, 1782. Т. 4. 1682-1725. 548 р.

148. Rulhière Cl. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république. Paris : Ches, 1807. Т. 4. 432 р.

149. Декларація про державний суверенітет України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 18.07.2023).

150. Акт проголошення незалежності України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 18.07.2023).

151. Орел М. Г. Трансформація культурного коду та державності в епоху постмодерну та їх взаємозв'язок у контексті політичної безпеки. URL : https://www.academia.edu/75275265/Problem_Solving_Threat_Measure (дата звернення: 05.08.2023).

152. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномені засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

153. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему : монографія. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. 212 с.

154. Панченко П. П., Полонинчук М. І. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ : Либідь, 1996. 942 с.

155. Гринів О. Етнічна історія народів Європи. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Hryniv/Ukrainska_natsionalna_ideia_iak_problema_nauky.pdf? (дата звернення: 05.09.2023).

156. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. Вид. переробл. Київ : Грамота, 2010. 576 с.

157. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів 1 – 6 Д. Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.

158. Хантігнтон С. Зіткнення цивілізацій? Реферативний переклад з англійської О. Сича. *Філософська і соціологічна думка*. 1996. № 1–2. С. 10.

159. Sokołowska B. Aksjologia «małej ojczyzny» w kontekście rozważań o pisrstwie Stanisława Vincenza. O dialogu kultur / Pod red. C. Kłaka. Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. S. 125.

160. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Київ-Філадельфія, США : DjVu, 1995. 470 с.
161. Масненко В. Історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 51-55.
162. Гай-Нижник П. Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади. Трансформація української національної ідеї. URL : <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2019doc-ukrainian-national-idea.php> (дата звернення: 03.09.2023).
163. Зуєва В. О., Коляда О. О. Українське націотворення як головний чинник прогресивного розвитку української держави. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. С. 174 – 184.
164. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк : Булава, 1956. С. 57-58.
165. Сціборський М. Націократія. Вінниця : ДП Державна картографічна фабрика, 2007. 114 с.
166. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм : пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
167. Оржель О. Ю. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї : перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду). *Економіка та держава*. 2012. № 8. С. 102-105.
168. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії) : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 368 с.
169. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: Навч. посібп. Львів: Світ, 2008. 512 с. іл.
170. Гирич І. Б. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 224 с.

171. Пасічник В. М. Українська національна ідея як чинник консолідації суспільства. *Ефективність державного управління*. 2020. Вип. 1 (62) Ч. 1. С. 44-63.

172. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 264 с.

173. Лісовий В. Перший в Україні системний виклад теорії нації і націоналізму. *Теорія нації та націоналізму* : монографія / Г. В. Касьянов. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

174. Касьянов Г. В. Теорія нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

175. Ребет Л. Теорія нації. Мюнхен : Сучасна Україна, 1955. 200 с.

176. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 1 (28). С. 98-105.

177. Дузь-Крятченко О. П., Лисицин Е. М. Українська національна ідея: якою їй бути? *Зб. наук. пр. Центру воєнно-стратег. досліджень Нац. ун-ту оборони України ім. Івана Черняхівського*. 2014. Т. 3. С. 45–49.

178. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ : Основи, 1993. 126 с.

179. Медвідь Ф. М. Микола Міхновський як речник української національної ідеї. *Наукові записки Національного Університету «Києво-Могилянська академія»*. 2001. № 3-4 (32-33). С. 45-46.

180. Медвідь Ф. М. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 35 – 43.

181. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів : Кальварія, 1997. 55 с.

182. Гелей С. Українська національна ідея – методологія державотворення. *Українська політологія* / С. Гелей, Р. Пастушенко, С. Рутар. Львів : Комерційна академія, 1995. С. 15 – 43.

183. Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. Івано-Франківськ : Плай, 1999. 336 с.

184. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. Київ : Віра ІНСАЙТ, 2000. 444 с.

185. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.

186. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність : монографія / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2022. 512 с.

187. Воропаєва Т. С. Трансформація національної ідентичності громадян України: інтегративний аналіз. *Молодий вчений*. 2020. № 12 (88). С. 244 – 250.

188. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe? (дата звернення: 15.10.2023).

189. Світ І. Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича. Одеса : Вид. Інституту Океанічної України, 1944. С. 9–15.

190. Чорномаз В. А. Український національний рух на Далекому Сході (1917–1922 рр.). Київ : Либідь, 2009. 559 с.

191. Шимонович І. Зелений Клин – Нова Україна. Львів : Громада, 1924. 33 с.

192. Кабузан В. М. Українці у світі. Динаміка чисельності і розселення в 20-ті роки XVIII ст. : формування етнічних і політичних меж українського етносу. Харків : Основа, 2006. 657 с.

193. Шурхало Д. До українців Зеленого Клину вороже ставилися і білі, і червоні – дослідник. URL : <http://www.radiosvoboda.org/a/25077957.html> (дата звернення: 15.10.2023).

194. Попок А. А. Далекосхідні поселення українців. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Інститут історії України НАН

України, 2004. Т. 2 : Г-Д. 688 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Dalekoskhidni_poselennya (дата звернення: 17.10.2023).

195. Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. Вінніпег : Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1974. 248 с.

196. Осипов М. О. Українці Зеленого Клину. *Наука онлайн: Міжнародний електронний науковий журнал*. 2020. № 5. URL : <https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2020/06/Osipov.pdf> (дата звернення: 17.09.2023).

197. Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 54–68.

198. Шевченко О. М. Український Харбін. *Журнал «Україна-Китай»*. 2017. № 3 (9). URL : <https://sinologist.com.ua/shevchenko-o-m-ukrayinskyjharbin/> (дата звернення 22.09.2023).

199. Світ І. Український Далекий Схід. *Харбін*. 1934. № 4–20. С. 22-27

200. Українець з Далекого Сходу. *Дзеркало тижня*. 2002. Випуск № 15. URL : https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayinets_z_dalekogo_shodu.html (дата звернення: 18.09.2023).

201. Дігтяр Р. В. Історико-правові аспекти українського державотворення на Далекому Сході (1917-1920 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 27-32.

202. Центральний Державний Архів Вищих органів влади та управління України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 381. Арк. 214.

203. Довганюк-Довгань А. К. Маньчжурська Українська Окружна Рада. *Далекий Схід*. 1938. № 10. С. 157.

204. Всеросійський сільськогосподарський і міський перепис 1917 року. Київ, 1917. 187 с.

205. Ясь О. В. Сірий Клин, Сіра Україна. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Siryj_klyn (дата звернення: 18.01.2024).

206. Подрез Ю. В. Українська діаспора Сибіру та Далекого Сходу в другій половині XIX – початку XX століття. *Збірник наукових праць Харківського нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2014. Вип. 51. С. 25-30.
207. Жебрівський П. Дискурс про новий «Клин» (частина 1). URL : <https://www.facebook.com/pavlo.zhebrivskyi/photos/a.1179085218812333/3193254274062074/?type=3> (дата звернення: 14 січня 2024).
208. Мараєв В. Р. України, 1918: хроніка. Харків : Фоліо, 2020. 295 с.
209. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Харків : Фоліо, 2019. 677 с.
210. Українська Центральна Рада. Створення та діяльність. URL : https://cbs.km.ua/?dep=1&dep_up=120&dep_cur=437 (дата звернення: 27 грудня 2023).
211. Історія конституційного законодавства України : Зб. док. / Упоряд. В. Д. Гончаренко. Харків : Право, 2007. 256 с.
212. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. : В. Д. Гончаренко (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. Т. 1. : Історія держави і права України. 848 с.
213. Універсал Української Центральної Ради (IV). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-18#Text> (дата звернення: 27.12.2023).
214. Іванова А. Ю. Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії : монографія. Київ : Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2011. 224 с.
215. Грамота до всього українського народу. *Державний вісник*. 16 травня 1918 р. № 1. С. 1.

216. Якобчук С. Документи періоду Директорії УНР у фондах Державного архіву Київської області: інформаційний потенціал та джерельне значення. URL : <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/43/16> (дата звернення: 16.12.2023).

217. Терлюк І. Надбання української державності: закладення державницьких традицій в контексті періодизації історії держави і права й формування українського етносу (нації). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2022. № 3 (35). С. 19-27.

218. Борисенко В. Й., Телегуз І. О. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії : навчальний посібник. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.

219. Українська революція 1917-1921 років. URL : <https://uinp.gov.ua/aktualni-temy/ukrayinska-revolyuciya-1917-1921-rokiv> (дата звернення: 29.12.2023).

220. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Опір, 1995. 368 с.

221. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ : Темпора, 2006. 576 с.

222. Мацькевич М. М. Конституційне законодавство у ЗУНР: історико-правові аспекти. *Право України*. 2011. № 2. С. 255-261.

223. Кульчицький П. Законодавство Західно-Української народної республіки: проблеми дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2012. № 56. С. 111-116.

224. Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918-1919) : навч. посіб. Львів : Літопис, 2008. 224 с.

225. Смогоржевська І. Законодавча діяльність Української Національної Ради. *Науковий збірник Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Випуск № 18. С. 236- 239.

226. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк : Червона калина, 1956. 360 с.
227. Мірчук П. Українська Державність. 1917–1920. Філадельфія : Бібліотека Тернопільського осередку СУМ в Україні, 1967. 400 с.
228. ЦДАВО України Ф.811. Оп. 1. Спр. 5.
229. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Мюнхен : Видавництво «Прометей», 1950. Т. 1. 210 с.
230. Скорич Л. В. Акт Злуки 22 січня 1919 р.: передумови і наслідки. URL : https://vlp.com.ua/files/15_8.pdf (дата звернення: 26.12.2023).
231. Котляр Ю. В. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення. *Політичні науки. Правознавство*. 2007. Вип. 56. С. 23 – 27.
232. Котляр Ю.В. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. № 18. С. 64–69.
233. Коваль Р. Начерк до історії Холодноярської організації 1917-1921 років. URL : <https://web.archive.org/web/20130625141850/http> (дата звернення: 2.01.2024).
234. Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової Республіки. URL : https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html (дата звернення: 2.01.2024).
235. Філюрська Т. Холодний Яр: історико-правовий аналіз. Миколаїв : Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2021. 16 с.
236. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими (спогади 1918-1923). Філадельфія : Накладом Автора, 1973. 223 с.
237. Мушинка М. І. Лицар Волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. URL : <https://grazhda.uz.ua/2011/07/m-mushinka-litsar-volizhittya-i-politichn/> (дата звернення: 7.01.2024).
238. Гуцульське повстання. URL : <https://zakarpattia.net.ua/Blogs/188518-Hutsulske-Povstannia> (дата звернення: 6.01.2024).

239. Лозинський М. Галичина в р.р. 1918-1920. Відень : Видавництво Український Соціологічний інститут, 1922. 228 с.

240. Падох Я., Струмінський Б. Лемківщина: земля-люди-історія-культура. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1988. 569 с.

241. Артимишин П. Команчанська Республіка. Проєкт Локальна історія. URL : <https://localhistory.org.ua/texts/statti/komanchanska-respublika/> (дата звернення: 7.01.2024).

242. Гарматний Ю. Українська та «Руська» республіки Лемківщини 1919 року. URL : <https://garmatny.blogspot.com/2021/01/1919.html> (дата звернення: 7.01.2024).

243. Снегірьов Д. Кубанська Народна Республіка: 99 років проголошення незалежності. URL : https://lb.ua/blog/dmytro_snegiryov/359266_kubanska_narodna_respublika_99.html (дата звернення: 6.01.2024).

244. Польовий Р. Кубанська Україна. Київ : Діокор. 2002. 304 с.

245. Українські депутати в Державній Думі. Виступи І. Л. Шрага. *Український вісник*. 1906. № 98. с. 612.

246. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України. 2011. 247 с.

247. Номан Челебіджіхан – видатна особистість кримськотатарського народу. URL : <https://kuresh.info/noman-chelebidzhihan--vidatna-osobistist-v-istorii-krimskotatarskogo-narodu.htm> (дата звернення: 23.03.2023).

248. Міхновський М. Самостійна Україна (із вступом проф. Шияна В.). Лондон : Wolverhampton Branch of the Association of Ukrainian in Great Britain, Ltd. 1967. 34 с.

249. Гринів О. Призначення третьої української інтелігенції в обґрунтуванні Миколи Міхновського. *Українознавство*. 2016. № 4(61). С. 84 – 90.

250. Український схід, український Донбас: історія, яка йде по спіралі. URL : <https://www.armyfm.com.ua/ukra%> (дата звернення: 21.01.2024).
251. Що таке Малиновий Клин. URL : <https://abn.org.ua/uk/istoriya-uk/shho-take-malynovuj-klyn/> (дата звернення: 17.01.2024).
252. Шурхало Дмитро. На Кубані серед чорноморських козаків було 83–86 відсотків українців – історик. Радіо Свобода. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29017577.html> (дата звернення: 12.01.2024).
253. Коропатник М. Кубань: від української колонізації до її зросійщення. Спроба неупередженого аналізу. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 108 – 120.
254. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей : монографія. Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 543 с.
255. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні : навч. посібник. Полтава : Астроя, 2020. 217 с.
256. Етимологічний словник української мови. URL : <https://goroh.pp.ua/> (дата звернення: 18.01.2024).
257. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с. URL : <http://irbis-pbuv.gov.ua/> (дата звернення: 18.01.2024).
258. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан та ін. ; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
259. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. : в 4 т. Відень : Український соціологічний інститут. 1921-1922. Т. 2. С. 174-180.
260. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп.2.Д.381.Л.219об. 229. параграф 7.
261. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп.2.Д.381.Л.219об. 229. параграф 8.
262. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп.2.Д.381.Л.219об. 229. параграф 11.
263. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп.2.Д.381.Л.219об. 229. параграф 25.

264. Григорчук М. В., Дігтяр Р. В. Порівняльно-правовий аналіз окремих аспектів державотворення в конституціях Української Народної Республіки і Далекосхідної Української Республіки (Зелений Клин) та інших документах. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL : <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/273501/268878> (дата звернення 23.01.2024).